

AKADEEMIA

6. AASTAKÄIK 1994 NUMBER 8

Isiksuse eetos	Nicolai Hartmann
Nicolai Hartmann	Wolfgang Drechsler, Rainer Kattel
Apollo — Kristus	Linnar Priimägi
Franz Kafka ja <i>Loss</i>	Thomas Mann
Kõnelus palvetajaga	Franz Kafka
Käitumishälbed	Lembit Auväärt
Poliitilised müüdid Euroopas	Tony Judt
Majanduse modelleerimine	Tiiu Paas
Puitasumid kui kultuurikeskkond	Robert Nerman
Euroopa geograafiline suurjaotus	August Tammekann
August Tammekann	Ott Kurs
Väike psühhoanalüüsi sõnaraamat	Alo Jüriloo
Valik Eduard Rüga kirju	

Kolleegium

Igor Cernov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
universalia Eduard Parhomenko
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Haljasorg
sekretär Tiiu Jõgi
raamatupidaja Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 15. VIII 1994. OU «Greif» trükkikoda, Tartu, Ulikooli 17/19. Trükiarv 3000. Tell. nr. 1884.

© AKADEEMIA 1994

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

6. AASTAKÄIK 1994 NUMBER 8 (65)

Isiksuse eetos

Nicolai Hartmann 1571
Tõlkinud Krista Läänemets

Nicolai Hartmann

Wolfgang Drechsler, Rainer Kattel 1579

Apollo — Kristus: Albrecht Düreri sullejoonistusest
"Apolo"

Linnar Priimägi 1593

Looja auks: Franz Kafka ja Loss

Thomas Mann 1623
Tõlkinud Vilja Kiisler

Kõnelus palvetajaga

Franz Kafka 1630
Tõlkinud Vilja Kiisler

Käitumishälbed ja nende uurimine

Lembit Auväärt 1637

Minevik on teine maa: Poliitilised müüdid sõjajärgses
Euroopas. I

Tony Judt 1644
Tõlkinud Jaan Isotamm

Majanduse modelleerimine	<i>Tiiu Paas</i>	1674
Puitasumid kui kultuurikeskkond	<i>Robert Neriman</i>	1688
Euroopa geograafiline suurjaotus	<i>August Tammekann</i>	1706
	<i>Tõlkinud Ott Kurs</i>	
August Tammekann teaduses ja kultuuris	<i>Ott Kurs</i>	1720
Ja kelle süda ja unelmad ei kutsuks meid tagasi kodumaa- le...: Valik Eduard Rüga kirju. II	1738
<i>Arvustus</i> : Raamat mälust. Endel Tulving. <i>Mälu</i> . Inglise keelest tõlkinud Jüri Allik. Tallinn: Kupar, 1994.	<i>Jaan Ross</i>	1746
Editorial note. Summaries		1749
Väike psühhoanalüüsi sõnaraamat. I	<i>Alo Jüriloo</i>	1757

Lk 1622, 1636, 1643, 1673, 1705: Maria-Kristiina Ulase
illustratsioonid.

ISIKSUSE EETOS

Nicolai Hartmann

Tõlkinud Krista Läänemets

I

Mis on isiksus, saab öelda alles seda isikule vastandades. Sest need ei ole üks ja seesama. Isik on iga inimene, selle poolest on kõik sarnased ning seepärast on isik-olemine kui niisugune midagi üldist, olgu isikud üksiti kui erinevad tahes. Seevastu isiksus pole kaugeltki igaüks. Isiksus on inimeses see, mis on ainuüksi temal ega ei kordu teiste juures, ühele isikule ainukordne ja ainuomane.

Siin juba eeldatakse teadmist, mis on isik. Mis ta siis on? Ta ei ole subjekt ja ei ole mina. Ta ei ole ka teadvus, rääkimata siis eneseteadvusest. Ta eeldab küll tunnetavat subjekti, samuti vaimset teadvust tema objektiivsuse ja talle iseloomuliku distantsiga ümbritseva maailma asjade suhtes; aga ta on veel midagi peale selle: tulevikku vaatav, hoolitsev, eesmärke püstitav, tegutsev ja tegutsemises vabalt otsustav olend, kellel on üheaegselt meel väärtuse ja väärtusetu, hea ja kurja jaoks ning kes ise on võimeline olema hea ja kuri.

Seega on ta tihtaegu oma tegutsemise kaudu maailmale avatud olend, kes võtab ümbritsevalt maailmalt vastu impulsse ja ka ise oma tegudega maailma asjadesse sekkub, neid ümber kujundades ning toimuvat suunates. Asju vajades ja kasutades loob ta enda ümber enda juurde kuuluvast sfääri, mis isikusfäärina on samaaegselt tema omanduse sfäär, tema vahetu võimu- ja mõjuvaldkond.

Das Ethos der Persönlichkeit. — Nicolai Hartmann. *Der Denker und sein Werk*. 15 Abhandlungen mit einer Bibliographie hrsg. von H. Heimsoeth und R. Heiss. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1952, S. 7–14.

Ta pretendeerib sellele, et teda selles sfääris respektieritaks. Sest teda võidakse seal ka haavata.

Isik nõuab endale tunnustust neilt, keda ta ka ise isikutena (koos nende isikusfääridega) tunnustab. Selle nõudmise seesmiseks korrelaadiks on tema eetiline eneseteadvus, iseenda pidamine millekski, uhkus, väarikus ja häbi.

Vastastikusel tunnustusel põhineb inimeste ühendus. Isiku kohta käib Aristotelese definitsioon inimesest kui "loomu poolest ühendusi moodustavast elusolendist". See tähendab, et personaal-olendil ei ole mitte ainult tung, vaid ka võime organiseerida oma liitumist teiste samasuguste olenditega.

Sellele lisandub veel võime iseennast kasvatada, allutada end ise oma nõudmistele ja seadustele, mis ei ole personaalsele olendile looduse poolt antud ega tulene tema liigiinstinktidest, ent on ta väärtusteadvuse mõõdupuudeks. Alles sellest võimest arenevad solidaarsuse ja teiste isikute käekäigu ning tegutsemise suhtes sellisena tunnetatud kaasvastutuse erinevad astmed. Sellised astmed on: võrdsustatus õigusemõistmise ees, usalduslik suhe (truudus ja usk) ja üldine ligimesearmastus (altruism).

Isikuks ei arene inimene mitte lihtsalt iseenesest, vaid alati kultuurikoosluse alusel, mis eksisteerib ajaloolise vaimsusena ning kujuneb põlvkondade vahetumise käigus. Üksikisik kasvab sellesse kooslusesse sisse, võtab selle täiskasvanuks saades üle ning annab edasi järgmisele põlvkonnale; ent ta ei tee seda passiivselt, vaid lisab sellele oma oskuste piires ka omapoolse osa. Vaimuelu valdkonnad, kus selline ringlus toimub, on: keel, õigus, kombed, moraal, teadmised, elustiil, kunst, religioon, tehnika ja teised.

Üksikisik on kõigis neis valdkondades elava traditsiooni kandjaks. See, et ta ühelgi alal tervikut ei haara, ei ole talle seejuures takistuseks. Mõnel alal läheb kultuurilise pärandi edasiandmiseks tarvis erilisi institutsioone (õppeasutusi) ja õpetamiseks erilisi isikuid. Sest vaimsus ei ole päritav — erinevalt füüsilistest ja ka mõningatest vaimuomadustest —, vaid eeldab aktiivset edasiandmist. Isik astub seega vaimuajaloo vahetusse teenistusse.

Sellest kõigest ülemaal saab isikule osaks veel üks suurem ülesanne — ta on kutsutud ja seatud ajalooprotsessi suunama. Kui eksisteeriks üleisikuline tegutsemisvõimeline teadvus, siis oleks inimene isikuna sellest koormusest vaba. Ei ole aga olemas teadvust üksikisikust kõrgemal tasemel. Ajaloolisel ühisvaimul seda

ei ole. Ainult isikuline vaim on võimeline mõistma, eesmärged seadma ja suunama. Siin aga ei suuda just tema toime tulla selle tohutult raske ülesandega, mis talle osaks langeb. Tema tulevikusihipid ja -nägemused on kohandatud isikliku elu privaatsete vajaduste ja selle kitsamate perspektiividega. Sellest hoolimata kannab ta vastutust tulevaste sugupõlvade ees, mis lõikavad tema tegude vilju. Sellest dilemmast ei ole inimesel pääsu.

II

Sellest kõigest ei piisa, et olla isiksus. Juba elus, siinpool kõiki refleksioone, peame silmas midagi üksikisikule iseloomulikku, kui ütleme, et ta on isiksus. Sest isiksus on inimeses see, mis ei ole tal teistega ühine. Ometi ei tohi liialt arvestada kõnepruuki; sageli mõeldakse isiksuse all ainult suurema teovõimega, teiste suhtes tugeva sugesttiivse mõjuga inimest, kindlaks kujunenud iseloomu või ka ainult ühe inimtüübi ilmekat esindajat.

See keelepruuk ei taba asja olemust. Ta jääb pidama tüüpilise juurde, jõudmata individuaalseni. Isiksus võib olla ka nõrkadel, vaikesel, silmapaistmatutel inimestel. Asi on omapäras, ainukordsuses, kordumatuses ja asendamatuses. Isiksus on inimese juures see, mida me armastame või vihkame, mille vastu me tunneme sümpaatiat või antipaatiat — enamasti ilma, et oskaksime öelda, mis see on. Sellele on suunatud peaaegu kõik kõrgemad isiklikud tunded.

Sel pole midagi pistmist individualismiga. Kõige vähem eetilise individualismiga. Üldisi kõlbelisi nõudmisi, mis kehtivad ühtmoodi kõigi jaoks, ei puuduta üksikindiviidi erilisusendõue, rääkimata sellest, et see neid kuidagi piiraks. Nad jäävad jõusse ja jäävad aluseks, millest inimlik eripära saab ennekõike isiksuseeetosena kõrgemale tõusta.

Üldise ja individuaalse kogu alternatiivsus — mitte ainult inimese, vaid üldse kõige elava puhul — on vana metafüüsika eksistus. Reaalses maailmas ei eksisteeri kaht liiki olevat (individuaalset ja üldist), vaid ainult ühesugust. Kõik reaalne, olgu see siis asi või inimene, sündmus või seisund, on individuaalne, enamasti küll väga tühiste erinevustega; individuaalse kõik üksikjooned on aga üldised. Üksikjuhtum jagab neid arvutute teiste üksik-

juhtumitega. Individuaalseks muudab selle üksnes nende joonte kombinatsioon. See ei kordu juba sellepärast, et kordumisel asetuks ta teise reaalsesse seosesse ning muutuks seeläbi ikkagi.

See suhe on ontoloogilise seaduse lihtne väljendus, mida inimlik suutmatuse mõista ei saa olematuks teha. Seda võib väljendada ka nii: kõik reaalne on kordumatu, ent temas on juba olemas üldine reaalsus; sest see ei tähenda midagi muud kui üksikute joonte sarnasust. Individuaalsuseta on vaid ideaalne olemine. See-eest on see ka lihtsalt ebatäielik olemine. Vana metafüüsika — Platoni aegadest peale — on püüdnud seda mõista kõrgema olemise, puhaste vormide "parema maailmana". Uus ontoloogia on võtnud talt selle aupaiste ja tõendanud, et tema olemisviis on kogu üleajalisusest hoolimata hoopis madalam. Kõrgem on just ajalik, kaduv, individuaalne olemine.

Asjade ja madalamate elusolendite puhul tundub nende ainuolemine meile tähtsusetu, see ei huvita meid ja jääb nõnda täiesti märkamatuks. Inimese puhul omandab see meie jaoks kaalu, sest põhineb isiksusel. Kui inimene ei oleks inimese jaoks midagi erilist, ei suudaks me ilmselt avastada maailmas midagi individuaalset.

Isikuliselt individuaalne hõlmab kõiki inimolendi kihte. Keha puhul on see täpselt meeltega tajutav, kehalis-hingelises sfääris tuleb see ilmsiks siseelu kumana välimuses; isiku moraalses palges ilmneb see iseloomuna, inimestevahelistes intiimsuhetes sellena, mis üksikisiku isikute suurest hulgast selgelt esile tõstab, oma põhiolemuselt aga ometi käsitamatuks ja kirjeldamatuks jääb.

Kõigile neile astmetele on omane, et hingeline ja seesmine — iseenesest ju nähtamatu — kumab konkreetselt ja kujukalt läbi välisest, ja mitte niivõrd inimese kujus, vaid õigupoolest alles liigutuste dünaamikas, kehahoiakus, miimilistes reaktsioonides ja nii edasi. Isiksuse antus sõltub täiesti sellest "ilmnemissuhtest". Sest kõne abil väljendatav hõlmab hingelisest individuaalsusest vaid murdosakesi. Isiksus vajab enda näitamiseks ilmlemise diferentseeritumat vormi. Sellega on lugu samuti kui kunstiteose vaimse sisuga: mõtlemine ja selle loogika on siin liialt raskepärased, kõik oluline peitub just milleski käsitamatus, vaid hetketi ja välgukiirul sähvatavas, ja ainult peenim meeleline mõistmisvõime suudab ülemeelelist lennult haarata.

Suur erinevus kunstiteosest on vaid see, et siin ilmsiks tulev on reaalne. See, mis siin ilmsiks tuleb, on inimese vaimne ja hingeline reaalsus. Kunstiteoses avaldub fantaasias nähtu ja kunstniku poolt objektivatsiooni ühendatu, inimese välisilmes tõeliselt elav isiksus. "Reaalne" on see viimane uue ontoloogilise reaalsuse mõttes, mis ei sõltu ruumilisest ega materiaalsest küljest, vaid ajalisusest, kujunemisest ja individuaalsusest.

See ilmnemisevorm on nii läbiv ja abstraktsest mõtlemisest niivõrd üle, et ka rahvaste kõlbelises elus konkretiseeruvad juhitud ideed ning leiavad pooldajaid peaaegu alati vaid isiksuse kujul. Inimene ei ela abstraktsete normide, seaduste või dogmade järgi, vaid oma silmaga nähtud kujude, isiklike "eeskujude" järgi — olgu need siis isiklikku laadi ja seisku vaid üksikutel silme ees, või olgu tegu ühiste, ajalooliselt liikumapanevate ideaalidega. Ainult selle tõttu on võimalik, et isegi luuletaja võib mõjuda rahvale ajalooliselt maailma paigastliigutavalt, kui rahvas teda kuulab ja tema nägemusi mõistab. Sest ka tema "kujud", kui nad on veenvad, on võetud elust, ja need ilmnevad niisamuti nagu elav isiksuski. Neile ei anna veenvust mitte see, mida nad esindavad, vaid see, kuidas nad elus toimivad.

Hoolimata kogu individuaalsusest ja konkreetsusest peitub isiksuse tuum aga seal, kus see jälle lihtsa isikuna teiste isikute hulgas inimühendusse ja selle ajaloolisesse saatusesse liigendub. Sest sellega võtab ta teadlikult enda kanda kõrgema vastutuse koorma. Ja alles selle koorma kandmisel ning selle all tugevamaks saades tuleb ilmsiks tema tõeline eetos. Inimese kõige isiklikumad jooned peavad end maksma panema üleisikulises sfääris.

Sest üksikisiku ennasttäis iseteadvusega ei ole tõelisel inimisiksusel midagi ühist. Sellise inimelu puhul, kus enda isik tehakse omaette eesmärgiks, enda olemus kultuseobjektiks, on tegu pigem isiksuse väärnimõistmise kui arendamisega. Tõeline omapära tekib just seal, kus inimene seab oma eesmärgid endast hoopis kõrgemale ja andub ülesannetele, mis sunnivad teda ennast ületama. Igasugune eneseimetlus hävitab teda moraalselt. Isiksuse tõeline eetos ei ole eneseotsingute ja enda läbisurumine, vaid andumise ja eneseunustuse eetos.

III

Viimased punktid näitasid, et isiksus ei eksisteeri iseendale toetudes, vaid alati suuremates kooslustes. See ei käi mitte ainult tema olemise, vaid ka tema eetose ja tema eneseteadvustamise kohta. Tema saladus on kategoriaalset laadi. Ta on *sui generis* moodustis, millel on oma eksisteerimisvorm. Viimane aga — ja nii on see kõikjal — on kõrgem, pealasu, teistest olemise vormidest kantud ja neist ses mõttes sõltuv vorm. See ei ole — vastavalt kategoriaalsele ülesehitusseadusele reaalse maailma kihistumises — takistuseks tema seesmisele autonoomiale.

Inimene kui isik loob talle omase alahoiuvormiga (oma konsistentsiga) teatud liiki sekundaarse substantsi, mille olekud muutuvad. Sellisena on see suuremate isikuteühenduste kandvaks elemendiks, ja see kandmine kuulub tema ülesannete juurde, millest teda ei saa välja rebida, löömata tal jalge alt pinda, millel ta seisab. Midagi sellist kehtib ka individuaalse isiksuse puhul ja nimelt seetõttu, et tema olemuse juurde kuulub olla see, mis ta on, ka “kellegi” jaoks. Iseenda jaoks ta ei saagi seda olla, nii võib ta seda olla vaid teiste isikute jaoks.

Isiksus on üksikinimese seesmine olemus, mis on maailmale avatud silmapaistval viisil. Ta pole mitte ainult oma olemistingimuste, vaid palju enam oma eksistentsi mõttesisu, oma eetose ja oma väärtuslikkuse tõttu kaasa haaratud ümbritsevasse maailma, vaimesse ja kultuurilisse inimmaailma. Ja niisamuti nagu juuba ainult isikusoleminegi loob enda ümber kõige juurdekuuluva ringi, võimu- ja mõjusfääri, mis kujundab isikut kui sinnakuuluvat, on lugu ka isiksusega. Me teame ümbritsevast elust selliseid isiksusepärastelt kujundatud sfääre nagu tema ajalis-kodust argipäevaringkonda, tema tegevusvaldkonda, tema sõpraderingi (alati väga omapärastelt määratletud valikuga), ja parimal juhul ka tema ideedest määratletud jüngrite ja pooldajate ringi. Jah, teatud mõttes võib siia arvata ka tema vastaste ringi. Sest ka selle määrab isiksuslik eetos.

“Sekundaarse substantsina” toimib reaalses maailmas iga tugevam konsistents, see tähendab iga mingil moel pikemat aega identsena säiliv moodustis. Substantsiaalsusega ranges mõttes ei ole sel mingit pistmist. Nõnda on lugu ka isiksuse säilimisega. “Kõrgemate” olemisjärkude, nagu näiteks üleajalise kaasmõjust

(nagu vahel usutakse) ei ole siin juttugi. Aga tuleb hoiduda isikliku identiteeti teise suurusjärgu üksustele üle kandmast, nagu tegi metafüüsiline idealism: ei ole olemas kõrgema stiiliga üliisikut, inimühendused ei moodusta personaalseid üksusi, kuigi koosnevad isikutest, — täpselt sama vähe, nagu nad moodustavad kõrgema stiiliga subjekti või teadvust. Ja nii see nendega on, kuigi neile on omane ajalooline individuaalsus.

On eksitus, et niinimetatud elukogenu inimesetundmine avab ilma pikemata ligipääsu isiksusele. Inimesetundja võib tabada vaid üksikuid silmatorkavaid omadusi, võimeid või nõrkusi. Need aga ahvatlevad rakendama tüpiseerivat käsitusviisi. Kõik tüüpiline on aga just individuaalsuse vastandiks. Inimesetundja registreerib isikuid teatud ikka ja jälle korduvate põhijoonte järgi; tal ei ole põhjust neist möödudes neisse süüvida. Just sellel põhineb tema kindlus märkitabamisel; tõeliselt isikliku piiramatus diferentseerituses ei suudaks ta sellise lihtsustamisega iialgi orienteeruda. Tema kähku valminud otsustus on kinni makstud isiksuse hinnaga. Seda ei suuda ta oma praktilise ellusuhtumise juures hoopiski näha.

Isiksust haarab vaid isiksuslikult huvitatud, temal viibiv, temasse hellalt süüviv pilk. Selleks viibimiseks ja selliseks süüvimiseks on vaja aega, andumust, omapoolset panust, küllalt sageli ka riski — need on kõik asjad, mida me oma tormakas elus vaid harva rakendame. Sellest siis see suur väärtus, mis on isiksusele sellel, kui ta tunneb, et teda on kord tõeliselt tabanud, mõistnud ja tunnustanud temal andunult peatuv pilk. Tema jaoks on see mõtte teostamine, mida ta ise endale pakkuda ei saa: teadlikkus sellest, mis ta on — võõra isiksuse peeglis.

Eetiliselt vaadatuna on sellel suhtel aga veel teinegi külg. Armastavale pilgule ei saa nimelt nähtavaks mitte ainult empiiriline isiksus sellisena, milliseks ta oma elu ja saatus läbi kujunenud on, empiiriline "iseloom" oma nõrkuste ja oma korduvate möödaldaskmistega omaenda olemuse suhtes. Kõige selle taga muutub talle käegakatsutavaks ideaalne isiksus, inimene, nagu ta oma erilises omapäras olema peaks. Sest tegelikku inimest võivad paljud asjaolud tema tõelise olemuse, tema individuaalse väärtuse juurest kõrvale kallutada. Inimelu ei pruugi oma intelligiiblit loomust tabada ega täita, ja tekkinud empiirilises isiksuses on mõlemad paraku sageli nii saatuslikult segunenud, et see pärisomane, mis

temas on, talle mitteomase varjus veel vaevu äratuntav. Armastav pilk aga suudab olemuseni läbi tungida ning näha inimest selle valguses.

Et isiksuse foonil on olemas selline individuaalne väärtus, on suurim ime isiksuse olemuses. See õigupoolest alles moodustabki isiksuse individuaalse eetose. Raske öelda, mis on sellise väärtuse sisuks, mis pole kõigile ühine, vaid omane üksnes üheleainsale indiviidile. Aga et ta olemas on, ja seda sõltumatult teostumise astmest reaalse isiku puhul, on väljaspool kahtlust. Sest just kokkupuutes temaga püsib inimesele osaks saav isiksuslik armastus. Armastaja lihtsalt ei näe seda, mis on otse tema silme ees — ses osas on ta teinekord päris pime —, vaid seda, mis seisab selle taga, isegi kui see ka pole suutnud tegelikkusesse välja murda. Ses mõttes on ta ainsam nägija.

Otsene püüdlemine individuaalse isiksusliku väärtuse poole pole võimalik; selle tulemuseks oleks omaenda isiku teadlik kultus, ja on hästi teada, kui kergesti selline asi äkitselt edevaks eneseteadvuseks muutub ning seega rängaks eksituseks iseenda suhtes. Küll aga on võimalik isikut sellele teele suunata teise isiku armastava pilgu abil. See näeb ideaalset isiksuslikku väärtust teise omana, ja seepärast puudub võltsimise oht. Ta ei pruugi seda ka armastatule teatavaks teha, ta lihtsalt suunab teda oma armastuse jõuga selle suunas. Sest isiksuslikul armastusel on see salapärane võim, et ta muudab oma objekti selleks, mida ta temas armastab.

Ei ole mingit kahtlust ja ei ole ka kunagi eitatud, et armastamise ja armastatudoleku vastandite kokkumäng annab inimesele ainulaadse mõtte. On aga harva endale selgeks tehtud, milles see seisneb. See mõte saab selgeks isiksuse eetose kaudu. Sest selles on komplementaarne väärtus lisaks isiksusliku armastuse moraalsele väärtusele. Juba Platon teadis, et armastus on alati suunatud väärtusele, mida tal endal ei ole. Isiksusliku armastuse puhul aga on see väärtus isiksuse ideaalne olemus. Ja inimest oma liikumapaneva jõuga selle tema enda olemuse poole suunates viib ta kaudselt isiksuse eneseteostuseni.

NICOLAI HARTMANN

Wolfgang Drechsler, Rainer Kattel

I

Nicolai Hartmann (1882–1950) on tõenäoliselt silmapaistvaim filosoof kõigist, kes kunagi — kas õppejõu või üliõpilasena — on olnud seotud Tartu ülikooliga. Seal alustas ta oma akadeemilist teenistuskäiku aastal 1902. Kuigi vaid vähesed üheksiteelised filosoofiaajalood ei tegele Hartmanniga, näib ta siiski olevat Emajõe kallastel unustatud. Käesoleva lühikese ülevaatega Hartmanni elust ja tööst — kus pööratakse erilist tähelepanu ta suhtele Eestiga — ning ühe tema lihtsaima ja rahvapäraseima, postuumselt avaldatud essee tõlkimisega püüame seda lünka täita.

Kui olla aus, siis praegune filosoofiline elu nii Saksamaal kui ka anglosaksi maades kaldub samuti Hartmanni ignoreerima. Hoolimata sellest, et on tõesti raske leida filosoofi, kes ei teaks Hartmanni ja tema töid, on ta tavaliselt pigem filosoofia ajalukku pagendatud kui tänapäeva lubatud. Isegi enamik tema enda õpilastest on hüljanud ta filosoofia, kui tahes vastumeelselt nad seda ka tegid ning kui tahes palju nad talle ka võlgnesid. (Vt Patzig 1982: 11; Stallmach 1987: 10.)

Publikatsioonide voog tema kohta on pidev, ehkki kasin, ning tema tähtsamaid töid ikka trükitakse (seega peab keegi neid ka ostma). Siiski on Richard Bodéüs'il õigus, kui ta väidab: "1982. aastal, tema sajanda sünniaastapäeva puhul, oleks Nicolai Hartmanni

Autorid on väga tänulikud Sergej Dorzweilerile, Siegfried Grimmele, Kalevi Kullile, Viive Peikerile ja Maarja Soole nende lahke abist artikli ettevalmistamisel.

kahtlemata austatud kui ühte oma põlvkonna suurimat filosoofi. Surnud 1950. aastal, on ta praegu väljaspool filosoofiaajalugu unustuse hõlma vajumas. H.-G. Gadamer ütleb meile, et Hartmann oli alati täielikult teadlik "vastuvoolu ujumisest". See võib vahest seletada järeltulijate kättemaksu sellele nonkonformistlikule mõtlejale." (1984: 55.)

Loomulikult pole sel tähtsust — hakati ju Johann Sebastian Bachigi uuesti mängima alles 100 aastat pärast surma.

"Me teame hästi selliseid pendliliikumisi filosoofia ajaloos; võime oletada, et sellegi tähtsa ja produktiivse mõtleja puhul on tugevama mõju perioode, ning mõningate märkide järgi otsustades võib see aeg praegu juba olla alanud." (Patzig 1982: 12.)

Soovime üksnes viidata mõningatele tähendusrikastele aspektidele. Esiteks: Hartmanni ontoloogiline mõte on omanäoline ning sügav, olemata heideggeriaanlik (vt Stallmach 1987: 12–15). Hartmanni filosoofia on endastmõistetavalt see koht, kuhu peaks vaatama igauks, kes on jõudnud järeldusele, et mitte ainult Heideggeri isik, vaid ka tema filosoofia on rohkem kui probleemiline, kuid kes siiski tunneb vajadust ontoloogia järele.

Teiseks: praegusel postmodernsel ajal on Hartmanni kategooriaid raske tõsiselt võtta; kõiki süsteeme peetakse kurjadeks või isegi kuratlikeks piiranguteks, eriti selliseid näiliselt kõikehaaravaid süsteeme nagu Hartmanni oma. Hartmann aga toonitas "peaaegu askeetlikku umbusaldust tõeliste filosoofiliste probleemide lõplike lahenduste suhtes" (Patzig 1982: 11; vt samuti Wolandt 1987: 290) — selline väide meenutab Hartmanni õpilast ja sõpra Hans-Georg Gadameri.

Kolmandaks: XX sajandi lõpu filosoofi või ka filosoofiliselt orienteeritud inimese üks peamisi probleeme tuleneb sellest, et inimese eetikat ei saa enam transsendentselt põhjendada, s.t rajada kõrgemale olendile, kuna usk sellesse on lakanud; kuid rajada eetikat iseendale on tõenäoliselt samuti võimatu ja kindlasti hukatuslik. Hartmann pakub kolmandat teed: süsteemi, milles on absoluutsed eetilised väärtused ja seadused, mis ei baseeru ei Jumalal ega inimesel, "väärtustekosmosest, mis eksisteerib sõltumata inimesest ja on siiski sõltuv inimesest oma täideviimises" (Patzig 1982: 11). See on jällegi raskesti haaratav ja peaaegu pühadu-

seteotus — kuid isegi väikseim võimalus, et “see võib töötada”, peaks andma meile julguse selle üle veel kord järele mõelda.

II

Nicolai Hartmann sündis 20. veebruaril 1882. aastal Riias, teise-
na perekonna neljast pojast.¹ Tema varasurnud isa Carl August
oli insener. Kuni 15. eluaastani õpetati Hartmanni eraviisiliselt
Riia koolis, mille oli rajanud tema ema Helene (sünd. Hackmann).
Saksa hartmanniaan Gerd Wolandt on rõhutanud Hartmanni bal-
tilikkust keeles ja meeles ning balti päritolu tähtsust kogu ta elu-
le (1983: 132–133; 144).

1897. aasta sügisel läks Hartmann kuulsasse *Gymnasium der
Deutschen St. Catharinenschule*'sse St. Petersburgis, mis oli pro-
testantlik saksa kool. Lõputunnistuse koos kuldmedaliga sai ta
lihavõttepühade ajal 1901. aastal (Eesti Ajalooarhiiv, f 402, n 1,
s 5878, l 4p; ära kirjad). Järgmise aasta veetis ta eraõpetajana
Liivimaal, teenides raha õpinguteks.

1902/03. aasta sügissemestril sai temast Dorpati ülikooli ar-
stiteaduskonna üliõpilane. Dorpatis elas Hartmann üsnagi lähedal
ülikooli peahoonele, nimelt Lai 19 (*Litšnõi...* 1902: 21) — ma-
jas, mis ümberehitatuna seisab veel tänagi. Nagu oli kombeks
neil päevil, pidi arstiteaduskonna tudeng alustama põhiainetest,
s.t loodusteadustest; nii tegi ka Hartmann, “orienteerudes nende
alustele” (Heimsoeth, Heidemann 1977: 143). Ta kuulas botaa-
nika, võrdleva anatoomia, mineraloogia, füüsika, zooloogia ja
anorgaanilise keemia loenguid (EAA, f 402, n 1, s 5879, l 1).

Hartmanni botaanikalektor oli Nikolai Kuznetsov (1864–
1932) (EAA, f 402, n 9, s 261; eksamiprotokollid), “kelle *Flora
Caucasica critica* oli omal ajal üks täiuslikumaid ja paremaid
“Floorasid”” (Trass 1982: 345). Samuti ilmus Kuznetsovi toi-
metamisel “ajakiri Труды Ботанического сада Императорс-
кого Юрьевского Университета, mis kujunes ülevenemaaliseks
botaanikaalaseks häälekandjaks” (345). Võrdleva anatoo-

¹Hartmanni biograafia on koostatud eelkõige Hartmann 1949, samuti
Catalogus 1979 ja Heimsoeth, Heidemann 1977 põhjal. Sekundaarsetes
allikates esineb küllalt sageli erinevusi.

mia kursust luges Hermann Adolphi (1863–1919) (EAA, f 402, n 9, s 264; eksamiprotokollid), kes töötas August Rauberi juures prosektorina ja oli ka tema järglane õppetoolil (Kalnin, Raudam 1976: 17). Baltisaksa teadlane Rauber oli kuulus oma raamatu *Lehrbuch der Anatomie des Menschen* (1914) poolest (Kalnin 1982: 349). Mineraloogiat kuulus Hartmann Nikolai Andrussovi (1861–1924) juures (EAA, f 402, n 9, s 257; eksamiprotokollid), kes oli Venemaal “regionaal-stratigraafia esimene viljeleja ning paleoökoloogilise suuna pioneer paleogeograafias” (Rõõmusoks 1982: 349). Hartmanni füüsikaõppejõud oli Aleksander Sadovski (1859–1923) (EAA, f 402, n 9, s 258; eksamiprotokollid), kelle “teoreetiliselt tähtsad tööd [on] valguse mehaanilisest toimest kristallidele” (Prüller, Rebane 1982: 355) ja kes sel alal avastas nähtuse, mida praegu tuntakse Sadovski efektina (355). Julius Thomas von Kennel (1854–1939), tõenäoliselt Hartmanni zoologiaõppejõud,² oli 15 aastat varem õpetanud zooloogiat Jakob von Uexküllile. J. von Uexküll arvates oli Kennel veendunud darwinist, kes samas oma stiili ja “romantilise” lähenemisega ainele näitas v. Uexküllile, et zoologia ei ole tõsiteadus, vaid vaimumäng (Uexküll 1936: 125–126). Samuti oli Hartmann kandnud anorgaanilise keemia üliõpilaste nimekirja, kuid ei sooritanud eksamit. Seda ainet õpetas tõenäoliselt kas Aleksander Bogojavlenski (1868–1941) või Georg Rudolf Wilhelm Landeseni (1866–1935)³ — mõlemad olid silmapaistva keemiku Gustav Tammanni õpilased (Palm 1982: 358).

Kuigi ta viibis Dorpatis ainult ühe akadeemilise aasta, “võis meditsiini õppimine olla alguspunktiks Hartmanni laialdastele töödele natuurfilosoofias” (Wolandt 1983: 132). Sellest hoolimata läks ta 1903/04. aasta sügissemestril, “filosoofiatungi järgi-

²1902. aastal oli Dorpatis veel teinegi zoologiaõppejõud, Aleksei Severtsov (1866–1936, Dorpatis 1898–1902), kes lahkus Kiievi ülikooli 1902. aasta detsembris (EAA, f 402, n 9, s 615, l 186), kuid nagu väidab Heidemaa, luges Severtsov peamiselt erikursusi ja Kennel üldist zooloogiat (1982: 347).

³Seda kursust oleks pidanud lugema Gustav Tammann (1861–1936, Dorpatis 1882–1902; *Utšjonõje...* 1902: 10), kuid Tammann lahkus 1902. aasta kevadel Göttingeni ülikooli (Palm 1982: 358); eksamiprotokollides on Bogojavlenski ja Landeseni nimi (EAA, f 402, n 9, s 255).

des" (Hartmann tsiteeritud Heimsoethi järgi (Heimsoeth, Heidemann 1977: 143)), St. Petersburgi ülikooli ning õppis ajalooloogiateaduskonnas, kus üheks tema kaasüliõpilaseks oli Aleksander Blok. Ta lahkus revolutsiooni tõttu 1905. aasta kevadel Marburgi ülikooli, kus ta lõpuks õppis filosoofiat ning vähesel määral ka ladina ja kreeka keelt. Tänu Hermann Coheni ja Paul Natorpi neokantiaanlusele oli Marburg neil aastail üks silmapaistvamaid ja kuulsamaid filosoofiakeskusi maailmas. Hartmannist sai Coheni ja Natorpi õpilane. Siin oli üheks Hartmanni kaasüliõpilaseks José Ortega y Gasset.

Siinses kontekstis võiks ehk märkida, et Paul Natorp oli nii poliitiliselt kui ka filosoofiliselt (s.t oma neokantiaanliku filosoofia tulemusena) *Kathedersozialismus*'e esindaja (Wolandt 1983: 134). See sotsiaal-majanduslik-poliitiline teooria on väga lähedalt seotud selliste silmapaistvate isiksustega nagu Gustav von Schmoller, Lujo Brentano ja Adolph Wagner, kes oli 1865–1868 professor Dorpati ülikoolis.⁴ Hartmann eitas selliseid vaateid, võtmata siiski omaks vastandlikke individualistlikke tõekspidamisi (135).

Doktorikraadi sai Hartmann 31. juulil 1907. aastal ja *venia legendi* filosoofias 3. juulil 1909. aastal, mõlemad Marburgi ülikoolis. Aastail 1910–1918 elas ta sealsamas stipendiaadina kui eradotsent. Sel ajal — nimelt 1912. aastal — avaldas ta raamatu *Philosophische Grundfragen der Biologie*. Üks probleeme, mida selles töös käsitleti, oli vitalismi ja mehhanitsismi vastandlikkus (Hartmann 1912: 108–112). Siinkohal võiks märkida, et üks esimesi XIX sajandil, kes "kaevas välja endisaegse vitalismi seisukohad" ja "neovitalismile aluseid rajas" (Kull 1991: 2098), oli Gustav Bunge (1844–1920; Dorpati ülikooli õppejõud aastatel 1874–1885). Kalevi Kulli väitel on neovitalistlikud tendentsid esindatud ka Uexküllil ja Hartmanni töödes (2099, 2101). Kuid vaevalt on Hartmanni puhul tegemist neovitalistliku mõtlejaga. Hartmann rõhutas, et ühe tuntuma neovitalisti Hans Drieschi (2098) teooriad ei anna vastust ülalnimetatud dihhotoomiale ning et vastust küsimusele, mis elu siis tegelikult on, ei leidu ka mehhanitsismis (Hartmann 1912: 108–112). Tähelepanu vää-

⁴Seoses Adolph Wagneri ja riigisotsialismiga vt Drechsler 1994a.

rivad nn postneovitalistlikud tendentsid ka Nikolai Kuznetsovi töödes (Kull, Sutrop 1985: 9). Kuznetsov väitis, et elu ei saa selektada ainuüksi "keemia ja füüsika seadustega" (1896: 20) — elu kui selline on midagi rohkemat, sügavamat ning jääb ikka veel väljapoole meie haardeulatust. Tõenäoliselt kajastavad Kuznetsovi sõnad seda teaduslikku õhkkonda, mis valitses noil päevil Dorpatis. Kui arvestada Hartmanni hilisemat sügavat huvi natuurfilosoofia vastu, võib oletada, et tema esimesed ja algsed arusaamad ning mõtted sel alal, eriti vitalismi-mehhanitsismi debatti silmas pidades, pärinevad osalt Dorpatist, eriti sellistelt õppejõududelt nagu Kuznetsov.

Samal aastal, kui ilmus *Grundfragen*, õppis Marburgis suvesemestril filosoofiat Boris Pasternak. Pasternak oli tunnetanud vajadust allutada end rangelt formaalse epistemoloogia ja loogika õpingutele ning Marburg oli selleks tõepoolest parim koht (Dorzweiler 1992: 30). Pasternak kuulus Hermann Coheini loenguid eetikast ja Paul Natorpi loenguid loogikast, samuti osales ta Hartmanni Leibnizi-seminaris. Ta kirjutas seminaritöö Leibnizi monadoloogia kohta (33) ning Sergej Dorzweileri arvates on nimelt Hartmanni seminar Pasternaki töödele mõju avaldanud, eriti kui pidada silmas tema romaani *Doktor Živago* (Pasternak 1989–1990, III) ja autobiograafilist jutustust *Turbekiri* (Pasternak 1989).⁵

Esimese maailmasõja ajal, 1914. aasta novembrist kuni sõja lõpuni, teenis Hartmann alguses lihtsõdurina ning seejärel *Oberste Heeresleitung*'i luureosakonnas (Wolandt 133: 145, märkus 7). Plaanid kutsuda teda 1916. aastal Varssavi ülikooli korraliseks professoriks kukkusid läbi. 26. mail 1920. aastal sai temast Marburgis *persönlicher Ordinarius*, s.t. titulaarne täiskohaga professor ilma õppetoolita; 12. juulil 1922 määrati ta sealsamas filosoofia õppetoolile ning filosoofiaosakonna juhatajaks, kohale, mis enne teda kuulus Paul Natorpile.⁶ Hans-Georg Gadamer annab meile

⁵Hartmanni reaktsioon Pasternaki esseele ei olnud ilmselt poeedi jaoks meeldiv. See rahulolematuse on väljendatud omapärase ja mõneti humoorikas akrostihhonis (Pasternak 1989–1990: II, 530).

⁶Kuigi Julius Ebbinghaus väidab, et Hartmann oli kuni Kölni minekuni vaid erakorraline professor (1977: 44).

ülimalt huvitava pildi sellest, kui erakordne ja imetlusväärne õpetaja ning isiksus Hartmann neil aastatel oli — hoolimata kõikidest vihjetest tema külmusele (1977: 21–23).

Hartmanni järglaseks õppetoolil ja osakonnajuhataja kohal sai Martin Heidegger, kui Hartmann 1925. aasta sügissemestril lahkus samale kohale Kölni ülikooli.⁷

1931. aastal asus Hartmann tööle Berliini ülikoolis ning see töökoht oli tollal saksa akadeemilise karjääri tippsaavutus. 1946. aastal võttis ta vastu õppetooli Göttingeni ülikoolis. Nicolai Hartmann suri Göttingenis 9. oktoobril 1950. aastal.

Hartmann oli Berliini, Göttingeni, Bayerni ja Viini Akadeemia liige (kahes viimases korrespondentliige). Tal oli töid nii traditsioonilise kui ka kaasaegse filosoofia igast harust, kuigi ta teose *Logik* käsikiri oli 1945. aastal Berliinist Göttingeni minekul kaduma läinud (Wolandt 1983: 133).

III

Sidemed Dorpati (Tartu) ja Hartmanni mõtte vahel ei katkenud viimase “füüsilise” kohalviibimise lõppemisega käesoleva sajandi alguses. Hartmanni mõtted leidsid tagasitee Tartusse 1920. ja 1930. aastatel kolme Tartu ülikooliga seotud filosoofi õpetuste, loengute, raamatute ja isiklike kontaktide kaudu.

Esimesena tuleks mainida Walfer Schmied-Kowarzikut (1885–1958, Tartus 1921–1927), Austrias sündinud filosoofi, kes oli kohtunud Hartmanni ja Max Scheleriga aastatel 1919 ja 1920 (kes omakorda on tugevalt mõjutanud Hartmanni, eriti ajal, mil nad mõlemad õpetasid Kölnis)⁸ ning kes samuti pidas külalisloenguid Marburgi ülikoolis 1920. ja 1922. aastal (Schmied-Kowarzik 1974: 196). Nimetatud kohtumiste iseloom oli tõenäoliselt midagi rohkemat kui lihtsalt nägemine ja käesurumine. Kandideerides Tartu ülikooli filosoofiaõppejõu kohale, esitas Schmied-Kowarzik

⁷“N. Hartmann kutsuti Kölni [ning] seega ta põgenes meie, Heideggeri jüngrite, väiklaste rünnakute ja oma loengusaali tühjenemise eest.” (Löwith 1989: 65.)

⁸Seoses Hartmanni ja Scheleriga vt Stallmach 1987: 10–12.

mõned soovituskirjad, sealhulgas Hartmanni ja Scheleri soovitused (EAA, f 2100, n 2, s 1063, l 6, 12, 12p, 13). Soovituskirjas väitis Hartmann, et Schmied-Kowarzik on oma raamatus *Umriss einer neuen analytischen Psychologie* (1912) rakendanud "Wilhelm Dilthey üht viljakamat mõtet" ning et see raamat on rajatud ideaalpildile "psühholoogiast kui *Gesamtwissenschaft*'ist" (EAA, f 2100, n 2, s 1063, l 12). Ta lisas, et kasutab sedasama tööd oma seminarides ning et Schmied-Kowarziku teised tööd on samuti huvitavad ja märkimisväärsed (EAA, f 2100, n 2, s 1063, l 12, 12p). Rein Ruutsoo on väitnud, et Schmied-Kowarzik oli oma vaadetele "elufilosoofia pooldaja ja kirjutas Dilthey ja Sprangeri vaimus töid esteetika ja psühholoogia alalt" (1982: 88). Ruutsoo arvates on tõenäoliselt Schmied-Kowarziku mõjuga seletatav ka see, miks "esimene eestlasest professionaalne filosoof Alfred Koort" pooldas oma teadusliku tegevuse alguses elufilosoofiat (88).

Alfred Koort (1901–1956), kellest hiljem sai Tartu ülikooli rektor (1944–1951), on oluliselt mõjutanud eesti professionaalse filosoofia ja omakeelse filosoofia terminoloogia arengut (88). Oma raamatus *Sissejuhatus filosoofiasse* (1938), mis on tõenäoliselt üks neid töid, mis tähistavad liikumist "realismi positsioonidele" (88), väidab Koort, et Hartmann kasutab "omapärast filosoofia mõistet" ja et tema *Ethik* on tähelepanuväärne teos (Koort 1938: 23; 293). Nagu näitavad paljud viited ja kontseptsioonid ülalmainitud töös, on Koorti lähenemine epistemoloogilistele küsimustele, reaalsele ja ideaalsele olemisele ning tahtevabadusega seotud probleemidele tugevalt mõjutatud Hartmanni töödest, eriti sellistest teostest nagu *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis* (1921), *Zur Grundlegung der Ontologie* (1935) ja *Ethik* (1962).

Viimasena tuleb mainida Walter Freymanni (1883–1960, Tartus 1918–1939), baltisaksa filosoofi, kes oma doktoriväitekirjas *Platons Suchen nach einer Grundlegung aller Philosophie* (1930) üritas fenomenoloogilise filosoofia "põhivaateid ja terminoloogiat sisse interpreteerida Platoni varasematesse dialoogidesse"⁹ ning

⁹Pärtel Haliste aruanne EAA, f 2100, n 2, s 135, l 103.

kritiseeris samas väitekirjas Natorpi Platoni-interpretatsiooni.¹⁰ Fenomenoloogiaga tutvus Freymann tõsisemalt 1923. aasta suvel, kui ta õppis Edmund Husserli ja Martin Heideggeri juures Freiburgis ülikoolis (Breisgau). Oma aruandes sellest õppereisist ilmutab Freymann üsnagi selget vaimustust nii Husserli ja Heideggeri filosoofia kui ka õpetamismetodoloogia üle (EAA, f 2100, n 2, s 135, l 48–49p). Freymanni suhted Hartmanni filosoofiaga olid küllaltki omapärased. 1934. aasta sügissemestril pidas ta loenguid metafüüsikast, milles käsitleti filosoofe Platonist ja Aristotelesest Coheni ja Hartmannini; samal semestril toimus tema juhendamisel ka ontoloogiaseminar, milles seitsmest teemast kaks käsitles Hartmanni: “N. Hartmanni ontoloogia” ja “Objektiivse vaimu analüüs N. Hartmanni järgi” (EAA, f 2100, n 2, s 135, l 177–178).¹¹

Oma 1939. aastal ilmunud raamatu *Filosoofia peaküsimusi* alapeatükis “Olemise kihid” (lk 59–69) arendab Freymann teooriat olemise kihtidest, mis on läbi ja lõhki hartmanlik, kuigi ta ise seda parajasti ei tunnista. Freymanni mõneti omapärane arusaamine Hartmannist ilmneb näiteks sellistes väidetes, et Hartmanni vooruseõpetus “ei erine antiiksest ning kristluse vooruseõpetusest” (127), et Hartmanni teooria väärtuste ideaalsest olemisest on uuesti jalule seadnud Platoni õpetuse väärtustest kui igavestest ideedest (140) ning et Hartmann on jõudnud tagasi platonistlikele seisukohtadele, mis on ainsana võimelised pakkuma alust kogu filosoofiale (1930: 143).

IV

Martin Heidegger on kirjeldanud Hartmanni koos tema filosoofiaga kui oma eelkäijat, kes aitas tal kindlustada Marburgi õppetooli (Stallmach 1987: 10), järgmiselt:

“Hartmann on see, kes juhib fenomenoloogilise uurimise ja objektiteooria taasäratatud ning suunatud arusaama ontoloogilis-

¹⁰Konstantin Ramuli aruanne (EAA, f 2100, n 2, s 135, l 106). Ramul nimetab ühes oma 1934. aasta artiklis Hartmanni üheks nende seast, kes “teevad” filosoofia ajalugu ja loovad koolkondi (848).

¹¹Hartmanni objektiivse vaimu kohta vt Drechsler 1994b.

test probleemidest, mis alates antiigist on määranud teadusliku filosoofia suurt traditsiooni — ja mitte ainult tunnetusteoreetilise küsimuseasetuse, vaid üldse filosoofia osas — katsele pöörduda välja idealistlik-kriitilise horisondi kitsusest, hoides seejuures ühtlasi kinni filosoofiliste distsipliinide pärandunud koosseisust ning neis valitsevaist probleemiperspektiividest.” (Heidegger 1927: 686.)

Jürgen Habermas räägib Nicolai Hartmanni “realistlikust” läbimurdest, kinnitades, et Hartmann oli oma värske “ontoloogilise” ligipääsuga reaalsele ja ideaalsele olemisele võimeline läbi lõikama väsinud epistemoloogia autistlikeks muutunud mõtisklusi (1991: 204).

Tõenäoliselt ei ole siinne kirjutis sobiv koht, kui sellist üldse leidub, kus tuua välja peajooni Hartmanni filosoofiast. Selle asemel püüame heita põgusa pilgu Hartmanni teosele *Ethik*. Nagu J. S. Mackenzie väitis 1933. aasta *Mind*’is selle teose ingliskeelse väljaande ülevaates, mis on juhtumisi üldse parim sissejuhatus selles keeles Hartmanni eetilistesse vaadetes, et Hartmann “ei ole lahendanud kõiki probleeme, mis võivad eetikas esile kerki- da; kuid ta on tõenäoliselt nende lahendamisele rohkem kaasa aidanud kui ükski teine elav autor” (237).

“Mida peaks inimene tegema, kui tema ees on tõsine vastutusrikas konflikt: otsustama oma “parima arusaamise” järgi, s.t otsustama oma elava sisetunde järgi vastavate väärtuste kõrgusest lähtudes ning võtma enda kanda tagajärjed, nii välised kui seesmised, kaasa arvatud ühe väärtuse eiramisega kaasnev süü. Seda süüd on ta kohustatud kandma ja ühtlasi kasvab tema võime seda kanda, nii et ta võib seda uhkusega kanda.

Tõeliselt moraalne elu ei ole just selline, milles võidakse seista süüta. Ja seda, et iga inimene peab elus samm-sammult, omaenda vaba väärtustunde ja loova energiaga lahendama põhimõtteliselt lahendamatuid konflikte, tuleks käsitleda osana terve inimkonna kõrgeimast moraalitundest ja tõelisest vabadusest. Siiski ei peaks sellest tehtama mugavat, vulgaarset lubatava vale teooriat, eel- dades, et selgelt tunnustatud väärtusi rünnates ei langeta pattu.

Ainult vältimatu süü suudab hoida inimese moraalsust kõdunemise eest." (Hartmann 1962: 464.)¹²

Kuigi Hartmann ei ole filosoof, kes oleks tühjust ja segadust püüdnud peita ähmase sõnaohtruse taha, on tema tööd siiski võrdlemisi raskesti ligipäätavad, sest tema mõtteehtist — kui seda võib nii nimetada — tuleb võtta tervikuna. Kõigest hoolimata on talle osaks saanud küllaltki mõnitav suhtumine mõningate tõlgendajate poolt, kes ei olegi nii harvad akadeemilistes ringkondades, kes on umbusklikud sõnade suhtes, mis on vähemalt nende arvates ka lihtrahvale arusaadavad. Hoolimata kõigest sellest on Nicolai Hartmann filosoof, kes võib praegu olla tähtsam kui kunagi varem ning kindlasti on ta ebaõiglaselt unustatud.

Kirjandus

- Bodéüs, Richard 1984. The Problem of Freedom according to Nicolai Hartmann. — *International Philosophical Quarterly*, vol. 24, no. 1 (March), pp. 55–60
- Catalogus 1979 = *Catalogus Professorum academiae Marburgensis: Die akademischen Lehrer der Philipps-Universität Marburg*. Marburg: Elwert, S. 513–514
- Dorzweiler, Sergej 1992. Boris Pasternak und die deutsche Philosophie. — *Boris Pasternak und Deutschland*. Kassel: Brüder-Grimm-Museum Kassel
- Drechsler, Wolfgang 1994a. State Socialism and Political Philosophy. — Hrsg. v. Jürgen Backhaus. *Essays on Social Security and Taxation: Gustav von Schmoller and Adolph Wagner Reconsidered*. Aldershot: Avebury [trükis]. [Revideeritud eestikeelne variant:] Adolph Wagneri riigisotsialism ning kriitilise ratsionalismi, postmodernismi ja ajaloo lõpu väljakutsed. — *Akadeemia* [avaldamisel]
- Drechsler, Wolfgang 1994b. German Geist. — *Труды по знаковым системам*, т. 26 [trükis]
- Ebbinghaus, Julius 1977. Julius Ebbinghaus. — *Philosophie in Selbstdarstellungen*, vol. 3. Hrsg. v. Ludwig J. Pongratz. Hamburg: Meiner, S. 1–59

¹²Selle lõigu ingliskeelne versioon — kuigi tõlge on üsna ebatäpne — on peaaegu täielikult tsiteeritud Mackenzie poolt (1933: 229).

- Freymann, Walter 1930. *Platons Suchen nach einer Grundlegung aller Philosophie*. Leipzig: Lorentz
- Freymann, Walter 1939. *Filosoofia peaküsimusi*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- Gadamer, Hans-Georg 1977. *Philosophische Lehrjahre: Eine Rückschau*. Frankfurt/M.: Klostermann
- Habermas, Jürgen 1991. Karl Löwith: Stoischer Rückzug vom historischen Bewußtsein. — *Philosophisch-Politische Profile*. 2. Aufl. Frankfurt/M.: Suhrkamp, S. 195–216
- Hartmann, Nicolai 1912. *Philosophische Grundfragen der Biologie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Hartmann, Nicolai 1921. *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*. Berlin—Leipzig: de Gruyter
- Hartmann, Nicolai 1935. *Zur Grundlegung der Ontologie*. Berlin—Leipzig: de Gruyter
- Hartmann, Nicolai 1949. Nicolai Hartmann. — *Philosophen-Lexikon: Handwörterbuch der Philosophie nach Personen*, 1. Hrsg. v. Werner Ziegenfuß mit Gertrud Jung. Berlin: de Gruyter, S. 454–471
- Hartmann, Nicolai 1962. *Ethik*. 4. Aufl. Berlin: de Gruyter.
- Hartmann, Nicolai: *Der Denker und sein Werk*. 1952. Hrsg. v. Heinz Heimsoeth und Robert Hei. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Heidegger, Martin 1927. Zur Geschichte des philosophischen Lehrstuhles seit 1866. — *Die Philipps-Universität zu Marburg 1527–1927*. Repr. 1977. Marburg: Elwert, S. 681–687
- Heidemaa, A. 1982. Zooloogia. — *Tartu Ülikooli ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, II kd, lk 347–348
- Heimsoeth, Heinz, Ingeborg Heidemann 1977. Nicolai Hartmann. — *Marburger Gelehrte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Hrsg. v. Ingeborg Schnack, Marburg: Elwert, S. 142–152
- Kalnín, Viktor, Ernst Rudam 1976. *Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskond aastail 1802–1975*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- Kalnín, Viktor 1982. Arstiteaduskond. — *Tartu Ülikooli ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, II kd, lk 360–372
- Koort, Alfred 1938. *Sissejuhatus filosoofiasse*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv
- Kull, Kalevi, Urmas Sutrop 1985. *Theoretical biology in Estonia*. Tallinn: Valgus
- Kull, Kalevi 1991. Elujõud, biosemiootika ja Jakob von Uexküll. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2097–2104

- Kuznetsov 1896 = Николай Кузнецов. О витализме и материализме. — *Ученые записки Императорского Юрьевского Университета*. Год 4. Номер 2. Юрьев: Типография К. Маттисена
- Litšnõi... 1902 = *Личный состав Императорского Юрьевского Университета 1902 года*. Юрьев: Типография Шнакенбурга
- Löwith, Karl 1989. *Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933*. Repr. 1990. Frankfurt/M.: Fischer
- Mackenzie, J. S. 1933. Critical Notice to Nicolai Hartmann's *Ethics*. — *Mind*, N. S., vol. 42, pp. 217–237
- Palm, Uno 1982. Keemia. — *Tartu Ülikooli ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, II kd, lk 358–360
- Pasternak 1989 = Борис Пастернак. *Охранная грамота: Шопен*. Москва: Современник
- Pasternak 1989–1990 = Борис Пастернак. *Доктор Живаго*. (Собрание сочинений, т. 2 и 3. Москва: Художественная Литература
- Patzig, Günther 1982. Nicolai Hartmanns Göttinger Zeit (1945–1950). — *Symposium zum Gedenken an Nicolai Hartmann (1882–1950)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 9–12
- Prüller, P., K.-S. Rebane 1982. Füüsika. — *Tartu Ülikooli ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, II kd, lk 355–356
- Ramul, Konstantin 1934. VII. rahvusvaheline filosoofiline kongress Prahast 2.–7. sept. 1934. — *Looming*, nr 7, lk 845–848
- Rauber, August 1914. *Lehrbuch der Anatomie des Menschen*. Leipzig: Thieme
- Rõõmusoks, A. 1982. Geoloogia. Mineraloogia. — *Tartu Ülikooli ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, II kd, lk 348–351
- Ruutsoo, Rein 1982. Filosoofia. — *Tartu Ülikooli ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, III kd, lk 87–90
- Schmied-Kowarzik, Walter 1912. *Umriss einer neuen analytischen Psychologie*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth
- Schmied-Kowarzik, Walter 1974. *Frühe Sinnbilder des Kosmos: Gotteserlebnis und Welterkenntnis in der Mythologie*. Ratingen: Henn / Düsseldorf: Kastellan
- Stallmach, Josef 1987. Kopernikanische Wende in der Philosophie des 20. Jahrhunderts? — *Nicolai Hartmann 1882–1982*. Hrsg. v. Alois J. Buck. 2. Aufl. Bonn: Bouvier, S. 9–27
- Trass, H. 1982. Botaanika. — *Tartu Ülikooli ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat, II kd, lk 345–347

Nicolai Hartmann

- U e x k ü l l, Jakob v. 1936. *Niegeschaute Welten. Die Umwelten meiner Freunde: Ein Erinnerungsbuch*. Berlin: S. Fischer
- U t š j o n ð j e ... 1902 = Ученые записки Императорского Юрьевского Университета. Год 10. Номер 4. Юрьев: Типография К. Маттисена
- W o l a n d t, Gerd 1983. Nicolai Hartmann — ein baltischer Philosoph. — *Letztbegründung und Tatsachenbezug*. Bonn: Bouvier, S. 131–145
- W o l a n d t, Gerd 1987. Nicolai Hartmanns Systematik. — *Nicolai Hartmann 1882–1982*. Hrsg. v. Alois J. Buck. 2. Aufl. Bonn: Bouvier, S. 290–305

WOLFGANG DRECHSLER (sünd. 1963), Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna külalisprofessor.

RAINER KATTEL (sünd. 1974), Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna teise kursuse üliõpilane.

APOLLO — KRISTUS
Albrecht Düreri
sulejoonistusest "Apolo"

Linnar Priimägi

Talem vidi, qualem capere potui.

Peetrus
oma Kristuse-nägemusest¹

I

*Lapidem quem reprobaverunt aedi-
ficantes, hic factus est in caput anguli?*

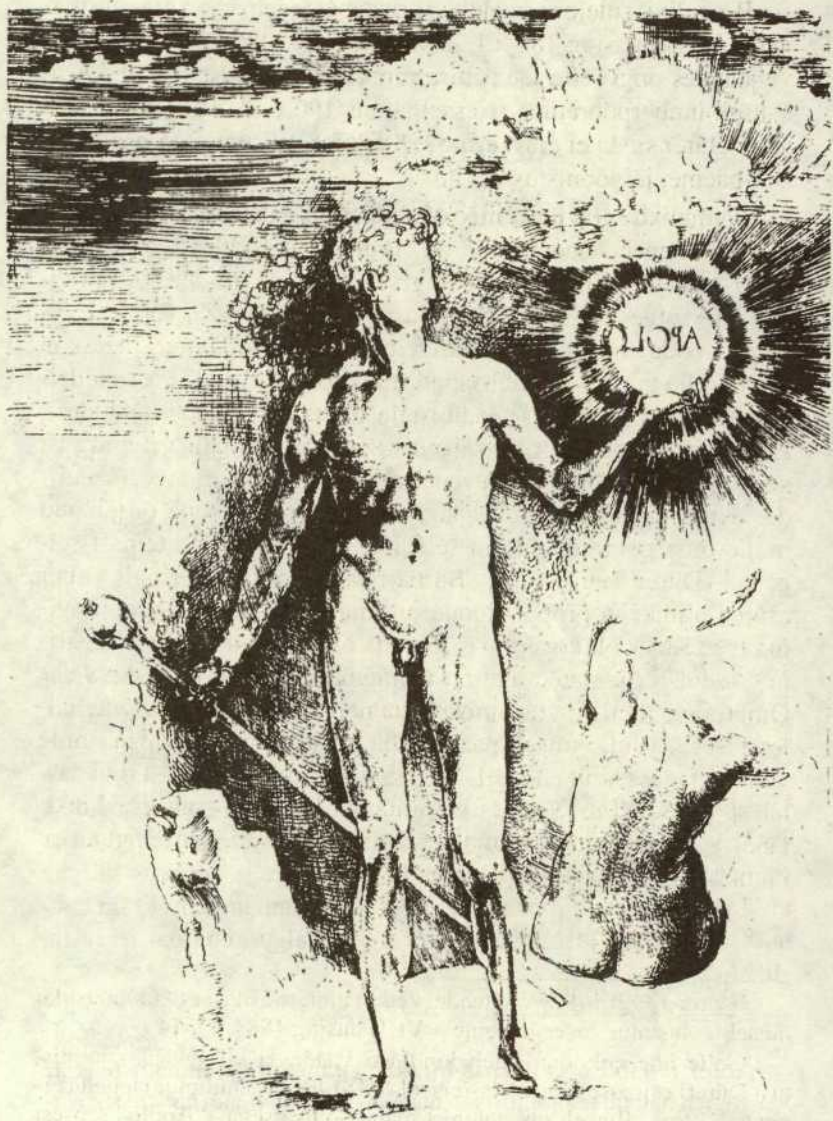
Matteus²

Londonis Briti Muuseumis säilitatakse Düreri sulejoonistust, 1500. aasta paiku valminud seisvat meesakti ning istuvat seljaga naisakti. Mehel on paremas käes skepter ja vasakus kiirgav kuul peegelkirjas nimega "APOLO". Lõpetamata naisakt on tõstnud parema käre just nagu kaitsevarjuks valguskeha paiste vastu. (Ill. 1)

Autor tänab Boris Bernsteini tähelepanekute ja märkuste eest.

¹"Olen näinud teda sellisena, nagu olen suutnud mõista" (ld k); tsit.: Müller 1898: 64.

²*Biblia sacra* 1826: Mt 21, 42. "Kivi, mille hooneehitajad kõrvale heitsid, on saanud nurgakiviks" (ld k). Vt Piibel 1989. (Kõik edasised ladina- ning eestikeelsed piiblightsitaadid on nendest väljaannetest.)

*Ill. 1. Albrecht Dürer. APOLO.
u 1500/1503, sulg, 285 x 202. London. British Museum.*

Peegelkiri sullejoonisel lubab arvata, et tegemist on gravüürika-vandiga. (Thausing 1884: I, 284; *Guide...* 1928: No. 205.) (Ühes väljaandes ongi selle joonistuse reproduktsioon ära trükitud heauskselt ümberpööratuna (Nessel'štraus 1966: ill. 33).) Kõnealust lehte Dürer siiski ei graveerinud: "Apolo", niisugusena nagu teda siin näeme, jäi joonistuseks.

Võimaliku gravüüri mõtte, teema ja lahendusegi sisendas Dürerile veneetslane Jacopo de' Barbari (u 1450–1515/16), kes 1500. aasta aprillis tuli Nürnbergi, kaasas oma muude teoste hulgas ka vastne vaselõige "Apollo ja Diana" (1498/1500; ill. 2). Düreri enda tunnistuse kohaselt näitas Barbari talle "meest ja naist, kelle ta olevat joonistanud mõõdustiku alusel"³, s.t modelideta, peast, tuginedes teadmistele inimkeha proportsioonidest. Et Düreri loomingus olid sajandivahetuseks tematiseerunud just need probleemid, püüdis ta veneetslaselt tema teadmisi välja uurida. Kuid nagu ta kirjutab, "too eelnimetatud Jacopo ei tahtnud mulle oma põhimõtteid ära seletada, seda nägin ma temast selgesti" (Dürer 1962: 179). Barbari salatsemise tõttu pidi Dürer asuma inimkeha proportsioone uurima omal käel. Järeleproovitud tee selleks oli kopeerides tundma õppida tunnustatud meistrite teoseid. Nimetatud ajal on valminud ka sullejoonis "Apolo".⁴ Ometi pole meil siin tegemist mitte pelgalt Barbari vaselõike jälgendusega, vaid olulisel määral juba iseseisva loominguga, mille vaimne tagapõhi ühendab Düreri kõige esinduslikumaid töid aastatest 1498–1508. Senises Düreri-käsitelus vaid tagasihoidlikku tähelepanu pälvinud "Apolo" osutub Düreri selle loomingukaare lukukiviks.

³Dürer 1962: 179. Pole teada, keda kujutasid Barbari "mõõdustiku alusel joonistatud mees ja naine". Vt Thausing 1884: I, 314.

⁴Selle ühe eeltööna tuleb kindlasti vaadelda kilbiga akti joonistust Düreri esimese Veneetsia-reisi (1494–1495) visandiploki lehelt (Firenze, *Uffizi*). Ilmselt on tegemist mahajoonistusega. "Apolo" seosest proportsiooniuringutega annavad märku Düreri omakäelised, pooleldi kinniviirutatud, pooleldi koos leheäärega äralõigatud märkmed joonistuse ülaseravas. Vt Wickhoff: 10–13.

III. 2. Jacopo de' Barbari. APOLLO JA DIANA.
1498/1500, vaselõige, 157 x 97.

II

... *Si vidi solem, cum fulguret, et lunam incedentem clare, et laetatum est in abscondito cor meum, et osculatus sum manum meam ore meo, (quae est iniquitas maxima, et negatio contra Deum altissimum)...*

Iiob⁵

Niihästi Barbari kui ka Düreri teos kujutavad Apollo(ni)t ja tema kaksikõde Dianat (Artemist) astronoomiliste ("planetaarsete") jumalustena, kui Päikest ja Kuud. See vana traditsioon, mis sai alguse juba meie ajaarvamise eelse VI sajandi Kreekast (Hunger 1979: 50, vt ka "Diana") ja kandus rooma mütoloogia vahendusel läbi keskaja, kus Apollo täielikult assimileeris teised antiiksed päikesejumalused (kreeklaste Helios, roomlaste Sol), Dianast aga sai muistsete kuujumaluste koondkuju (kreeka Artemis ja Selene, rooma Luna). Kahtlemata oligi niisuguse jumaluste koondumise oluliseks põhjuseks astronoomilise ("planetaarse") mudeli pealdumine aniitkaegsetele mütoloogilistele kujutlustele, eriti pärast astroloogia laiemat, üleeuroopalist levikut renessansiajal (Saksamaale tuli astroloogia alles pärast 1450. aastat) (Albus 1986: 141). Igatahes oli Apollo ja Diana samastamine Päikese ja Kuuga XV sajandi lõpul enesestmõistetav. Barbari gravüüri ilmsealt, Düreri joonistusel visandlikumalt kujutatud lahkuv (ärapõõrdunud) Diana on omaaegseile vaatajaile üldarusaadavalt esitletud loojuva Kuuna, kuna seisev Apollo märgib tõusnud Päikest.⁶

Tegemist võiks niisiis olla tüüpiliselt renessansiaegse antiikmütoloogilise pildiga. Kuid Päikese ja Kuu kujutamisel on ka

⁵"Kui ma oleksin vaadanud päikest, kuidas see paistab, või kuud, mis nii suurepäraselt rändab, kui mu süda seejuures oleks lasknud ennast salaja petta, nõnda et oleksin saatnud käesuudlusi, siis oleks seegi olnud kohtuväärt süü, sest ma oleksin siis ju salanud Jumala, kes on ülal!" (Ii 31, 26–28.)

⁶Senises Düreri-uurimises esitatud väide, et Dürer ei võtnud Barbarilt "planetaarset" tähendust üle (Strieder 1989: 168), pole millegagi põhjendatud.

oma oluline traditsioon **keskaegses kristlikus ikonograafias**, mida Düreri loominguga ja käesolevagi joonistuse puhul tuleb kindlasti arvestada.

Alates VIII sajandist, kui kristlikus kunstis juurdus Ristilöödu (krutsifiksi) kujutamise tava (Kraus 1880: 42), võib kahel pool Kristust sageli näha ka Päikese ja Kuu kujutist (vrd Panofsky 1976: 58, 101). Loetlegem siin näidetena VIII sajandi seinamaale Siinai kloostri ja Roomas Santa Maria Antiqua kiriku Theodosiuse kabelis, karolingiaegset luunikerdust Müncheneri *Staatsbibliothek*'is säilitatava perikoopideraamatu kaanel, kullakohrutust Lindau evangeliari ehiskaanel aastast u 870 (New York, *Pierpont Morgan Library*), X sajandi lõpu luunikerdust "Codex Aureus Epternacensis'el", XI sajandi algusest kuningas Henry II sakramentaari (kus vastavad kujutised on varustatud isegi kirjadeja "Sol" ja "Luna"), sama sajandi keskpaigast pärinevat illustratsiooni Saint-Germain-des-Prés' lauluraamatus Pariisi *Bibliothèque Nationale*'is — või lõpuks isegi veel van Eycki(de) maali aastaist 1420/25 *New Yorgi Metropolitan Museum of Art*'s. Varasem seda tüüpi kujutis kuulub ilmselt VI/VII sajandi vahe- tusse: Washingtonis *Dumbarton Oaks Collection*'is leiduval ampullal näeme Päikest ja Kuud veel isegi ilma Ristilööduta, lihtsalt kahel pool Kolgata risti ja Kristuse pead.⁷

Päikese ja Kuu järjekindel esinemus Ristilöödu pildidel ei saa lähtuda illustratiivsusest: evangeeliumid ei räägi mõlema taeva- keha üheaegsest paistmisest Kristuse ristisurma ajal. Tegemist on allegooriliste kujutistega: taeva valguskehade *interpretatio christiana* nägi neis Uue ja Vana Testamendi sümbolit. Tähen- das ju Kristuse ristiohver vana, käsuõpetuse valguse (Kuu) ajastu lõppu ning uue, armuõpetuse valguse (Päike) ajastu algust (Gillet 1912: 118).

Selles funktsioonis sarnanevad Kuu ja Päike Ristilöödu piltidel Sünagoogi ja Kirikuga, nagu neid tunneme allegoorilise skulptuuripaarina kirikuarhitektuurist. Huvitav, et Sünagoogi naiskuju,

⁷Ka Düreri enda varasemast loomingust, aastal 1498 valminud puu- lõikelt "Ristilöömine" nn "Suure Kannatusloo" sarjas, leiame veel selle keskaegse ikonograafilise vormeli. Vt Priimägi 1994.

kes pärast esimese aastatuhande vahetust kandis vana, prohveti-
usu pimeduse märgina silmil sidet, kujutati enne seda tihti ära-
pöördununa, pimestatuna Kiriku armastuseusu valgusest (Panof-
sky 1976: 92) — niisiis poosis, milles näeme vaadeldaval Düreri
joonistusel Dianat. Kuujumalannana kehastab ta ühtlasi ka süna-
googiaega.

Diana/Kuu ja Sünaagoogi teise tähelepanuväärse paralleeli
leiame X sajandi lõpuga dateeritavast Uta evangeliaarist (Mün-
chen, *Staatsbibliothek*), kus Sünaagoogi on kujutatud naisena, kel-
le laup ja silmad kaovad pildiserva taha, just nagu oleks tege-
mist taevakehaga, mis *tenet in occasum* (asub languse, loojangu
teel) (Panofsky 1976: 92). Ideograafiline ühtsus Barbari ja tolle
eeskujul Düreri "pildilt väljuva" Dianaga on enam kui ilmne.

III

*Imberbem autem solem planetam
dicunt, quia semper iuvenis tanquam
omni de novus exoriens.*

Boccaccio⁸

Need selged osutused Düreri Diana kuuluvusele kristliku ikono-
graafia traditsiooni sunnivad tähelepanelikumalt vaatlema ka
Apollo kuju. Ilmneb, et Düreri Apollol on peale otseste pildiliste
eeskujude⁹ (kõige nähtavamalt Belvedere Apollon, mis kaevati
välja XV sajandi teisel poolel¹⁰ ning oli Dürerile tuttav koopiate

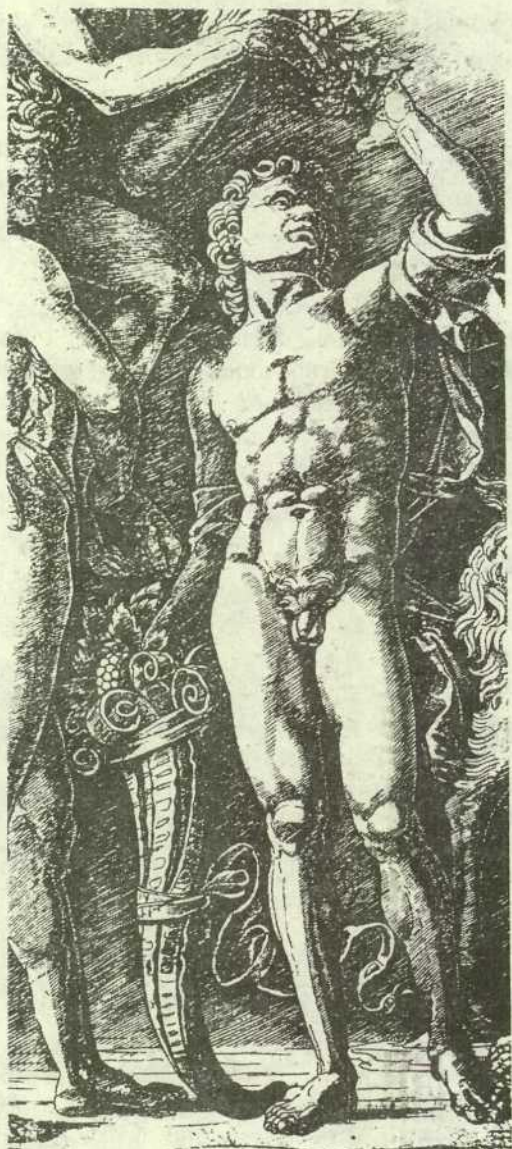
⁸Boccaccio 1532: 122. "Päikest kutsutakse aga habemeta planeedi-
diks, sest ta tõuseb iga päev nagu alati värske nooruk" (ld k).

⁹Nende põhjalikku eritelu vt Anzelewsky 1980: 97–98.

¹⁰Eri allikad annavad erinevaid aastaarve: 1450–1490 (Anzelew-
sky 1980: 97), 1485–1490 (Strieder 1989: 170), 1455 (Stepanov 1991:
93), 1492–1503 (Waetzoldt 1935: 312) jm.

III. 3. Leochares [?]. BELVEDERE APOLLO.
330/320 e.m.a [?], rooma marmorkoopia II saj. m.a.j [?].

III. 4. Andrea Mantegna.
BAKHANAAL VEINITÖRRE JUURES. (Fragment.)
1480. aastad, vaselõige, tervikteos 305 x 433.

1601

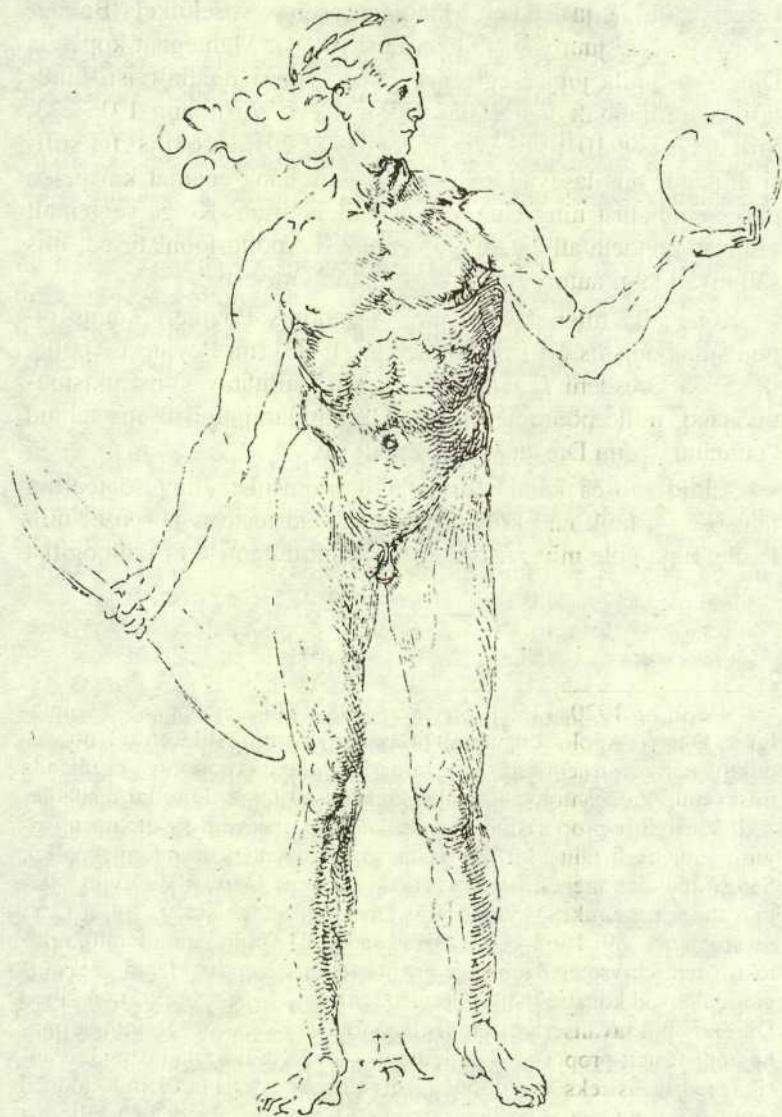
kaudu¹¹ (ill. 3), ja Andrea Mantegna nooruk vaselõikel “Bakha-naal veinitorre juures” 1480. aastaist (ill. 4); Mantegnat kopeeris Dürer võib-olla juba isegi enne oma esimest Itaalia-reisi, kindlasti aga hiljemalt Veneetsias 1494/95 (vt Wustmann 1919: 23; Strieder 1989: 101; vrd Winzinger 1978: 29)) ka olulisi **tekstili-si** allikaid, mis lasevad selles meesaktis näha enamat kui pelka päikesejumalust ning Uue Valguse allegooriat. Kõige selgemalt viitavad nendele allikatele Düreri teised Apollo-joonistused, mis säilitavad jälgi autori ettekujutuste muutumisest.

Kõne alla tuleb kaks lehte: Londonis Poynteri kogus ol-nud sullejoonistus (vt Friedländer 1921: 83) (nn Poynteri Apollo, ill. 5) ja Dresdeni *Landesbibliothek*'is säilitatav konstruktsioo-nivisand, mille pöördele on peegelpildis läbijoonistusena tehtud “puhtand”¹² (nn Dresdeni Apollo, ill. 6).

Antud seoses kaotab nimetatud joonistuste täppisdateering tähtsuse — kõik nad kokku moodustavad teatava korpuse, mil-le ülesanne pole mitte taastada Apollo kujutamise kronoloogilist

¹¹Wölfflin 1920: 115. P. Strieder (1989: 168) väljapakutud võima-lus, et Düreri “Apolo” on puhtalt proportsioonireeglistiku alusel, n-ö de-duktiivselt konstrueeritud kuju, mida Belvedere Apolloniga ei ühenda miski muu kui kontrapost, eeldaks, et ainsad Dürerile tollal teadaole-vad, Vitruviuse proportsioonireeglid oleksid piisavad, jõudmaks niisu-guse suhteliselt täiusliku inimkeha kujutiseni nagu Londoni Apollol. Samas tõendab mehekeha konstruktsioon, mis Düreril Vitruviuse jär-gi valmis vahemikus 1500–1505 (Dresdeni skitsiraamat, fol. 132 r., vt Strieder 1989: 166), et Düreril ei saanud “Apolo” puhul antiikarhi-tekti “deduktiivsetest” juhustest eriti tuge olla. Londoni lehel veel nõr-galt nähtavad konstruktsioonijooned (*Guide...* 1928: No 205) on jäljed Düreri tollal tavalisest meetodist: mõõta klassikaliste eeskujude ma-hajoonistustel proportsioone, leidmaks ideaalse ilu saladust. Gravüü-rikavandi edasiseks väljatöötamiseks pidi kunstnik need mõõtjooned muidugi kustutama. Mis laadi joonistuskooptad Belvedere Apollonist võisid olla Düreri käsutuses, vt Stepanov 1991: 97.

¹²Vt Dürer 1957: 32, 33. Lehe päri- ja pahupool on siin ära trükitud vaieldavas järjekorras.

III. 5. Albrecht Dürer. APOLLO.
u 1503, sulg. London. Poynteri kogu [?].

arengut, vaid oma tervikus esile tuua kuju "ideograafiline" evolutsioon Düreril.¹³

Kolme vaadeldava Apollo-joonistuse ühisusteks on klassikaline kontrapost, s.t õlakalle tugijala suunas, ja peapööre vasaku käe poole.¹⁴ Eriti viimane žest on tagasiviidav just Belvedere Apollonile.¹⁵ Samasuguses keha- ja peasendis, kuid iseloomulikult madalamast vaatepunktist on kujutatud Mantegna bakhant.

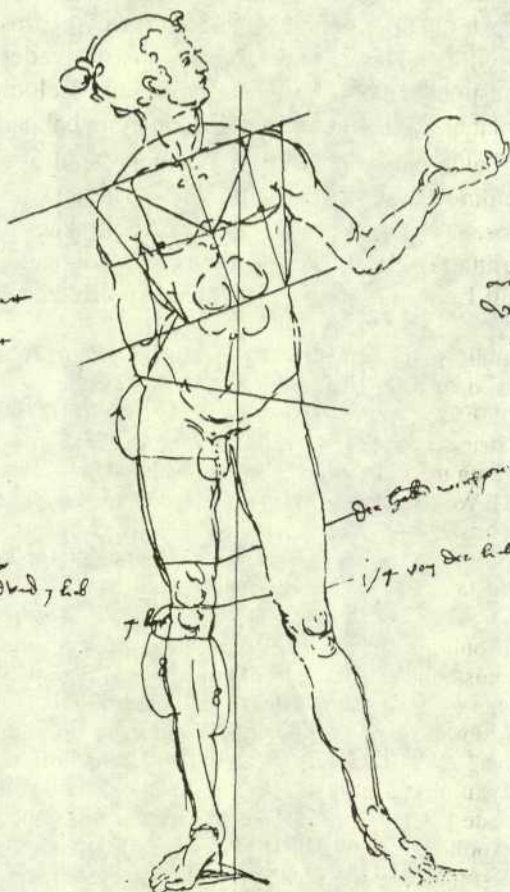
Mantegna bakhandiga ainsana on Poynteri Apollol ühine ka valguse langemine vasakult (parempoolne varjutus). See on tähelepanuväärne, sest nõnda ei saa Poynteri Apollo käes olev kuul endast veel kujutada valgusallikat, millena teda hoiavad Dresdeni ja eriti ilmekalt Londoni Apollo. Poynteri Apollo teise suurema

¹³Düreri Apollo-joonistuste kronoloogia on selgusetu. Juba Londoni sulejoonistust dateeritakse mitmeti: u 1500 (Lüdecke 1970: ill. 86; Anzelewsky 1980: 98), 1501/02 (Wölfflin 1971: 122), 1502/03 (*Guide...* 1928: No 367; Strieder 1989: 168), 1504 (Franke: 2, 83). Sama umbmäärane on teiste sama teema käsitluste valmimisae. Ühe reastamiskatse on ette võtnud H. Wölfflin, kuid seda ei või pidada õnnestunuks, sest puudub ühtne järjestus (vt Wölfflin 1971: 121). H. Wölfflin sai tõuget ilmselt M. Thausingist, kes peab Londoni Apollot pelgaks eelkonstruktsiooniks ega omista sellele üldse iseseisvat tähendust (vt Thausing 1884: I 317).

¹⁴Apollo atribuutidega, kuid teistsuguse kehaskeemiga mehekujutiisi on Dürer joonistanud niihästi varem kui hiljemgi. Näiteks visandilehel lõvipeadega (u 1496, Viin, Albertina) leidub tuunikas noormees vibu, noole ja loorberipärjaga, kelles E. Waldmann on näinud "vibu pingutavat Erost" (Waldmann 1918: 15) ja F. Wickhoff tuvastanud antiik-Erose-eeskujulise Apolloni (Wickhoff: 3–8). H. Wölfflin toob Apollo-joonistuste kronoloogiasse sisse veel poolprofiilse peasendiga "Aesculapius-Apollo", millel ta ütleb olnuvat ka iseseisva klassikalise eeskuju, ja sellest tuletatud nn Zürichi Apollo päikese, vibu ja nooletu-pega (Wölfflin 1971: 121). Osutagem veel aastal 1522 valminud sulejoonistusele "Laim Apellese järgi" (Viin, Albertina; vrd Thausing 1884: II, 167), kus vasakäärmine laia kübara ja pika mantliga meeskuju hoiab vasakus käes skeptrit ja paremas vaagnat päikesega.

¹⁵Vormiliselt eeldab Belvedere Apollon teoseid nagu Polyktetese "Odakandja": jalgade asend, kehahoiak ja käte liigutus olid ette modelleeritud; üksnes peahoidu muudetakse teistsuguse kogumotiivi tõttu." Zinserling 1982: 179.

Die Größe der Hand ist ein Viertel der Höhe

Die Höhe des Kopfes ist ein sechstel der Körperhöhe
Die Breite des Kopfes ist ein sechstel der Körperhöhe

Die Länge des Arms ist ein Drittel der Körperhöhe
Die Breite des Arms ist ein sechstel der Körperhöhe

Die Länge des Fußes ist ein sechstel der Körperhöhe
Die Breite des Fußes ist ein sechstel der Körperhöhe

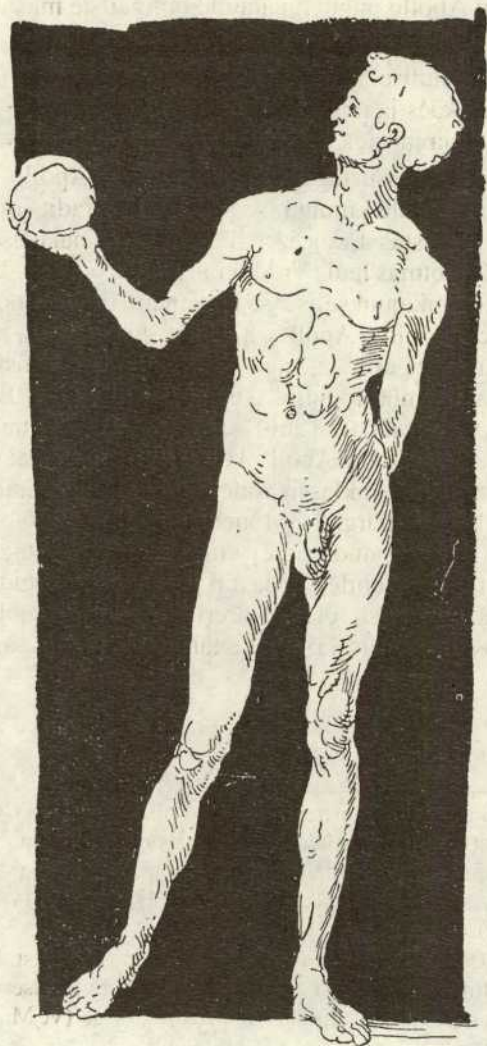
Die Länge des Halses ist ein sechstel der Körperhöhe

Die Länge des Oberarms ist ein Drittel der Körperhöhe

Die Länge des Unterschenkels ist ein sechstel der Körperhöhe
Die Breite des Unterschenkels ist ein sechstel der Körperhöhe

1/1

Ill. 6a. Albrecht Dürer. APOLLO (konstruktioonisand).
Sulg. Dresden. Landesbibliothek.

*Ill. 6b. Albrecht Dürer. APOLLO (läbijoonistus).
Sulg. Dresden. Landesbibliothek.*

erisusena torkab silma lopsaks soeng, mis Dresdeni Apollol puudub ja Londoni Apollo puhul on antud kummaliste mustade, nagu varju jäävate ja seetõttu šinjoonitaoliste lokkidenä.¹⁶

Kolmandaks oluliseks erinevuseks tuleb lugeda vibu Poynteri Apollo paremas käes ja neljandaks teistelt joonistustelt puuduvat loorberipärga tema juustes.

Nende oma eripärasustega esindab Poynteri Apollo kõige otsesemalt päikesejumala kujutamise klassikalist traditsiooni, mille renessansiajal sõnastas Francesco Petrarca ladinakeelse eepose "Africa" (1342) kolmas laul (Vrd Panofsky 1976: 113), kus Apollot kirjeldatakse pikajuukselise ja habemetu sireda noormehena ("imberbi specie crinitus Apollo: hic puer, hic iuvenis, nec longo tempora tractu albus erat"¹⁷), aga samuti ka renessansiaja teine suur levinud antiikmütoloogia-käsiraamat, Giovanni Boccaccio *De genealogiis deorum* (u 1366). Vibu, mida arvatavasti hoidis ka Belvedere kuju, on Apollo kui karistava, sh haigusi (eriti katku) läkitava jumaluse klassikaline atribuut. Klassikaliselt tunnuslik on ka loorberipärg.¹⁸ Mõneti kummaline võib tunduda nooletupe või noole puudumine, kuid viimane on tagasiviidav osalt Belvedere Apollonile, keda on ilmselt kujutatud just pärast noole lendulaskmist, osalt Düreri nähtavale püüule vältida selles joonistuses otseseid kristlikke tähendusseoseid, mis toona-

¹⁶Need justkui hiljem juurde joonistatud pikad lokid on Ch. Ephrusile andnud alust dateerida Londoni Apollo-joonistus koguni hilisemaks kui Düreri lühijuukselise Aadama kujutised aastast 1504 (vt Ephrussi 1882: 76). Seda seisukohta ei aktsepteeri juba H. Wölfflin (vrd Wölfflin 1920: 114–115).

¹⁷Petrarca 1926: 57 (vv 156–158). Petrarca kontekstis on *albus* pigem "täisjõuline, sire" kui "kulupea". Keskaja kujutluses oli ka lumivalge juus muide vabalt ühitatav nooruslikkusega (vt Müller 1898: 64).

¹⁸Selle puudumist Belvedere Apollonil peab vajalikuks koguni põhjendada J. J. Winckelmann (Winckelmann 1963: 203), kes aga ei märganud restaureeritud marmorkoopia toessambal fragmenti kujul algselt käes olnud loorberioksast (vrd Fel'sberg 1913: 95).

sel katkupuhanute ajal¹⁹ ühendanuksid nooled pigem tolle tõve kaitsepühaku Sebastianiga²⁰ kui antiikse Apolloga. Kuul Poynteri Apollo vasakus käes on samuti selle jumaluse üks vanu atribuute, sinine taevasfäär (Cooper 1986: 104).

Joonistustehniliselt torkab silma, et võrreldes hoolikalt välja joonistatud keha ja jalgadega on käed antud hoopis visandlikult, abitultki.²¹ Parem käsi on selgesti tagasi viidav Mantegna eeskujule, vasak käsi, kõverdatud nagu Mantegna bakhandil, jääb õlajoone kõrgusele nagu Belvedere Apollonil.

Apollo kujutamise lähtumist Düreri proportsioonihuvist dokumenteerib Dresdeni leht kahepoolse sulejoonistusega. Ka siin on käed modelleeritud saamatult, parem käsi koguni puusa taha varjatud. Kuid nagu näitab peegelpildiline "puhtand", läheneb kunstnik siin oma üsna skemaatilisege varjutusega arusaamale Apollo käes olevast kuulist kui valgusallikast.

Põhimõttelised ja kõnekad muudatused on aset leidnud Londoni Apollo-joonistuses. Esiteks on meesakti tähendus ja nimi temast ideograafiliselt "välja toodud" — vasakus käes hoitavast kuulist endast on saanud Päike pealdisega "Apol(l)o".²² Tei-

¹⁹Katkupuhanud Nürnbergis 1494. ja 1505. aastal olid ka Düreri mõlema Veneetsiasse-sõidu üheks ajendiks. Vt Eye 1860: 100–101; Winzinger 1978: 29, 66.

²⁰Kahe katku vahelisest ajast, s.h Apollode-perioodist on teada vähemalt neli Düreri "Püha Sebastiani": kaks vaselõiget, mis kujutavad pühakut puu küljes ja samba najal, tahvelmaal Ober-St. Veitis (küll kaheldav, vt *Dürer...* 1904: 79) ja nn Dresdeni altari parem tiib (vrd Nessel'straus 1961: 84). Püha Sebastiani kolmest ikonograafilisest tunnusest — nooled, alastus, kinniseotus — oleksid Düreri Apollol siis kaks — alastus ja nooled — Sebastianiga kattunud. Selles kontekstis on vibu Poynteri Apollo käes vaadeldav pigem kui **noolte vastand**. Et nooled võisid püha Sebastiani märkida alastusetagi, näeme Botticelli "Pietà'lt" (1495/1500, München, *Alte Pinakothek*).

²¹See võib tuleneda asjaolust, et Belvedere Apollon, üks Düreri pildi eeskujusid, oli leitud vigastatult: randmest saadik puudus vasak, küünarnukist saadik parem käsi. Need taastas alles Michelangelo õpilane Fra Giovanni Angelo Montorsoli (suri u 1563). Vt Fel'sberg 1913: 94–95.

²²See on tüüpiline keskaja tava, mida märkisime juba Henry II sakramentaari puhul. Antud juhul võivad mõlemad, niihästi pilt ("päike")

seks ja kummaliseks märgiks on valitsuskepi (skeptri) ilmumine Apollot kujutavate joonistuste korpusesse (Poynteri Apollo vibu asemele; Mantegna bakhant toetas selle käega küllusesarve, samuti sümbolit). Antiikmütoloogias on skepter ikka olnud taevakuninga (Zeusi, Jupiteri), mitte Apollo atribuut (Cooper 1986: 229). Koosluses parema käe skeptriga omandab vasakus käes kiirgav kuul kuldse riigiõuna kui "kuningate kuninga", s.o keisri, maailmavõimu sümboli tähenduse.²³

IV

Speciosus forma prae filiis hominum, diffusa est gratia in labiis tuis; propterea benedixit te Deus in aeternum. Accingere gladio tuo super femur tuum, potentissime; specie tua et pulchritudine tua intende, prospere procede, et regna, propter veritatem et mansuetudinem, et iustitiam; et deducet te mirabiliter dextera tua. Sagittae tuae acutae, populi sub te cadent; in corda inimicorum regis. Sedes tua, Deus in saeculum saeculi; virga directionis virga regni tui.

Psalm²⁴

Kristlikus tõlgendustraditsioonis, kuhu nägime Londoni joonistuse selgesti paigutuvat Diana kuju puhul, osutab niisugune Apollo-kujutis otseselt **Kristusele** kui Kuningale ja Päikesele.

kui ka kiri ("Apolo") funktsioneerida indeksina, etiketi või osutusena isikule, kes neid hoiab.

²³Cooper 1986: 104. Sellist kuuli valitsejavõimu sümbolina näeme Düreri enda sullejoonistusel "Idamaa valitseja troonil" (1494/95, Washington, *National Gallery of Art*).

²⁴"Sa oled kõige kaunim inimlastest, arm on valatud su huultele, seepärast on Jumal sind õnnistanud igavesti! Pane mõök võõle, sa kangelane, oma au ja oma hiilgus! Oma hiilguses tungi edasi! Astu sõjavankrisse tõe eest ja õiguse ning alandlikkuse eest; küll su parem käsi sulle õpetab kardetavaid tegusid! Su nooled on teravad: rahvad langevad su alla, nooled tungivad kuninga vaenlaste südamesse! Su aujärg, Jumal, on ikka ja igavesti, su valitsuskepp on õigluse kepp!" (L 45:3–7; ld k.)

Kuningaks nimetab Kristus end ise ("mina olen kuningas" — Jh 18, 37). Ta kannab "Kuningate Kuninga" tiitlit (Ilm 19, 16). Keskaja levinumaid usulisi tekste "Legenda aurea" kinnitab: "samuti nagu ta oma jumaliku loomu poolest oli Igavese Kuninga poeg, samuti oli ta oma inimliku loomu poolest sündinud kuninglikust soost, nõnda et ta oli inimesenagi kuningate kuningas ning isandate isand" (Jacobus a Voragine 1850: 225).

Päikesena oli Kristus eelkõige prohveti kuulutatud *Sol Justitiae*, Õiguse Päike (Ml 3, 20). Tema kujutamise lausa päikesejumalusenagi pole kristlikule kunstile võõras. Osutagem näiteks III sajandi mosaiigile Juliuste hauakambris, kus Kristus lehvivi hõlmu kihutab Apollona hobukaarikul, kiirtepärg peas; freskole Pietro e Marcellino katakombis, XIII sajandi Pisa *exultet*'i käsikirjale, kujutistele Santa Maria kirikus Quintivalle de las Viñases või Quedlinburgi toomkiriku sambail (vt Kirschbaum 1974: IV, 175–179).

Düreri teadvuses olid need seosed elavad: juba tema varasemast loomingust võib leida joonistuse "Jeesuslaps maailma-kuuliga" (1493, Viin, Albertina) ja just vaadeldavast Apollodeperioodist pärineval tahvelmaalil "Salvator mundi" (u 1503) hoiab Kristus vasakus käes riigiõuna — suurt läbipaistvat klaaskuuli!²⁵ Kristuse ning Apollo samastumisest *Sol Justitiae*'na räägib ka Düreri kodulinnas Nürnbergis trükitud populaarne "Repertorium morale", mille autoriks on keskaja mõjukaim antiiksete ja kristlike kujutelmade ühitaja Petrus Berchorius (Pierre Bersuire), XIV sajandi erudiit ja Petrarca sõber (Lüdecke 1970: 14).

Apollo ja Kristuse samasus oli kunstnikule ja tema kaasaegsetele enesestmõistetav.

Et Dürer kujutab Londoni "Apolo"-joonistusel, mis oli ju mäletatavasti ajendatud proportsiooniõpinguist, (ka) Kristust, seda kinnitab selgelt tema kirjanek aastast 1508, kavatsatud maalikunstikäsiraamatu katkend:

"Plinius kirjutab, et muistsed kunstnikud ja kujurid, nagu Apelles, Protogenes ja teised, on väga täpselt üles tähendanud, kuidas joonistada heade proportsioonidega inimkeha. Võimalik,

²⁵M. Thausing osutab, et mitmed selleteemalised pildid olid ka J. de' Barbaril (Thausing 1884: I, 304).

et kiriku algusaegadel nood kuldaväärt raamatud tõrjuti ja hävitati vihast ebajumalakummardamise vastu. Sest nood ütlesid: Jupiteril olgu niisugused proportsioonid, Apollol naasugused, Venus olgu säärane, Hercules säärane — ja nõndaviisi kõikide ülejäänutegagi. Kui asi tõesti nõnda oluks ja mina oleksin tol ajal seal juures olnud, oleksin ma öelnud: Oh armsad pühad isad ning isandad, ärge tolle paha pärast küll seda üllast kogemust, mis nii suure vaevaga on ajapikku kogutud, nii armetult hukka saatke. Sest see oskus on suur, raske ja hea, ning meie võime ja tahame seda suure auga tarvitada Jumala kiituseks. Sest samamoodi, nagu nemad omistasid ilusaima inimkuju oma ebajumalale Apollole, niisamuti tahame meie nõidsamu proportsioone kasutada Issanda Kristuse puhul, kes oli ilusaim maailmas.” (Dürer 1962: 237.)

V

Barba non intelligitur nisi in perfectis.

Augustinus²⁶

Renessansiaja ikonograafias oli habemeta Kristus (nagu näiteks Sandro Botticelli kahel “Pietà’l” aastaist 1495/1500) üldse erandlik (Müller 1898: 76), rääkimata Düreri loomingust. Alates tema kõige varasematest Kristuse-kujutistest (sulejoonistus “Kristuse poole palvetav naine” u 1490/94, Louvre; puulõige “Ristilöödu” Strassburgi “Opus speciale missarum’is” 1493) (vt Waldmann 1918: ill. 3 ja Lüdecke 1959: ill. 85) näeme Düreril habeme olevat Lunastaja püsivaimaks välistunnuseks. Kanooniliselt habemetu Apollo samastus Kristusega osutuks seeläbi ikonograafiliselt võimatuks. (Seda enam, et habemetuna on Dürer samuti juba 1493. aastal kujutatud Antikristust — Sebastian Branti “Narri-laeva” esmatrüki ühel puulõikeillustratsioonil (vt Brant 1958: 240).)

Ometi leidub Düreri Kristuse-ikonograafias ka üks tähelepauväärne erand, mida Londoni Apollo-joonistusega seovad otsest tähendusseosed. Nimelt pärineb just Apollode-ajast (u 1503)

²⁶Enarr. in psal. CXXXII; tsit.: Müller 1898: 77; vrd L 133:2. “Habet näeme üksnes täiuslikel” (ld k)

vaselõige "Õig(l)us", mis kujutab lõvi seljas sõitvat habemetut meest, käes mõõk ja kaalud. Tegemist võiks olla lihtsalt allegoorilise kujuga, kuid tähelepanu äratav mehe nägu: tema silmist väljub kolm leeki, külgedele ning üles. Neidsamu leeki oli Dürer kord juba kujutanud — "Apokalüpsise"-sarja puulõikel "Seitse küünlajalga" (1498).

Too gravüür illustreerib Johannese Kristuse-nägemust: "Ja kui ma olin pöördunud, nägin ma seitset küünlajalga. Ja keset neid seitset küünlajalga üht, kes oli Inimese Poja sarnane... tema silmad (olid) nagu tuleleek... Ja temal oli paremas käes seitse taevatähte, ja tema suust läks välja terav kaheteraline mõõk, ja tema pale oli otsekui päike, kui see paistab oma väes" (Ilm 1:12–14, 16).

Iseenesest pole "Seitse küünlajalga" Düreri algupärane, vaid selle kompositsioon on peegelpildis üle võetud kunstniku vade-ri Anton Kobergeri kirjastatud Piibli illustratsioonidelt (Nessel'-štraus 1961: 60–62). Võrreldes tolle eeskujuga on Dürer teinud ainult ühe originaalse täienduse, ümbritsenud Kristuse silmad kolmikleegiga.

Sedasama kolmikleeki — Kristuse märki — kohtamegi uuesti gravüüri "Õig(l)us", mis, isegi kui see on "suvaliselt kokku pandud erinevatest apokalüptilistest reministsentsidest" (Thausing 1884: I 319), kujutab täiesti üheselt Kristust. Sellele Düreri pildile sisuliselt kõige lähemal on Ilmutusraamatu kirjakoht: "Ja selle nimi, kes tema seljas istus, on Ustav ja Tõeline, ja tema mõistab kohut ja sõdib õiguses. Aga tema silmad olid tuleleek..." (Ilm 19, 11–12). Ka lõvi on osutus Kristusele, keda Johannes nimetab "lõukoeraks Juuda suguharust" (Ilm 5, 5).²⁷

Nõnda näeme just "Apolo" valmimise ajal Düreri loomingusse ilmuvat habemeta Kristust ka apokalüptilise "Kuningate Kuningana ja isandate isandana" (Ilm 19, 16).

²⁷Pole huvituseta märkida, et "Õig(l)use" lõvi on nendesamade lõvipeavisaandite töötlus, millega ühel lehel paikneb Düreri esimene teadaolev Apollo-kujutis (vt märkus 14) esimesest Veneetsia-perioodist. H. Lüdecke osutab, et "Õig(l)us" lähtub üldlahenduses Päikese, Sol'i kujust Veneetsia doodžidepalee planeedikapiteelil (Lüdecke 1970: 13–14). Need on märgid, et Apollo ja Kristuse samastuse tõi Dürer latentselt kaasa juba oma esimeselt Itaalia-retkelt 1494–1495.

Kokkuvõtteks võib öelda, et samastus Apollo = Taevakuningas = *Sol Justitiae* = Kristus osutub Düreri teadvuses perioodil 1500–1505 ajastuomaselt väga aktuaalseks ning elavaks. Selle tõsiasja taustal tuleb vaadelda ka Londoni Apollo-joonistust, millel leiduvad märgid osutavad selgelt antiikjumaluse kristianiseerimisele. Pääkesejumalast on saanud Valgusejumal. “Mina olen maailma valgus. Kes mind järgib, see ei käi pimeduses, vaid temal on elu valgus!” (Jh 8, 12.)

VI

Tunc dicet Rex his, qui a dextris ejus erunt: Venite, benedicti Patris Mei; possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi; ...nudus (eram), et cooperuistis Me...

Matteus²⁸

Aktuaalseks renessansiaja probleemiks, mille ületamatuse tõttu Düreril ehk jäigi Londoni sulejoonis gravüürina tiražeerimata, oli täiskasvanud Kristuse alastuse kujutamine. Oma orienteeritusega antiikeeskujudele pidi renessansikunst paratamatult endale teadvustama lahkumineku keskaegsest kujutamismoraalist.

Antiigi kunstitavadest ümbritsetud varakristluses, kus kujutati sagedamini Kristuse sümboleid kui tema isikut, oli võitlus abstraktse ja konkreetse Kristuse-pildi vahel põhimõttelisem kui lunastaja võimaliku alastuse küsimus.²⁹ Nii keelas näiteks Elvira kirikukogu (306), distantseerumaks paganlikust puuslikukummardamisest, üleüldse piltide maalimise kirikuisse (Mirbt 1911:

²⁸Siis kuningas ütleb neile, kes on ta paremal käel: Tulge siia, minu Isa õnnistatud, pärige kuningriik, mis teile on valmistatud maailma asutamisest! Sest ... ma olin alasti, ja te riietasite mind...” (Mt 25, 34–36; ld k.)

²⁹N. Müller märgib, et Kristust antiikjumalustest eristamaks ei saanudki teda alul alasti kujutada, mistõttu varaseimad Kristuse inimkujujutised Hea Karjasena on alati vastavalt riides (Müller 1898: 81). Mee-nutame tema täienduseks vaid, et nt III sajandil võis Kristust antiikse pääkesejumalana kujutada ka rõivastatult.

32). Ometi pärineb hiljemalt VI sajandi lõpust Tours'i piiskopilt Gregoriuselt teade ka alasti Kristuse pildi kohta Narbonne'is (Kraus 1880: 38).

Süüdsusprobleem aktualiseerus pärast 691/692. aasta Konstantinopoli kirikukogu, mis kirjutas ette kaugenemise sümbolismist Kristuse kujutamisel. Samast ajast on täheldatav ka Ristilöödu-piltide ilmumine ristiusu käibesse (varasem kristlik kunst vältis seda ideoloogilistel kaalutlustel (vrd Gillet 1912: 117)). Just ristilöömissüsteemi puhul kerkis eriti selgelt esile vastuolu omaaegse ajaloolise olustiku, evangeeliumides antud kirjelduste ja kristliku süüdsustunde vahel.

Rooma kultuuris oli avalik alastus alandav, orjade ja kurjategijate osa. Ajaloolise hukkamistava kohaselt tulnuks Kristust ristil kujutada katmatult. Ka kanoonilised evangeeliumid registreerivad, et Ristilöödu oli riideteta: need jagasid omavahel sõjasulased. ("Kui nüüd sõjamehed Jeesuse olid risti löönud, võtsid nad tema riided ja tegid neli osa, igale sõjamehele ühe osa." (Jh 19, 23.))

Alastuse häbi pidid Kristuse lähikondlased tajuma väga selgesti: karistusel Lunastaja paljaksriisumise eest on apokrüüfilises kristlikus kirjasõnas kindel koht. Ühe pärimuse järgi lasknud Jeesuse surma neimav keiser asjaosalised sõjasulased neljaks raiuda (Clement 1875: 310), teine teatab, et Titus ja Vespasianus jagasid Juudamaa alistamisel rahva omavahel "ja tegid neli osa, just nagu nemadki tegid Issanda riietega" (*Evangelia Apocrypha*. 1876: 478).

Et Kristuse alastuse kujutus riivas kristlikku süüdsustunnet, sellest annab selget tunnistust apokrüüfiline Nikodeemuse evangeelium, kus arvatavasti üldse esmakordselt mainitakse Ristilöödu niuderätti: "Ja kui nad kohale olid jõudnud, kiskusid nad tal riided ült ja võötasid ta palakaga..." (*Evangelia Apocrypha*. 1876: 361). See varakristlik apokrüüf oli tuntud läbi kogu keskaja ning niuderätt Ristilöödu kujutistel arvatakse pärinevat just sealt (Kirschbaum 1974: II, 678).

Ristilöödu kunstilise kujutamise keskaegsest problemaatikast annab pildi ka järgmine pärimus, kus katmata Kristust kujutanud vaimulikule öelnud unes nägemus: "Kõigile oled sa ülle pannud igasugused rüüd, aga mind kujutad alasti. Mine kohe ja kata

mind riietega." Kui preester polnud öeldust aru saanud, ilmunud nägemus kolmandal ööl uuesti, andnud talle rooska ning sõnanud: "Kas ma ei käskinud sul mind rõivastega katta? Mine nüüd ja kata riietega piltkujutis, kus ma olen risti löödud!" (Clement 1875: 10.)

Kristuse alastuse suhtes ilmutavad tundlikkust ka kõrgkeskaegsed autorid. XIII sajandi teisest poolest pärinev frantsiskaanlik nn Pseudo-Bonaventura *Meditationes vitae Christi*, mida tema detailirikkuse tõttu on nimetatud ka viiendaks evangeeliumiks ja mille mõju kristlikule kunstile on tähelepanuväärne³⁰, täiendab Lunastaja hukkamise lugu omakorda:

"Vaata niisiis oma vaimusilmas, kuidas ühed seal uudistavad, teised sätivad naelu ja vasaraid, kolmandad seavad valmis redeleid ja muud vajalikku, neljandad jagavad ülejäänutele korraldusi, viiendad riisuvad Kristuselt riided. Nüüd on too siis kolmandat korda kogu rahvahulga silma all paljaskistud ning alasti. Haavad rebitakse uuesti lahti, kui nende külge kleepunud ja kuivanud riided ihult kistakse. Nüüd näeb ema, kuidas tema poega piinatakse, ja valu täidab ta südame. Ning eriti rusub teda häbi: ta näeb oma poega ihualasti, sest vahimehed pole talle püksegi jalga jätnud. Ema ruttab poja juurde, haarab tal ümbert ja seob talle niudeile oma pearäti." (Vita Christi: fol. XL, col. 2–3.)

Võitlus Kristuse alastuse kujutamise vastu annab märku vastava tendentsi olemasolust keskaja religioosses kunstis.³¹ See tendents hakkas selgesti ilmnema, kui keskaja lõppedes senine skemaatiline kaanon uue elutunnetuse surve all nõrgenes ja pühapiltidesse ilmus individuaalseid jooni. Sealtpäele näeme julgema kehakäsitluse märke ka Kristuse kuju puhul (Andrea Pisano pronksreljeef "Kristuse ristimine" Firenze toomkiriku baptisteeriumi uksele 1330. aastate algupoolest, XIV sajandi esimese poole Siena kunstniku "Ristilöödu" Esztergomi muuseumis, Pietro da Rimini "Ristilt mahavõtmine" Louvre'is; samasse ritta kuuluvad renessansiajast Piero della Francesca "Kristuse ristimine", 1440. aastate algus, London, *National Gallery*, Masaccio

³⁰Vrd Gillet 1912: 114–126. Selle teose päritolu ning autori kohta vt Grünwald 1932: 18.

³¹Sellekohast materjali aastaist u 1260–1650 on püüdnud koondada ja mõtestada L. Steinberg monograafias *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and in Modern Oblivion* (1983). Vt Barrett 1984.

fresko "Püha Kolmainus", 1425, Firenze, *Santa Maria Novella*, ning Andrea Mantegna "Surnud Kristus", 1470/80. aastate vahetus, Milano, *Pinacoteca*). Kõige kaugemale paistab olevat sõandanud minna vararenessansiaegse kunstimaailma perifeeriasse jääva Kataloonia kunstnik Bartolomé Bermejo oma maaliga "Kristus põrgu eeskojas" (XV sajandi viimane kolmandik). Skulptuurist on teada renessansiaegsete Firenze puunikerdajate tava Ristilöödu valmis kujule alles hiljem ümber panna kipsiga immutatud niuderätt — menetlus, mis hiljem loogiliselt viis ka alasti Kristuse kujutamisele kõrgrenessansi kunstis (Michelangelo, Cellini) (Kirschbaum 1974: 690).

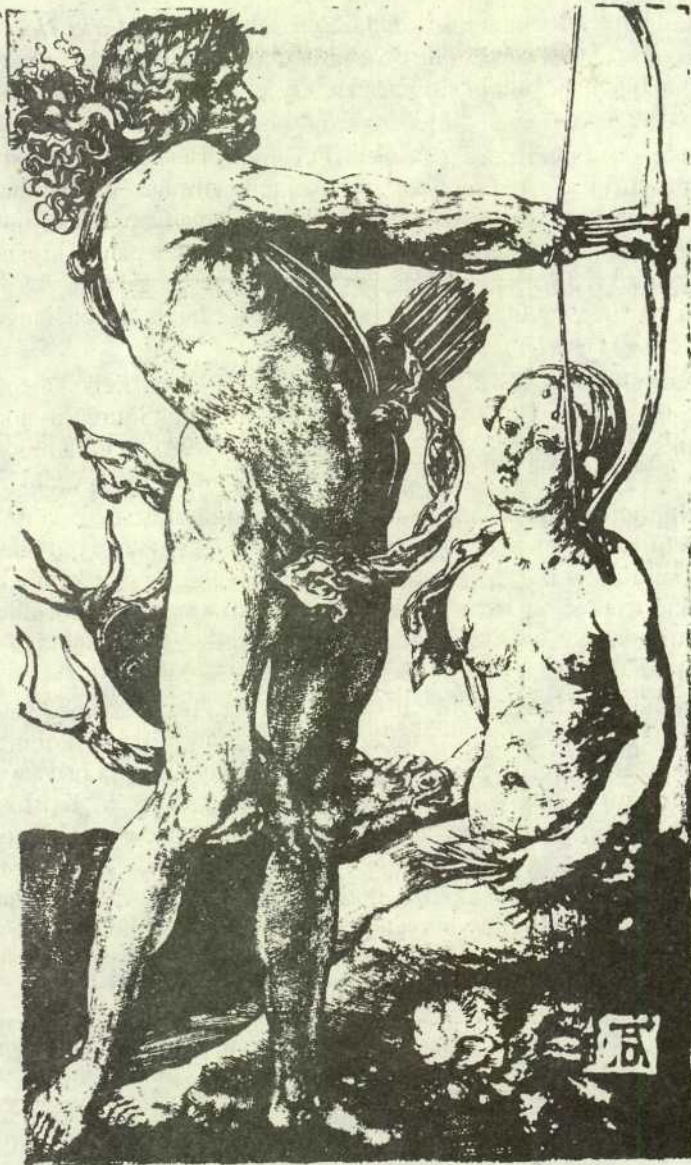
Saksamaal kandis nimetatud tendentsi just Dürer, kelle lähene misest Kristuse aktkujutusele annab tunnistust nt "Suure Passiooni" üks varasemaid lehti "Ecce Homo" (1497/99).³² Omamoodi kulminatsiooni moodustab siin Londoni sulejoonistus "Apolo".

Kultuuriloolisest aspektist peab Düreri puhul arvesse võtma, et suhtumine alastusse põhja pool Alpe erines renessansiajal itaallaste suhtumisest oluliselt. Seetõttu muutus alastus seal ka üheks ilmekaimaks religioosse ja sotsiaalse protesti märgiks (taboriidid-adamiidid XV sajandil, anabaptistid-adamiidid XVI sajandil).³³ Vastavalt on akt tagasihoidlikumalt esindatud ka kunstis.

Mainida tuleb ka, et vormilise ning ideoloogilise vabameelsuse määr aktikujutuses ei erine mitte üksnes periooditi ja piirkonniti, vaid ka žanriti. Just joonistuse kui ainueksemplaarse ja privaate kunstivormi vallas võime seepärast leida ka esimesed Kristuse täisaktid (vrd Michelangelo "Ülestõusmine", u 1532, Windsor, *Royal Library*, või "Ristilöödu", u 1550, Oxford, *Ashmolean Museum*). Antitsipatsioonina kuulub siia Düreri "Apolo". Paljudamiseks mõeldud või avalike kunstivormide puhul (gravüür, fresko) näeme ka renessansiajal jälgi niihästi enesetsensuurist

³²Vrd Mt 27: 28–29: "Nad võtsid ta riidest lahti ja panid temale selga purpurmantli ja punusid kibuvitsust krooni ja panid selle temale pähe..."; samuti *Vita Christi*: fol. XXXIX, col. 4.

³³Lisame, et 1494. aastal ka Nürnbergis ilmunud inkvisitsiooni-käsiraamatu *Nõiahaamer* järgi (esmatrükk 1487 Kölnis) oli alastus (nais)nõidade "tööriietus" (vt Waetzoldt 1935: 75–77). Selle seisukoha kajastusi näeme ka Düreri loomingus (vaselõiked "Neli nõida", 1497, ja "Doktori unenägu", 1497/99).

III. 7. Albrecht Dürer. APOLLO JA DIANA.
Vaselöige, 1504/05, 116 x 73.

(vrd Düreri Aadama-konstruksiooni läbijoonistus, 1506, Viin, *Albertina*) kui ka ametlikust tsensuurist (nt Michelangelo "Viimse kohtupäeva" ülemaalimine Trento kirikukogu otsuse põhjal 1558³⁴).

Nõnda tundub arusaadav seegi, et Dürer oma Apollo-joonistust, vastupidiselt algsele mõttele, siiski ei graveerinud ega paljundanud. Ilmselt oli renessansiaja kunstivaatajale sellel pildil kujutatud kergemini identifitseeritav kui hilisematele uurijatele.

Oma Apollo-Kristuse teisendas Dürer Aadamaks.³⁵

Kirjandus

- Albus, Günter 1986. *Kulturgeschichtliche Tabellen zur deutschen Literatur, I: Von den Anfängen bis 1870*. Berlin: Volk und Wissen
- Anzelewsky, Fedja 1980. *Dürer: Vie et œuvre*. Fribourg (Suisse): Office du Livre
- Barrett, Cyril 1984. The Humanity of Christ Exposed. — *Art & Artists*, Dec. 1984, p. 12–14
- Biblia sacra 1826. = *Biblia sacra vulgatae editionis Sixti Quinti pont. max. jussu recognita atque edita Romae ex typographia apostolica Vaticana MDXCIII*. Frankfurt am Main: Andrea
- Boccaccio 1532. = *Ioannis Bocatii peri genealogias deorum, libri quindecim cum annotationibus Iacobi Micylli*. Basel: Io. Hervagius
- Brannt, Sebastian 1958. *Das Narrenschiff: Illustriert mit neunzig Holzschnitten des Originals*. Berlin: Rütten & Loening
- Clement, Clara Erskine 1875. *A Handbook of Legendary and Mythological Art*. New York: Hurd and Houghton; Cambridge: Riverside Press
- Cooper, J. C. 1986. *Lexikon alter Symbole*. Leipzig: E. A. Seemann
- Dürer: *Des Meisters Gemälde, Kupferstiche und Holzschnitte in 447 Abbildungen*. 1904. Stuttgart—Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt

³⁴Kristlike siivsuserusaamade püsivusest ning alles kõige uuema-aegsest muutumahakkamisest räägib asjaolu, et "Viimse kohtupäeva" ülemaalitud (või täpsemalt: osa nendest) kõrvaldati alles 1994. aasta aprilliks. (Vt nt Tupfen im Himmelsblau. 1994.)

³⁵Väljaspool seda arenguliini valmis Düreril hiljem ka üks vaselõige vibu pingutava Apollo ja hirve toitva Dianaga (ill. 7), mis on kristlikest tähendusseostest vaba.

- Dürer 1957 = Альбрехт Дюрер. *Дневники, письма, трактаты*, II. Ленинград—Москва: Искусство
- Dürer, Albrecht 1962. *Schriftlicher Nachlass: Eine Auswahl*. Berlin: Union
- Ephrussi, Charles 1882. *Albert [sic!] Dürer et ses dessins*. Paris: A. Quantin
- Evangelia apocrypha*. 1876. Collegit et recensuit Constantinus de Tischendorf. Ed. altera. Lipsiae: Hermann Mendelssohn
- Eye, A. von 1860. *Leben und Wirken Albrecht Dürer's*. Nördlingen: C. H. Beck
- Fel'sberg 1913 = Э. Р. Фельсберг. *Гипсовые слепки Музея Изящных Искусств при Императорском Юрьевском Университете*. Юрьев: К. Маттисен
- Frankе, Willibald (Hg.). *Albrecht Dürers Zeichnungen*. Leipzig, Berlin: Grethlein & Co
- Friedländer, Max J. 1921. *Albrecht Dürer*. Leipzig: Insel
- Gillet, Louis 1912. *Histoire artistique des ordres mendiants: Etude sur l'Art religieux en Europe du XIIIe au XVIIe siècle*. Paris: H. Laurens
- Grünewald, Stanislaus 1932. *Franziskanische Mystik: Versuch zu einer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung des hl. Bonaventura*. München: Naturrechts-Verlag
- Guide to the woodcuts, drawings, and engravings of Albrecht Dürer in the Departement of prints and drawings exhibited in commemoration of the fourth centenary of the artist's death on April 6th, 1528*. 1928. London: British Museum
- Hunger, Herbert 1979. *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie mit Hinweisen auf das Fortwirkenden antiker Stoffe und Motive in der bildenden Kunst, Literatur und Musik des Abendlandes bis zur Gegenwart*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt
- Jacobus a Voragine 1850. *Legenda aurea vulgo Historia lombardica dicta*. Leipzig: Arnold
- Kirschbaum, Engelbert (Hg.) 1974. *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Rom—Freiburg—Basel—Wien: Herder
- Kraus, Franz Xaver 1880. *Synchronistische Tabellen zur christlichen Kunstgeschichte*. Freiburg im Breisgau: Herder
- Lüdecke, Heinz 1959. *Albrecht Dürers Wanderjahre: Ein Beitrag zur Geschichte des Realismus in der deutschen Graphik*. Dresden: Verlag der Kunst
- Lüdecke, Heinz 1970. *Albrecht Dürer*. Leipzig: E. A. Seemann
- Mirbt, Carl 1911. *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*. Tübingen: J. C. B. Mohr (P. Siebeck)

- Müller, Nikolaus 1898. Christusbilder. — Hauck, Albert (Hg.). *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, IV. Leipzig: J. C. Hinrichs
- Nessel'straus 1961 = Цецилия Нессельштраус. Альбрехт Дюрер. Ленинград—Москва: Искусство
- Nessel'straus 1966 = Цецилия Нессельштраус. Рисунки Дюрера. Москва: Искусство
- Panofsky, Erwin 1976. *La Renaissance et ses avant-courriers dans l'art d'Occident*. Paris: Flammarion
- Petrarca, Francesco 1926. *L'Africa*. Edizione critica per cura di Nicola Festa. Firenze: G. C. Sansoni
- Piibel 1989 = *Piibel: Vana ja Uus Testament*. Soome Piibliselts
- Priimägi, Linnar 1994. *Päike ja Kuu: Albrecht Düreri ühest ikonograafilisest motiivist*. [Ilmumas.]
- Степанов 1991 = Александр Степанов. Мастер Альбрехт. Ленинград: Искусство
- Strieder, Peter 1989. *Dürer*. Königstein im Taunus: Karl Robert Langewiesche Nachfolger Hans Köster
- Zinserling, Gerhard 1982. *Abriss der griechischen und römischen Kunst*. Leipzig: Ph. Reclam jun.
- Thausing, Moriz 1884. *Dürer: Geschichte seines Lebens und seiner Kunst*. Leipzig: E. A. Seemann
- Tupfen im Himmelsblau. 1994. — *Spiegel*, 9, S. 194–199
- Vita Christi = Vita christi edita a sancto Bonaventura*. S. I. et a. (Tartu Ülikooli Teadusraamatukogu inkunabel nr 18)
- Waetzoldt, Wilhelm 1935. *Dürer und seine Zeit*. Wien: Phaidon-Verlag
- Waldmann, E. 1918. *Albrecht Dürers Handzeichnungen*. Leipzig: Insel
- Wickhoff, Franz. *Dürers Studium nach der Antike: Ein Beitrag zu seinem ersten venezianischen Aufenthalte*. O. J., Innsbruck: Wagner'sche Universitäts-Buchdruckerei
- Winkelmann, Johann Joachim 1963. *Antike und deutsche Klassik: Studien zur bildenden Kunst*. Hgg: v. Prof. W. Senff. Leipzig: Ph. Reclam jun.
- Winzinger, Franz 1978. *Albrecht Dürer in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt
- Wölfflin, Heinrich 1920. *Die Kunst Albrecht Dürers*. München: F. Bruckmann
- Wölfflin, Heinrich 1971. *The Art of Albrecht Dürer*. New York: Phaidon

W u s t m a n n , Rudolf 1919. *Albrecht Dürer*. Leipzig, Berlin:
B. G. Teubner

LINNAR PRIIMÄGI (sünd. 1954). Lõpetanud 1977. a Tartu Riikliku Ülikooli romaani-germaani keelte ja kirjanduse erialal, töötanud aastail 1977–1990 ajalehe *Edasi* toimetuses, 1988–1990 RAT *Vanemuine* peanäitejuhi abi kirjanduse alal, 1990. a Tartu linnavalitsuse humanitaar-nõunik, 1990–1993 *Vanemuise* kunstiline juht. Olnud väliskirjanduse, kriitikateooria ja filosoofiaajaloo lektoriks Tartu Ülikoolis, Tallina Pedagoogikaülikoolis ning Eesti Humanitaarinstituudis. Alates 1993. a Tallinna Pedagoogikaülikooli eksperimentaalesteetika laboratooriumi juhataja. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Nikolai Konradi renessansimõistet” (nr 2, 1989, lk 318–338), “Kelle koer?: Motiivi ülekandest” (nr 2, 1990, lk 327–331), “François Mauriaci jumalikkus: Essee” (nr 4, 1993, lk 742–754) ning arvustuse R. N. Coudenhove-Kalergi teose *Totaalne riik — totaalne inimene* kohta (nr 5, 1989, lk 1083–1087).

BALLAAD BORNEO MADRUSEST
Maria-Kristiina Ulas

Maria-Kristiina Ulas
BALLAAD BORNEO MADRUSEST
(1994)

LOOJA AUKS

Franz Kafka ja *Loss*

Thomas Mann

Tõlkinud Vilja Kiisler

Franz Kafka, ülimalt tähelepanuväärse ja geniaalse romaani *Loss* ning sellele vastandliku, niisama erakordse proosateose *Protsess* autor, sündis 1883. aastal Prahas juudi-böömisaksa perekonnas ja suri 1924. aastal — niisiis ainult neljakümne ühe aastasena — tuberkuloosi. Viimasel pildil, mis on tehtud vähe aega enne tema surma, sarnaneb ta pigem kahekümne viie kui neljakümne ühe aastase mehega: see pilt näitab tagasihoidlik-sügavamõttelist noorukinägu laubal käharduvate mustade juustega, suurte läbitungiv-unistavate, tumedate säravate silmadega, sirge ninaga, haigusest varjutatud palge ja erakordselt peenejoonelise suuga, mille nurgas mängleb poolik naeratus. Oma süütusest teadliku ilmega meenutab ta mingil moel tuntuimat pilti nõndasama vara tiisikusse surnud saksa romantikust Friedrich von Hardenbergist — kirjjanikunimega Novalis —, seraafilisest müstikust ja “sinise lille” otsijast.

Olgu tal ka ilme nagu mõnel idaeuroopalikul Novalisel, siiski ei tahaks ma Kafkat ei romantikuks, ei seraafikuks ega müstikuks nimetada. Romantiku jaoks on ta liiga eksaktne, liiga realistlik, liialt seotud elu ja lihtsa loomuliku tegevusega selles elus; et olla seraafiline luuletaja, on tema kalduvus koomikasse — väga isikupärasesse ja keerulisse koomikasse — liiga selgesti väljendatud;

Dem Dichter zu Ehren: Franz Kafka und “Das Schloß”. — Thomas Mann. *Über deutsche Literatur: Ausgewählte Essays, Reden und Briefe.* Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1968, S. 308–316.

ja mis müstikasse puutub, siis on ta küll ühes kõneluses antroposoof Rudolf Steineriga selgitanud, et ta mõistab oma töö tõttu väga hästi neid teatud selgeltnägijalikke seisundeid, mida too kirjeldab, ka on ta oma loomingut "uue salaõpetuse, kabalaga" võrrelnud. Aga transtsendentse meelelisuse element, üleminek meelelisest ülemeelelisse, "põrgu himurus", haa pruutvoodi ja muu sellise ehtsa ja õige müstika juurde kuuluv ei olnud kindlasti tema ala, ning kahtlemata ei olnud Wagneri "Tristanil" ega Novalise "Hümnidel ööle" ja tolle armastusel surnud Sophie vastu temale palju ütelda. Tema oli unistaja, ja tema teosed on sageli kavandatud ja kujundatud täielikus kooskõlas unenäoloogikaga; need aimavad järele unenäo ebaloogilisi ja rusuvaid narritempe, seda elu imelist varjudemängu, mis on lähedane naerule. Aga need on täidetud mõistusliku, samas ka iroonilis- ja satiirilise-mõistusliku, meelegeitlikult mõistusliku, oma parimate jõududega heale, õigele ja jumalikule tahte suunatud kombelisusega, mis kajastub juba nende kohusetruult asjalikus, erilisel põhjalikus, korrektes ja selges, täpse ja peaaegu ametliku konservativismiga sageli Adalbert Stifterit meenutavas ettekandestiilis. Selle unistaja igatus ei olnud igatsus kuskil müstikas õitseva "sinise lille" järele, vaid "harilikkuse nauding" järele.

See vormel on pärit nende ridade kirjutaja noorusnovellist "Tonio Kröger", mille vastu Kafka, nagu ma tema sõbralt ja kaasmaalasel, väljaandjalt ja kommenteerijalt Max Brodilt teada sain, erilist sümpaatiat üles näitas ning mille kodanlikku ja kunstilist tundemaailma ta oma täiesti erilise, nimelt idajuudiliku inimlikkusega kõige täpsemini mõistis. Võib öelda, et see "taotlev pingutus", mida väljendab selline kunstiteos nagu "Loss", tragikoomiline paatos, mis on teose aluseks, on Tonio Krögeri kunstilise üksindusevalu, oma paha kodanliku südametunnistuse lihtsate inimlike tunnete ja oma armastuse pärast "blondi ja hariliku" vastu, teisendamine ja ülendamine religioosseks. Sellist kirjanikku oleks võib-olla kõige õigem nimetada religioosseks humoristiks.

Selle ehk võõrastust äratava sõnaühendi mõlemad pooled vajavad selgitust. Brod annab teada, et Kafka näis olevat kaua ja sügavalt ühe Gustave Flaubert'i viimast eluperioodi puudutava anekdoodi mõju all. Suur esteet, kes oli askeetlikus orgiasmis kogu elu *littérature*'i nihilistlikule iidolile ohverdanud, külastas

oma vennatütre *madame Comanville*'iga üht sõbralikku perekonda, need olid tublid ja õnnelikud abieluinimesed veetlevate lastega. *Tentation de Saint-Antoine*'i autor olnud koduteel väga järelemõtlik ja liigutatud. Koos *madame Comanville*'iga mööda Seine'i kallast käies tulnud ta ikka ja jälle tagasi selle loomulikult austusväärse, terve, pilvitu ja ausameelse elu juurde, millesse ta oli saanud pilku heita. "Ils sont dans le vrai!" kordas ta — ja see täielik eneseavaldus meistri suust, kes ise oli harrastanud tapvat elueitust ja selle teinud kunstniku kohustuseks, oli Franz Kafka lemmiktsitaate.

Etre dans le vrai, tões ja õiges elada tähendas temale: olla jumalale lähedal, elada jumalas, õigesti ja jumala tahte järgi elada — ja ta ise tundis end väga kaugel olevat sellest õigusest ja jumala tahtes elamise turvalisusest. Oma varajase äratundmisega, et "kirjanduslik töö oli tema ainus soov, tema ainus kutse", võis ta leppida, aga see pidi ka jumala tahe olema. "Kuid," kirjutab ta 1914. aastal, kolmekümne ühe aastaselt, "minu unenäoliku siseelu kujutamise mõte on kõik muu kõrvaliseks muutnud, ja kõik muu on kohutaval viisil kängunud ja ei lakka kängumast." "Sageli," lisab ta mujal, "haarab mind kurb, aga rahulik imestus oma tunde tuse pärast... et ma olen ainult oma kirjandusliku kutsumuse tõttu muidu täiesti huvitu ja seetõttu süd ametu." — See nukker-rahulik tajumus on tegelikult suur rahutus, ja nimelt religioosne rahutus. See ebainimlikustumine ja "kängujäämine" kunstikire kaudu on kahtlemata eemaldumine jumalast, on tões ja õiges elamise vastu. On küll ka võimalik mõista seda kõige ülejäänu vastu ükskõikseks tegevat kirge võrdkujuna, võtta seda kui eetilist sümbolit. Kunst ei ole ilmingimatult elu orgiastilis-askeetliku eitamise tulemus, mõte ja eesmärk, nagu Flaubert'il, see võib olla elu enese eetiline väljendusvorm, ja see ei pea sõltuma mitte "teosest", vaid elust. Siis pole elu mitte pelk vahend esteetilise täiuseideaali saavutamiseks "süd ametul" viisil, vaid töö on eetiline elusümbol, ja mitte mingi objektiivne täius pole eesmärk, vaid subjektiivne teadvus, mis on teinud oma parima, et elu oleks ka teistsuguste inimlike tööde samaväärse õnnestumisega mõttekalt täidetud.

"Kirjutan juba paar päeva," teatab Kafka kord, "tahaksin seda endale hoida. Minu elul on õigustus. Ma võin jälle iseendaga kahekõnet pidada ja ei vahi üksisilmi nii täielikku tühjusse. Ainult

sellel teel on paranemine minu jaoks.” — Ei puudunud palju, ja ta oleks “paranemise” asemel öelnud “pääsemine”; tema töö kaudu rahunemise religioosne mõte oleks niimoodi veel selgem olnud. Kunst kui jumalalt saadud annete täideviimine, ustavalt tehtud töö tähendab mõtestamist, ja mitte ainult vaimses, vaid ka moraalses mõttes: nii nagu see ülendab tõeks tegelikkuse, nõnda annab ta ka subjektiivselt, ka inimlikult elu, mõtte ja õigustuse, ta on loov inimlik tegevus nagu teisedki, on vahend “õiges” elamiseks või vähemasti sellele lähemale jõudmiseks, ta saab inimelu osaks. Goethelt, keda Franz Kafka, see saksa kirjanduse hiline, kahtlusi tulvil ja peaaegu meeletult komplitseeritud esindaja, puhtalt ja kõhklemata austas, pärineb kuulus väljend: “Maailmast ei saa eemalduda kindlamini kui kunsti kaudu, ja temaga ei saa end siduda kindlamini kui kunsti kaudu.” Imeline lause. Selles jõuavad üksindus ja sotsiaalsus lepituseni, mida Kafka võis imetleda, tahtmata ja suutmata seda täienisti õigeks tunnistada, sest tema enese produktiivsus põhines lõhestatusel ja jumalast eemaloleku, kindlusetuse tundel. Tema õnn ja tänulikkus, kui ta kirjutada suutis, võis talle tõestada, et kunst ei seo mitte ainult “maailmaga”, vaid et see “seob” ka moraalsega, jumaliku ja õige — ja nimelt oma kahetise mõtte kaudu, “hea” idee sümboolse sügavuse kaudu. Mida kunstnik “heaks” nimetab ja mille poole ta sügavtõsisis mängus ja naljatlevas valus püüdleb, on hea ja õige võrdkuju, isegi rohkem kui võrdkuju, kogu inimliku täiuseihaluse substituuat — ja Kafka unes sündinud kunstitööd on väga head; need on loodud truuduse, kannatlikkuse ja naturaalse täpsusega, ja alati ka iroonilise, isegi paroodilise, saladuslikul moel naeru tekitava kohusetundlikkusega, armastuse ja korralikkusega, mis tõestab, et ta ei olnud salgaja, vaid uskus heasse ja õigesse mingil keerulisel moel. Selle diskrepantsi inimese ja jumala vahel, inimese võimetuse tunnetada head, sellega ühineda ja tões ning õiges elada, muutis ta luuleaineks, loominguks, mis igas lauses on fantastilis-humoristlik-meeleheitliku hea tahte tunnistus.

See on kunstniku (ja peale selle juudi!) võõruse ja üksilduse väljendus elu kodakondsete, nende külaelanike seas, kes asustavad “Jossi” jalamit; selle sünnipärase üksilduse väljendus, mis iseennast alahindab ja niisama vapralt kui lootusetult võitleb ja püüdleb enda sisseseadmise, juurdumise, kodanikuõiguse, korra-

liku elukutse, abielu, lühidalt — “harilikkuse naudingut” poole; “õiges elamise” ohjeldamatu ja ikka nurja mineva hea tahte väljendus. “Loss” on läbi ja lõhki autobiograafiline romaan, peategelast, kes pidi algselt lihtsalt esimeses isikus kõnelema, kutsumise K-ks, ta on luuletaja, kes oli kõik need vaevad ja kõik need grotesksed viltulöögid ainult liiga täpselt läbi elanud. Tema biograafia tunneb kihluse lugu, mis on kogu melanhoolse nurjamineku koondmõiste, ja lossi-romaanis mängivad silmatorkavat rolli sellised kramplikud katsed jõuda perekonna loomiseni ning loomuliku eluvormiga kokkukasvamise kaudu “jumalani”.

Sest selge on see, et korralik sisseelamine kogukonda, väsimatu püüe saada võõrast kodakondseks on ainult vahend K. suhete parandamiseks “lossiga” või esiti üldse nende loomiseks, see tähendab — jumalani, armuni jõudmiseks. Küla esindab romaani skurriilses unenäosümboolikas elu, maad, kogukonda, head normaalsust, inimliku ja kogukondliku seotuse õnnistust, loss aga jumalikkude, taevast juhtimist, armu selle mõistatuslikkuses, eemalolekut, käsitamatust — ja ei ole jumalik-üleinimlikku iial jälgitud, läbi elatud, iseloomustatud erilisemate, koomilis-uljamate vahenditega, vagur-blasfeemse psühholoogia poolest ammendamatu rikkusega kui selles raamatus, mille kirjutajaks on üks vankumatu, usklik, armuandmist taotleja, kes vajab seda nii kirgliku hoolimatusega, et ta selle juurde püüab hiilida isegi pettuse ja trikkide abil.

Sest tähtis on ju see — koomilis-religioosselt, liigutav-intriikaatselt tähtis, et kogu romaani vältel jääb lahtiseks küsimus, kas K. on tõesti krahvlike võimude poolt maamõõtjaks kutsutud või kujutab ta seda ainult endale ette ja valetab inimestele, et jõuda kogukonnani ja saada armu. Esimese peatüki telefonikõneluses “nendega seal ülal” alguses lihtsalt eitatakse K. kutsumist, nõnda et hetkeks on ta paljastatud kui vagabund ja pettur; siis järgneb korrigeerimine: tunnustatakse ebamääraselt tema maamõõtja-ametit, ehkki tal endal on tunne, et tema väite kinnitus sünnib ainult “vaimsest üleolekust” ja kavatsusega temaga “naeratlemisi võitlust alustada”.

Mõjuvam veel on teine, K. enda telefonikõnelus lossiga teises peatükis, kui tema juures on juba mõlemad lossi poolt saadetud unenäoliselt narrid abilised, kelles ta ometi näeb oma “vanu”

abilisi. Kes on seda lugenud, koos K-ga nende "lõputute kaugegete lapselike häälte suminat kuuldekärbis", keelduvaid vastuseid kuulnud, mida ametnik sealt ülevalt "väikese keeleveaga" all kõrtsi aparaadi juures ootavale, pealetükkivalt valetavale taotlejale jagab, see ei jäta lugemist järele, vaid hõljub läbi üpris pika, täpse ja enneolematu raamatu, elab selle läbi, et jõuda unenäo piinlikkuses ja naerus taevase ametkonna austusväärselt kurjaloomulise, veksatoorse, "hoopis teisiti" kujundatud heteronoomse võimu ja olemuse põhjani.

Nende võimude objektiivseim iseloomustus antakse "eestseisja" suu kaudu viiendas peatükis, kus selgitatakse ka lossiga peetud telefonikõnede iseäralikumaid ilminguid ja kus kogetakse, et selline suhtlemine on täiesti ebausaldatav ja petlik, et ei ole mingit keskjaama, mis meie kõnesid vahendab, et me võime ühendust saada ainult madalamate osakondadega, kus muide on toru hargilt maha tõstetud, ja et kui see kordki teisiti on, siis saame vastuseid, mis pole midagi enam kui naljategemine. Ma ei saa mööda eraldi viitamisest sellele imekspandavale kõnelusele K. ja eestseisja vahel. Aga kogu raamat ei väsi kõigi vahenditega iseloomustamast ja kõigis värvides mängelda laskmast inimese ja transsendentsi groteskset suhtetust, jumalikkuse inkommensurabiliteeti, võõrust, õudust, tontlikku ebaloogikat, ennast-kõneldalaskmatust, isegi — inimlikus mõistes — kõrgema võimu, "lossi" ebamoraalsust. See on jumalakartlik-meeleheitlikem, obstinaatseim "võitlus inglisa", mis eales ette tulnud, ja et see sünnib huumoriga, püha satiiri vaimus, mis jumalikkuse, absoluutsuse fakti täiesti puutumata jätab, on selle juures kohutavalt uus ja liigutavalt riskantne. Selles ja selle kaudu on Kafka religioosne humorist, et ta ei esita ülema maailma inkommensurabiliteeti, mõistetamatust ja inimvõimete kohaselt hinnatamatust pateetilispompöösselt, grandioosse liialdamise vahenditega, seda aukartust äratavasse reljeefsusse tõstes, nagu luule seda muidu püüab, vaid nähes ja kirjeldades seda nagu austria *Ärar**, nagu kauge, väiklane ja kangekaelne, ligipääsmatu ja ebausaldatav bürookraatia ning nähtamatu akti- ja instantsimajandus, ametnike arusaamatu hierarhia, kellel on olematu vastutus — satiiriliseltsi niisiis, nagu ma

*raamatupidaja, riigivara haldaja (vananenud austria sks k). *Tlk.*

ütlesin, samas aga siiraima, usklikema, mõistetamatu armu riiki sissetungimise eest raugematult võitleja allaheitmatusega, mis rõivastab end paatose asemel satiiri.

Biograafias on kirjas, et kui Kafka mõnele sõbrale *Protsessi* algust ette luges, mis spetsiaalselt jumalikust "õiglusest" kõneleb, sellal kui *Loss* tegeleb rohkem "armuga", olevat kuulajad pisarateni naernud ja ka autor ise olevat olnud sunnitud naerma, nõnda et see teda paiguti lugemisel takistas. See oli väga sügava põhjaga, keeruline lõbusus, ja kahtlemata kordus see lossi-romaani ettelugemisel. Kui mõteldakse aga, et naer, naer pisarates kõrgematel põhjustel on parim, mis meil on, mis meile jääb, siis küllap kaldutakse koos minuga arvama Kafka armuküllaseid jäädvustusi lugemisvääraseima hulka, mida maailmakirjandus on loonud.

Loss pole päriselt lõpuni kirjutatud, siiski ei puudu ka rohkem kui üks peatükk. Autor on lõpu suuliselt sõpradele jutustanud. K. sureb — lihtsalt kurnatuna võitlusest kogukonna ja lossipoolse tunnustuse eest. Külaelanikud seisavad võõra surivoodi ümber ja viimasel minutil jõuab siia üks korraldus ülevalt, sisuga, et K-l ei ole küll õiguslikku alust külas asuda, kuid ometi lubatakse tal, võttes arvesse (ehk mitte tema ausat püüdu, vaid) teatud "kõrvalasjaolusid", siin elada ja töötada. Nõnda siis, see on armuandmine. Armuandmise surus oma südamele kindlasti Kafkagi — ilma kibeduseta —, kui ta suri.

KÖNELUS PALVETAJAGA

Franz Kafka

Tõlkinud Vilja Kiisler

Oli aeg, mil ma käisin iga päev kirikus, sest tüdruk, kellesse olin armunud, palvetas seal põlvitades igal õhtul pool tundi, mille jooksul võisin teda rahunud vaadelda.

Kui see tüdruk ükskord ei tulnud ja ma pahaselt pilgu palvetajate peale heitsin, torkas mulle silma noormees, kes oli kogu oma kõhna kujuga põrandale viskunud. Aeg-ajalt koondas ta kogu kehajõu peasse ja tagus seda ägades vastu kividele toetatud käsi.

Kirikus olid ainult mõned vanad naised, kes oma sissemärsitud peakesi pöörasid, et selle palvetaja poole vahtida. See tähelepanu näis teda õnnelikuks tegevat, sest iga vagadusepurske eel laskis ta silmadel ringi käia, kas pealtvaatajaid on küllaldaselt. Minu meelest oli see ebasünnis ja ma otsustasin teda kõnetada, kui ta kirikust väljub, et küsitleda, miks ta sellisel viisil palvetab. Jah, ma olin ärritatud, sest minu tüdruk jäi tulemata.

Aga alles tunni aja pärast tõusis ta üles, lõi hoolikalt risti ette ja komberdas pühaveeanuma juurde. Mina seisin anuma ja ukse vahelisele teele ja teadsin, et ilma selgituseta ma teda läbi ei lase. Ma tõmbasin suu viltu, nagu ma alati teen kindlameelse kõneluse ettevalmistuseks. Ma astusin parema jalaga ette ja toetusin sellele, samal ajal hooletult maha küünitades vasaku jala varbaotstega; seegi annab mulle meelegindlust.

On küll võimalik, et see inimene kõõritas minu poole juba siis, kui ta pühitsetud vett omale näkku piserdas, võib-olla oli ta mind juba ka varem rahutult silmas pidanud, sest nüüd sööstis ta

Gespräch mit dem Beter. — Franz Kafka, *Erzählungen*. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1983, S. 243–251.

ootamatult uksest välja. Klaasuks langes kinni. Ja kui ma kohe seejärel uksest välja astusin, ei näinud ma teda enam, sest seal olid mõned kitsad kõrvaltänavad ja liiklus oli tihe.

Järgmistel päevadel jäi tema ilmumata, aga minu tüdruk tuli. Ta oli mustas kleidis, sellel olid õlgadel läbipaistvad pitsid — särgiserva poolkuu asus nende all —, mille alumisest servast siid hästiõmmeldud kraena alla laskus. Ja kui tüdruk tuli, unustasin ma tolle noore mehe ega hoolinud temast isegi siis, kui ta hiljem jälle reeglipäraselt hakkas käima ja oma harjumuse kohaselt palvetas. Aga alati läks ta minust mööda suure kiiruga, nagu ära pööratud. Võib-olla oli asi selles, et ma suutsin teda endale ette kujutada alati ainult liikumises, nii et mulle näis, nagu hiiliks ta isegi siis, kui ta seisis.

Ükskord olin ma hilja peale jäänud. Sellele vaatamata läksin ma veel kirikusse. Ma ei leidnud tüdrukut enam sealt ja tahtsin minna koju. Kuid seal oli jälle see noormees. Vana asi tuli mulle meelde ja tegi mind uudishimulikuks.

Kikivarvu libisesin uksekäigu juurde, andsin pimedale palvetajale, kes seal istus, mündi ja surusin end tema kõrvale avatud uksepoolte taha; seal istusin tund aega ja olin enda meelest kaugel. Ma tundsin end hästi ja otsustasin sagedamini siia tulla. Teisel tunnil tundus mulle mõttetu selle palvetaja pärast siin istuda. Ja ikkagi lasksin ma veel kolmanda tunni ämblikel üle oma riiete ronida, juba vihaselt, samal ajal kui kuuldus viimaste kiriku hämarusest välja astuvate inimeste hingamist.

Seal tuli tema ka. Ta astus ettevaatlikult, ja tema tallad riivasid enne sammu tegemist tasakesi maapinda.

Ma tõusin üles, võtsin ühe pika, sirge sammu ning haarasin noormehesest kinni. "Tere õhtust," ütlesin, hoidsin kinni ta kraest ja tõukasin teda astmetest alla, valgustatud platsile.

Kui me all olime, ütles ta mulle täiesti ebakindlal häälel: "Tere õhtust, armas, armas härra, ärge olge kuri minu peale, teie kõige alandlikuma teenri peale."

"Jah," ütlesin, "ma tahan teilt üht-teist küsida, mu härra; eelmine kord pääsesite minu käest, täna see teil vaevalt õnnestub."

"Te olete kaastundlik, mu härra, ja lasete mul koju minna. Ma olen kahetsusväärne inimene, see on tõsi."

"Ei," hüüdsin möödasõitva trammi lärmis, "ma ei lase teid kuhugi. Just sellised lood meeldivad mulle. Te olete õnnelik saak. Ma õnnitlen ennast."

Siis ütles tema: "Oh jumal, teil on elav süda ja kivine pea. Te nimetate mind õnnelikuks saagiks, kui õnnelik peate olema te ise! Sest minu õnnetus on üks kõikuv õnnetus, peenel teravikul kõikuv õnnetus, ja kui riivatakse seda, siis langeb see küsijale kaela. Head ööd, mu härra."

"Hästi," ütlesin ja hoidsin teda paremast käest kinni, "kui te mulle ei vasta, hakkan siin tänava peal karjuma. Ja kõik müüjannad, kes praegu äridest tulevad, ja kõik nende austajad, kes nendest rõõmu tunnevad, jooksevad kokku, sest nad arvavad, et voorimehe hobune on maha kukkunud või on juhtunud midagi muud selletaolist. Siis ma näitan teid inimestele."

Siis suudles ta nuttes vaheldumisi mu käsi. "Ma ütlen teile, mida te teada tahate, aga palun, lähme kõrvaltänavasse." Ma noogutasin ja me läksime sinna.

Aga ta ei rahuldunud selle tänava hämarusega, kus oli ainult kaks kollast laternat, teineteisest kaugel, vaid juhtis mind ühe vana maja madalasse esikusse ühe lambikese alla, mis tilkudes rippus puutrepi ees.

Seal võttis ta tähtsa näoga oma taskurätiku ja ütles seda astemele laotades: "Istuge ometi, armas härra, siis võite paremini küsida, mina jään seisma, siis võin paremini vastata. Aga ärge piinake mind."

Siis ma istusin ja ütlesin kissis silmi tema poole vaadates: "Te olete üks kentsakas hull, see te olete! Kuidas te küll kirikus käitute! Kui ärritav see on ja kui ebameeldiv pealtvaatajaile! Kuidas saab olla harras, kui peab vaatama teid."

Ta oli keha vastu kiviseina surunud, vaid pead liigutas ta õhus vabalt. "Ärge ärrituge — miks te peate ärrituma asjade pärast, mis teisse ei puutu. Mina ärritun, kui mina teen midagi ebasobivat, käitub aga keegi teine halvasti, siis ma rõõmustan. Niisiis ärge ärrituge, kui ma ütlen, et minu elu eesmärk ongi see, et inimesed mind vaataksid."

"Mis te seal räägite," hüüdsin ma, liiga valjusti madala koridori jaoks, aga ma kartsin seal häält nõrgendada, "tõepoolest, mis asja te seal räägite. Jah, ma aiman juba, ma ju aimasin seda juba

sellest saadik, kui ma teid esimest korda nägin, mis olukorras te olete. Mul on kogemusi, ja see ei ole naljatamisi mõeldud, kui ma ütlen, et see on merehaigus kuival maal. See seisneb selles, et olete asjade tõelised nimed unustanud ja puistate need nüüd kiirustades juhuslike nimedega üle. Ainult kähku, ainult kähku! Aga vaevalt olete asjade juurest ära jooksnud, kui juba jälle unustate nende nimed. Pappel väljal, mida te nimetasite "Paabeli torniks", sest te ei teadnud või ei tahtnud teada, et see on pappel, kiigub jälle nimetuna, ja te peate seda nimetama "Purjus Noaks".

Ma jahmusin pisut, kui ta ütles: "Ma olen rõõmus, et ma sellest, mis te ütlesite, aru ei saanud."

Ärritunult ütlesin ma kiiresti: "Sellega, et te selle üle rõõmus olete, te ju näitate, et saite sellest aru."

"Muidugi, ma näitasin seda, armuline härra, aga teiegi kõnelesite kummaliselt."

Ma toetasin käed ülemisele astmele, naaldusin tahapoole ja küsisin selles peaaegu ründamatus asendis, mida maadleja viimaseks pääsemiseks kasutab: "Teil on lõbus viis end päästa, omistades enda olukorda teistele."

Selle peale muutus ta julgeks. Ta pani käed rinnale vaheliti, et mitte oma keha tervenisti näidata, ja ütles kerge vastumeelsusega: "Ei, ma ei tee seda kõigi suhtes, näiteks teie suhtes mitte, sest ma ei suuda seda. Aga ma oleksin rõõmus, kui ma seda suudaksin, sest siis ei oleks mul enam vaja inimeste tähelepanu kirikus. Kas te teate, miks mul on seda vaja?"

See küsimus tegi mu abituks. Kindlasti, et ma ei teadnud seda, ja ma uskusin, et ma ei tahagi seda teada. Ma ei olnud ju ka tahtnud siia tulla, ütlesin ma tookord enesele, aga see inimene oli mind sundinud end ära kuulama. Nõnda oli mul ju nüüd vaja lihtsalt pead raputada talle näitamaks, et ma seda ei tea, aga ma ei suutnud peaga ühtki liigutust teha.

Inimene, kes seisis mu vastas, naeratas. Siis laskus ta põlvili ja jutustas, ise uimaselt nägu moonutades: "Ei ole kunagi olnud aega, mil ma oleksin iseenese kaudu oma elus veendunud olnud. Ma haaran nimelt asju enese ümber ainult nii armetute ettekujutustena, et ma alati usun, nagu oleksid need asjad kord elanud, nüüd aga on kuhugi vajumas. Alati, armas härra, on mul tahtmist asju nii näha, nagu nad võivad olemas olla enne, kui nad ennast

mulle näitavad. Siis on nad küll ilusad ja rahulikud. See peab nii olema, sest ma kuulen sageli inimesi neist sel kombel kõnelevat.”

Kui mina siis vaikisin ja ainult tahtmatute tõmblustega näol ilmutasin, kui ebamugav mul on, küsis ta: “Te ei usu, et inimesed nõnda kõnelevad?”

Ma arvasin, et pean noogutama, ei saanud aga seda teha.

“Tõesti, te ei usu seda? Ah, kuulake ometi: kui ma kord lapsena lühikese lõunaune järel silmad avasin, kuulsin ma, ise veel täiesti une vallas, oma ema loomulikul toonil rõdult alla küsivat: “Mida te teete, mu armas. On nii palav.” Üks naine vastas aiaist: “Ma võtan rohelistes õhtupoolist.” Nad ütlesid seda ilma järele mõtlemata ja mitte kuigi selgesti, nagu olekski kumbki teiselt neid sõnu oodanud.”

Mulle tundus, nagu küsitletaks mind, ja siis katsusin oma püksite tagataskut ja tegin näo, nagu otsiksin sealt midagi. Aga ma ei otsinud midagi, vaid tahtsin ainult oma ilmet muuta, et näidata, nagu võtaksin kõnelusest osa. Sealjuures ütlesin, et see juhtum on nii kummaline ja et ma seda hoopiski ei mõista. Ma lisasin ka juurde, et ma selle tõesusse ei usu ja et see peab olema välja mõeldud mingil kindlal eesmärgil, mida mina otsekohe läbi ei näe. Siis sulgesin silmad, sest need valutasid. “Oh, see on ju nii hea, et olete minuga ühel arvamusel, ja oli omakasupüüdmatu mind kinni pidada, et mulle seda ütelda. Kas pole tõsi, miks peaksin ma häbenema — ja miks peaksime meie häbenema —, et ma ei kõnni sirgelt ja raskelt, ei kopsi kepiga vastu tänavasillutist ega riiva inimeste rõivaid, kui need aina mööduvad. Kas ei peaks ma pigem õigusega tohtima trotslikult kaevata, et ma kepslen nagu nurgeliste õlgadega vari piki maju, mõnikord vaateaknaruutudesse kadudes.

Mis päevad need küll on, mida ma mööda saadan! Miks on kõik nii halvasti ehitatud, et mõnikord kõrgedki majad sisse langevad, ilma et võiks leida mingit välist põhjust. Mina ronin üle rusuhunnikute ja küsin igaühelt, keda kohtan: “Kuidas võis see küll juhtuda! Meie linnas — uus maja — see on täna juba viies — mõtelge ometi.” Siis ei oska keegi mulle vastata.

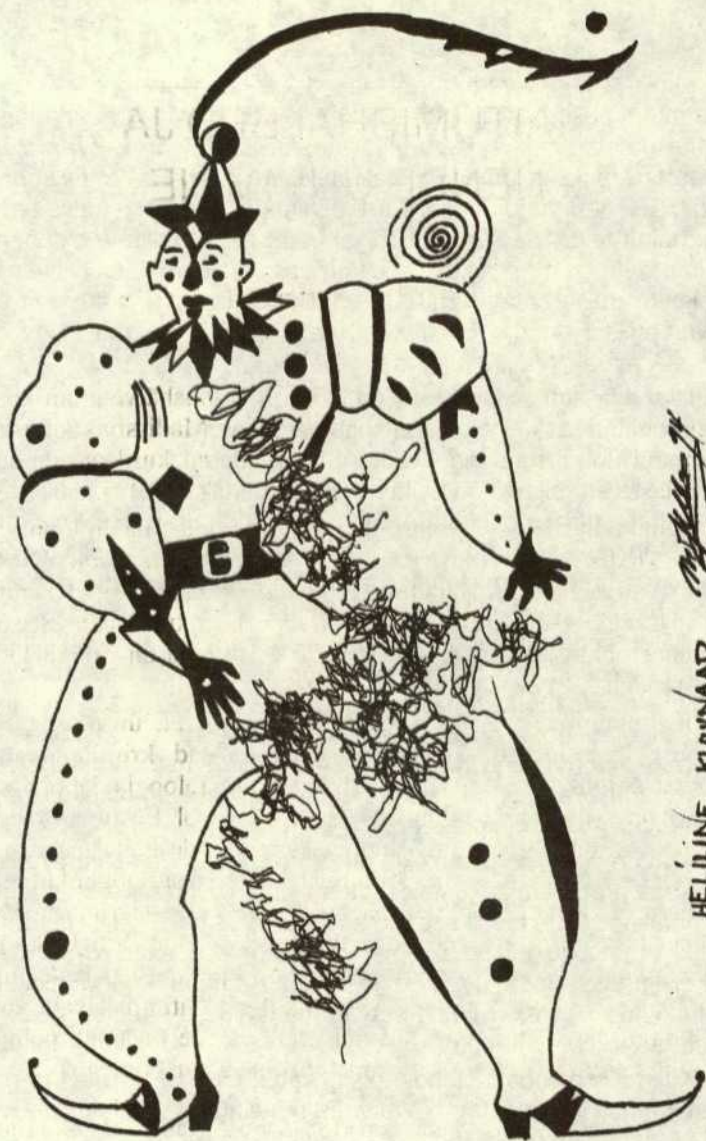
Sageli kukuvad inimesed tänaval maha ja jäävad surnult lamma. Siis avavad kõik poemehed oma kaupu täis ukсед, tulevad kähku ligi, tassivad surnu majja, tulevad siis välja, naeratus suul

ja silmil, ja kõnelevad: "Tere päevast — taevas on kahvatu — ma müün palju pearätikuid — jah, see sõda." Ma hüppan majja, ja kui ma olen mitu korda arglikult tõstnud kätt, sõrm kõverdatud, koputan lõpuks kojamehe aknakesele. "Kulla mees," ütlen sõbralikult, "teie juurde toodi üks surnud inimene. Näidake mulle teda, ma palun teid." Ja kui ta pead raputab, nagu oleks ta otsustusvõimetu, ütlen ma kindlalt: "Kulla mees, ma olen salapolitseinik. Näidake mulle kohe surnut." — "Surnut?" küsib ta nüüd ja on peaaegu solvunud. "Ei, meil ei ole siin mingit surnut. See on korralik maja." Ma jätan hüvasti ja lähen.

Siis aga, kui pean minema üle suure väljaku, unustan kõik. Selle ürituse raskus viib mind segadusse ja ma mõtlen sageli endamisi: "Kui nii suuri legendikke rajatakse ainult ülemeelikusest, miks ei rajata siis ka kivist käsipuid, mis võiksid juhtida üle väljaku. Täna puhub edelatuul. Õhk väljakul on ärev. Raekoja tornoonistab väikesi ringe. Miks ei looda rahvamurrus rahu: kõik aknaruudud teevad lärmi ja laternapostid painduvad nagu bambus. Püha María mantel lehvib ümber samba ja tormine tuul rebib seda. Näeb seda siis keegi? Härrad ja daamid, kes peavad kividel käima, hõljuvad. Kui tuul hinge kogub, jäävad nad seisma, ütlevad üksteisele mõne sõna, kummardavad tervitades, kui tuul aga neid jälle tõukab, ei suuda nad talle vastu seista ja kõik tõstavad üheaegselt oma jalgu. Muide peavad nad kõvasti oma kübaraid kinni hoidma, aga nende silmad vaatavad lõbusalt, otsekui oleks mahe ilm. Ainult mina kardan."

Äravaevatud, nagu ma olin, ütlesin: "Lugu, mille te enne rääkisite oma proua emast ja naisest aias, ei ole minu meelest sugugi kummaline. Mitte ainult seda, et ma olen elus palju sellist laadi lugusid kuulnud ja näinud, ma olen isegi mõnes osaline olnud. See asi on ju täitsa loomulik. Kas te arvate, et mina, kui ma oleksin rõdul olnud, ei oleks võinud sedasama ütelda ja aiast sedasama vastata. Nii lihtne juhtum."

Kui ma olin seda ütelnud, näis ta väga õnnelik. Ta ütles, et ma olen kenasti riietatud ja et talle väga meeldib minu kaelaside. Ja kui peen nahk mul on. Ja et ülestunnistused on kõige selgemad, kui nad tagasi võetakse.

HELILINE KLOUNAAD
M. Ulas

Maria-Kristiina Ulas
HELILINE KLOUNAAD
(1994)

KÄITUMISHÄLBED JA NENDE UURIMINE

Lembit Auväär

Tänavu möödub seitsekümmend aastat käitumishälvete uurimise algusest Eestis. 1924. aastal hakkas Hans Madisson* koguma andmeid doktoritöö jaoks, mis oli pühendatud kurikalduvusega poisslastele. Doktoritööd kaitses Hans Madisson 1925. aastal.

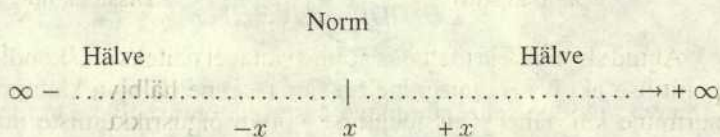
Minu juhendamisel kontrollis Irene Maripuu oma diplomitöös Hans Madissoni järeldusi kaasaegse arvutustehnika abil. Need olid vastu pidanud aastakümnete hävitavale kriitikale. Kahjuks on kaasaegsetele Hans Madissoni nimi peaaegu tundmatu. See on esimene põhjus, miks käitumishälvete uurimisest on vaja rääkida just praegu.

Kolmkümmend aastat möödub käitumishälvete uurimise taasünnist Eestis. Ilmar Rebase organiseeritud kriminoloogia-laboratoorium (hilisem käitumishälvete sotsioloogia laboratoorium) on saavutanud tunnustuse ka väljaspool Eestit. Praegu nokitsevad laboratooriumi varemotel oma tööde kallal paar magistrandi. Kriminoloogia ja käitumishälvete sotsioloogia kui teadusharu on Tartu ülikoolis peaaegu lakanud eksisteerimast. Potentsiaalsete uurijate kaader on jagunenud põhiliselt Tartu Ülikooli ja Riigikaitse Akadeemia vahel. Seoses Riigikaitse Akadeemia reorganiseerimisega satuvad seal kavandatud käitumishälvete sotsioloogia alased uuringud küsimärgi alla. See on teine põhjus rääkida käitumishälvetest ja nende uurimisest just praegu.

* 1936. aastast Hans Madisson (1887–1956), Tartu ülikooli kriminaal-antropoloogia, kriminalistliku tehnika ja kohtuarstiteaduse dotsent 1928–1939, eugeenikaproffessor 1939–1940. Väljasaadetuna Siberis 1945–1954 peamiselt kommunistide 1941. a 8./9. juuli Tartu vangla mõrvatöö uurimiskomisjoni juhtimise eest s.a sügisel. Teos *Tõutervis-hoid ja rahva tulevik* (Tartu, 1935). J. Isotamm.

Käitumishälbed ja nende uurimine

Sotsiaalsete normide levinumaks jaotuseks on õigusnormid, moraalinormid, tavad ja korporatsiooninormid. Sotsiaalsete hälvete puhul on tegemist käitumise hälbimisega, kõrvalekaldumisega vähemalt ühest normidegrupist. Hälbed normist võivad olla suuremad või väiksemad, positiivsed või negatiivsed. Skemaatiliselt võib normi ja hälvet kujutada nii:

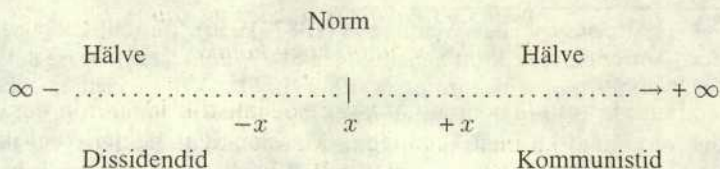

Sotsiaalsed normid võivad olla kirjalikult fikseeritud või mitte, kuid neis väljendub alati teatud hinnang. Et normid on hinnangulised, siis on ka nende hälbed hinnangulised. Käitumishälbed on seega inimese, grupi või ühiskonna teadvuse seisundite ja omaduste väljendus inimeste käitumises.

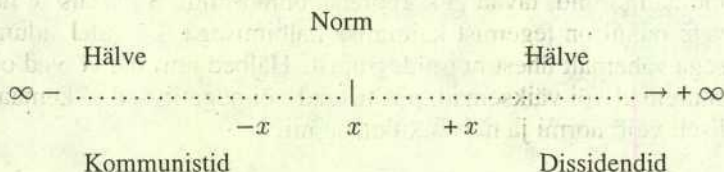
Toodud skeem kirjeldab mõnda olulist seisukohta hälbekäitumise käsitluses. Esiteks on norm ja hälve suhtelised, mitte absoluutselt üheselt määratletavad. Hälve on see, mida peab hälbeks domineeriv ühiskondlik teadvus. Normiks peab ühiskondlik teadvus aga sageli keskmist, esilekütündimatut. Ja niisugust keskmist hinnatakse ka kui ainuõiget, ideaalset. Selliselt lähenevad hälbekäitumisele tihti teadlasedki. Kui räägitakse kuritegevuse likvideerimisest ja käitumishälvete profülaktikast, siis lõppeemärgiks on hall keskmine. Hälbeid ei saa likvideerida normi likvideerimata. Käitumishälvete uurimise eesmärgiks saab olla ainult hälvete tekkimise avaldumise ja hääbumise juhtimine.

Normi ja hälbe suhtelisust demonstreerivad ilmekalt domineerivad hinnangud dissidentidele ja kommunistidele. Kujutame ka seda skemaatiliselt:

Domineeriv hinnang enne 1988. aastat:

Domineeriv hinnang pärast 1988. aastat:

Antud skeemidele toetudes võime väita, et näiteks ühiskondlik-poliitilise aktiivsuse uurimine on samasugune hälbiva käitumise uurimine kui näiteks dissidentluse või ka õigusrikkumiste uurimine. Dissidentidel, kommunistidel ja õigusrikkujatel on midagi ühist. Eelkõige on ühine see, et ühiskonna domineeriv teadvus peab neid hälvikuteks. Hälvikute gruppide loetelu võib muidugi jätkata. Hälvikud olid kahtlemata leiutajad ja ratsionaliseerijad. Hälvikud on ka kaasajal edukad ärimehed. Hälvikute piltlikuks iseloomustamiseks võiks kasutada lauajuppi, mis on naelu täis taotud. Hälvikud on need naelad, millel niihästi pead kui teravikud asuvad normist (keskmisest) kõrgemal. Kas antud hetkel, antud situatsioonis lähtume naelte peadest või teravikest, on n-ö fakti küsimus ja sõltub hindaja suvast. Piltlikult öeldes sõltub see sellest, kummalt poolt lauda vaadata.

Bolševismi kõige inimvaenulikumaks eesmärgiks ja ka resultaadiks oli see, et inimestelt püüti võtta ja võetigi individuaalsus, isiksuse eripära. Kõik pidid olema väikesed kruvikesed, mida iga hetk võib asendada. Kui aga mõni pea oli teistest kõrgem, siis lajatati talle haamriga, et ta langeks halli massi tasemele. Nõukoguliku inimideaali iseloomustamiseks sobib suurepäraselt katkend Heinrich Heine tuntud luuletusest "Rändrotid":

*On kõigil, kes seda tõugu,
paar hirmsaid rotilõugu.
Neil soenguvõrdsuse käes on võim,
ja nudi peaga on kogu hõim.*

Nudide rottide soenguvõrdsuse sotsialistlik ideaal on paraku üle kandunud ka meie kaasaega. Massiteadvus heidab veel ikka ette inimestele nende erinevust hallist keskmisest ja tunneb head

Käitumishälbed ja nende uurimine

meelt, kui õnnestub kõrgemal seisvale peale haamriga virutada. Nudipäistel ei ole soengute osas tõesti hälbed, kuid neil pole selle kohta ka normi.

Nagu skeemiltki näha, võivad hälbed olla positiivsed ja negatiivsed. Murrangud ühiskondlikus elus näitavad, et need, kes olid hälvikud enne sotsiaalset murrangut, on hälvikud ka pärast seda. Nad võivad aga n-õ hälbe märki muuta. Nii juhtus näiteks meie nn dissidentidega. Enne asusid nad skaala negatiivsel poolel, nüüd aga paiknesid ümber positiivsele poolele. Paljudel juhtudel säilitavad hälvikud oma koha skaalal ka pärast sotsiaalseid muutusi. Igapäevases elus on hälvikute gruppi sattumine tihti juhuslik. Näiteks: kaks neiu on käitunud täiesti ühtevii-si halvasti. Et ühte neiu kaitseb ema aktiivselt, teise ema aga oma tüdart ei kaitse, siis satub Kaagveresse ainult teine neiu. Et hälvikute gruppi sattumises on juhuslikkust, siis tekib küsimus: kas hälvikutel on midagi sellist spetsiifilist, mis ei ole juhuslik, mis on omane kõikide hälvikute olemusele. Võib oletada, et see spetsiifiline on seotud nende teadvusega. Mis see täpselt on, ei ole teadlased suutnud selgitada.

Konkreetses inimese asukoht esitatud skaalal ei ole muutumatu. Inimene võib elu jooksul ise muutuda ja vastavalt temas toimunud muutustele muutub tema koht skaalal. Muutuda aga võivad ka sotsiaalsed normid. See võib toimuda aeglaselt (evolutsioon) või murranguliselt (revolutsioon). Kui revolutsiooni käigus hävivad varem kehtinud sotsiaalsed normid ja väärtused, siis konkreetse inimese juures on oluline see, millised on tema n-õ antiväärtused. Antiväärtuste all me mõistame eelkõige seda, mida inimene mitte mingil juhul ei tee, millest ta hoidub, mis on talle eemaletõukav.

Teadvuse uurimisel ei saa piirduda ainult statistika andmetega opereerimisega. Statistika iseloomustab teadvust eelkõige käitumise kaudu. Teadvuse uurimise peamiseks meetoditeks sotsioloogias on anketeerimine ja intervjuerimine. Teadvuse puhul üldse, eriti aga hälvete puhul on eriti tähtis hoiakuskaalade (kompleksskaalade) koostamine. Tunduvalt raskem kui käitumiskarakteristikuid, mida on suhteliselt lihtne väljendada kvantitatiivsete näitajate abil (näiteks mitu korda oldi öö jooksul seksuaalvahekorras, mitu noahoopi löödi kannatanule, mitu pudelit viina osteti), on tõlkida arvudekeelde teadvust iseloomustavaid kvalitatiivseid

näitajaid. Sotsioloogias on see aga ainuvõimalik tee. Sotsioloogias saadud tulemused on omakorda sageli üldistatud keskmisteks näitajateks ja need ei pruugi iseloomustada mitte ühtegi konkreetset indiviidi.

Eeltoodu kokkuvõttena võime formuleerida hälbiva käitumise uurimise mõned printsiibid:

1. Iga uuring peab algama põhjaliku uurimisprogrammi koostamisega.
2. Uurida on vaja niihästi hälvikute teadvust, nende käitumist kui ka seda keskkonda, kus nad on elanud, elavad ja käituvad. Käitumine on isiksuse ja keskkonna vastastikuse toime resultaat.
3. Käitumishälvete uurimine on mõeldav vaid koos normile vastava käitumise uurimisega. Hälvikute uurimine on võimalik ainult koos normikuulekate inimeste uurimisega ja saadud tulemuste võrdlemisega.

Käitumishälvete sotsioloogia on laiem kui kriminoloogia. Kriminoloogia uurib eelkõige õigusrikkumistega seotud hälbeid ja tema juurde kuuluvad sellised distsipliinid nagu avalik õigus ja õiguspsühholoogia. Õiguspsühholoogial, kriminoloogial ja käitumishälvete sotsioloogial on ühised uurimismeetodid. Õiguspsühholoogia uurib eelkõige õigusrikkujate ja õiguse valdkonnas töötavate inimeste psüühikat, käitumishälvete sotsioloogia aga sotsiaalseid protsesse ja nähtusi. Ranget piiri õiguspsühholoogia ja käitumishälvete sotsioloogia vahele tõmmata on aga võimatu. Õiguspsühholoogia sotsiaalpsühholoogilised aspektid kasvavad sujuvalt üle käitumishälvete sotsioloogiaks.

Et taastada käitumishälvete uurimine Eestis, on vaja koondada meie napid ressursid ühtse uuringu tarvis. Milline on selle keskuse struktuur, alluvus ja asukoht, on teisejärguline küsimus. Siiski on Tartu Ülikoolil siin oma eelised: traditsioonid, senine uurimispagas, võimalus koostööks sotsioloogia teiste harude, õigusteaduse ja arvutispetsialistidega. Käitumishälvete uurimine annaks baasi sotsioloogia ja õigusteaduse üliõpilaste õppetööks ning sellealasteks erikursusteks. Tähtis on, et see keskus ühendaks käitumishälvete uurimise spetsialiste ja et tal oleksid uurimistööks minimaalsedki vahendid. Ainult nii on võimalik säilitada Eestis

Käitumishälbed ja nende uurimine

käitumishälvete uurimisel saavutatut ja optimaalselt kasutada olemasolevat, praegu osalise jõuga töötavat teadlaste kaadrit.

Aktuaalseks ülesandeks on ka saada täielik ülevaade Eestis tehtud käitumishälvete uuringutest ja anda neile hinnang tänapäeva seisukohast. Tulemused oleks vaja koguda ühte kogumikku, mis peaks ilmuma nii eesti kui inglise keeles. Ka see ülesanne ei oota, sest praegu on paljud varasematel aastatel sooritatud uuringute metodikad ja tulemused sõna otseses mõttes hävimisohus.

LEMBIT AUVÄÄRT (sünd. 1940), lõpetas TRÜ õigusteaduskonna 1972. ja psühholoogiaosakonna 1977. a. Õiguspsühholoogia kandidaat Moskvast 1982. a. Riigikaitse Akadeemia vanemteadur.

KIRSSMÜTSIGA HELINAHOIDJA

Maria-Kristiina Ulas
KIRSSMÜTSIGA HELINAHOIDJA
(1994)

MINEVIK ON TEINE MAA

Poliitilised müüdid sõjajärgses Euroopas

Tony Judt

Tõlkinud Jaan Isotamm

Teise maailmasõja lõpust kuni 1989. a revolutsioonideni määras Euroopa piire ja koos sellega "euroopalike" identiteetide eri vorme peamiselt kahe asjaolu silmaspidamine: Jaltas ettevõetud kontinendi ärajagamine ning mõlemal pool piiri olemasolev soov unustada lähiminevikku ja luua uut kontinenti. Läänes taotleti selleks supranatsionaalset ühinemist, mis oli seotud Lääne-Euroopa majanduse ülesehitamise ja moderniseerimisega. Idas pakuti ülalt lähtuvat tootlikkusele fikseeritud analoogilist ühtsust ühiste sotsiaalrevolutsiooniliste huvide nimel. Mõlemal pool piiri oli piisavalt põhjusi sõja ja okupatsiooniaja kogemuste tagaplaanile nihutamiseks ning tulevikule orienteeritud sotsiaalse harmoonia ja materiaalse parendamise vokabulaarium täitis seda lünka, mis oli maha jäänud vanadest polariseerivatest ning provintsiaalsematest pretensioonidest ja eelarvamustest.

Siinne artikkel sisaldab mõningaid arutlusi hinna üle, mida teadlik ja järsk loobumine Euroopa vahetu minevikuga tegelemisest ning selle mineviku asendamine igasuguse "eurofooriaga"

Die Vergangenheit ist ein anderes Land: Politische Mythen im Nachkriegseuropa. — *Transit: Europäische Revue*, Heft 6, Herbst 1993. Verlag Neue Kritik. S. 87–120.

©Verlag Neue Kritik Frankfurt/Main

maksma on läinud. Ma püstitan teesi, et Mandri-Euroopa sõjakogemuste eriline loomus koos nende mäletamise teadliku moonutamise, sublimeerimise ja instrumentaliseerimisega on loonud sõjajärgsel ajal mingi identiteedi, mis on põhjani vale, sest ta sõltub ebaloomuliku ja paikapidamatu piiri rajamisest mineviku ning kaasaja vahele Euroopa avalikkuse teadvuses. Viis, kuidas ametlikud versioonid sõja ja sõjajärgse aja kohta on viimasel ajal haihtunud, lubab mul pöörata tähelepanu lahendamata probleemidele, mis moodustavad praeguse kontinentaalse kriisi tuuma. See kehtib võrdselt Lääne- ja Ida-Euroopa kohta, ehkki erineval moel. Lõpuks puudutan ma mõningaid uusi müstifikatsioone ja minevikuilustamisi, mis saadavad kommunismi kokkuvarisemist ja on juba ametic uue Euroopa "korra" kujundamise või pigem küll moonutamisega.

MINEVIK ON VÕÖRAS MAA

Teine maailmasõda oli eurooplaste enamikule mitte millegagi võrreldav ja mõneski suhtes unikaalne kogemus. Kõigepealt oli see sõda, eriti oma viimastel kuudel, enneolematult purustav. Eriti laastatud aladel nagu Jugoslaavias hävitati peaaegu 66% kariloomadest, 25% viinamägedest, suurem osa raudteede veerevkoosseisust ja kõik tähtsamad maanteed. Ka läänepoolsed maad kandisid kohutavaid materiaalseid kaotusi — lahingutegevuse käigus 1944/1945 tehti Prantsusmaal kasutamiskõlbmatuks 75% kõigist sadamaist ja raudteejaamadest ning pool miljonit elumaja. Koguini okupeerimata Suurbritannia on arvestanud, et kaotas sõja läbi 25% oma sõjaeelse aja rahvuslikust varast¹.

Ent materiaalsete kaotuste maht kahvatab inimkaotuste kõrval, eriti Kesk- ja Ida-Euroopas. Me ei tarvitse siin korrata kannatuste, surma ja kaotuste statistikat. Ühelt poolt peab inimkadusid hindama tööstuslikes mõõtmetes — nii efektiivne oli Saksamaa ja tema liitlaste rajatud ning käivitatud hävitusmasinavärk — teiselt poolt nägi see sõda muistsete koleduste ootamatut tagasitulekut — esimestel nädalatel pärast Berliini vallutamist Nõukogude armee

¹Vt arvandmeid teostes Ambrosius, Hubbard 1989 ning Morgan 1990: 52.

poolt tuli 90 000 naisele vägistamise tõttu anda arstiabi. Viinis registreerisid lääneliitlased kolme nädala jooksul pärast Punaarmee sissemarssimist 87 000 vägistamisohvrit. Volga ja Elbe vahel tähendas Teine maailmasõda kogemust, mille efektiivsuse, hirmu, vägivalla ja vaesumise spetsiifilise kombinatsiooniga polnud kohalikus ajaloos midagi võrreldavat (ainult armeenlased ja hispaanlased olid varasematel aastatel sääraestest õudustest juba maigu suhu saanud)*.

Siiski oli suuri erinevusi. Mõned piirkonnad kogesid õige "head" sõda, vähemalt kuni viimaste kuudeni. Tšehhimaal ja Moraavial läks natsionaalsotsialismi all suhteliselt hästi; neid eelistati nende looduslike ja tööstuslike ressursside, nende kvalifitseeritud ning usina tööjõu tõttu ja nende sarnasuse tõttu saksa naabritega selles, mis puutus loomusse ja suhtumusse (kuigi mitte "rassi"). Sakslased kohtlesid enamikku tšehhi töölistest hästi, nii et nood võisid arvestada kõrgete palkade, täiskoormusega töökohtade, heade toiduratsioonidega jms — ainult vastupanuvõitlejad, kommunistid ja juudid olid siin nagu kõikjal mujalgi tõsiselt ohustatud ning pidid arvestama pideva jälitamise, majandusliku kitsikuse ja küüditamisega. Slovakiid ja horvaadid said lõpuks omaenda "iseseisva" riigi ning paljud röömustasid säärase saavutuse üle sellest hoolimata, et riigi eesotsas seisis kollaborant. Sakslased ja austerlased hakkasid raskelt kannatama alles enne sõja lõppu; kuni selle ajani õitses nende majandus tänu materjalidele ja tööjõule, mida toodi okupeeritud maadest. Isegi Prantsusmaal, just nimelt Prantsusmaal ei läinud sugugi halvasti — enamik Prantsuse sõjakaotustest ja kollektiivse karistamise halvimal aktid toimusid alles pärast liitlaste maabumist (mille tõttu prantslased meenutavad seda segaste tunnetega). Loomulikult polnud meeldiv olla Teise maailmasõja ajal juut, mustlane või poolakas ja ega olnud ka kuigi turvaline olla serblane (Horvaatias), venelane (kuni 1943. aastani), ukrainlane või sakslane (pärast 1943. aastat). Ent kui umbes 1944. a jaanuari paiku võinuks aeg seisma jääda,

* Autor jätab mainimata Vene kodusõja, bolševistliku terrori, kolhoosierimise ja eriti 1930. aastatel kunstlikult tekitatud näljahäda, milliste kogemuste kõrval Saksa okupantide kuriteod Nõukogude Liidus kahvatavad. *J. Isotamm.*

siis poleks suuremal osal okupeeritud Euroopast olnud põhjust hädaldada, võrreldes sellega, mis veel tulemas oli.

Võib öelda ka nii: suurem osa okupeeritud Euroopast tegi kas koostööd okupatsioonivõimudega (see oli vähemus) või aksepteeris resigneerunult ja ükskõikselts Saksa relvajõudude kohalolekut ning operatsioone (see oli enamus). Olnuks see teisiti, oleksid natsionaalsotsialistid vaevalt suutnud säilitada nii kaua oma hegemooniat suurema osa üle kontinendist. Norras ja Prantsusmaal võisid nad olla kindlad aktiivsetele partneritele ideoloogilises koostöös; Baltikumi riigid, Ukraina, Ungari, Slovakkia, Horvaatia ja flaamikeelne Belgia kasutasid vaimustusega võimalust sakslaste heatahtliku ülemjärelevalve all vanu etnilisi ning territoriaalseid arveid õiendada*. Aktiivne vastupanu oli kuni viimaste kuudeni piiratud ja kindla isikuteriingiga piiras ta end teatud mõttes ise: sotsialistid, kommunistid (pärast 1941. a juunit), natsionalistid ja ultramonarhistid, samuti need, kellel oli natsionaalsotsialistlike kavade iseloomu ja sihiseade tõttu vähe kaotada nagu juutidel. Sageli põlgas, vaenas ja reetis kohalik elanikkond neid vastupanuvõitlejaid kas sellepärast, et nood sakslaste kätemaksu elanike peale tõmbasid ja sellega rahutust tekitasid, või sellepärast, et kohalik etniline ning poliitiline enamus neid peaaegu samavõrra vihkas nagu sakslasedki, olles õnnelik, kui neid kokku aeti ning minema toimetati.

Nõnda jättis sõda maha hukatusliku pärandi. Vabanemistunnil püüdis igaüks võitjate poole üle minna — antud juhul olid võitjaks liitlased ja need, kes enne võidukat lõppu liitlastega olid ühinenud. Selle sõja iseloomu tõttu, mis enne lõppu mandus terveks hulgaks brutaalseteks kodusõdadeks, oli enamikul eurooplastest teatud pakiline vajadus seista lõpus õigel poolel. Sellega kaasnes eemalehoidmine igauhest, kes oli (sisemiste ja väliste) vaenlaste hulka kuulunud, ja et nende vaenlaste teod olid oma brutaaalsuse ning suurusjärgu poolest olnud pretsedenditud, siis valitses üldine veendumus, et vaenlasi tuleb karistada. Isegi sellised inimesed nagu Albert Camus, kes kahtlesid, kas üldse on võimalik “sõjaroi-

*Baltikumi riikide tollast olukorda mäletavad inimesed (ja võimalik, et teistegi mainitud maade omad) ei ühineks autori viitega “vaimustusele” küll kindlasti mitte. A. Kaalep.

mareid" korrektselt ja õiglaselt identifitseerida, tunnistasid siiski säärase puhastus- ja kättemaksmistribunali emotsionaalset ning poliitilist paratamatust. Küsiti ainult: kes ja kuidas?²

Jätame siinkohal kõrvale Teise maailmasõja enda ja asume selle sõja müüdi juurde — seda müüti hakati ehitama juba siis, kui sõda ise veel käis. Igaüks tundis huvi selle asja vastu, mis ulatus isiklike arvete klaarimisest kuni suurriikide selgeid piirjooni omandava rahvusvahelise tasakaaluni. Tegelikult polnud aastad 1945–1948 mitte ainult ajavahemik, mil Euroopa jagati ja ühtlasi algas tema taastamise esimene faas; neil aastail võtsid ühtlasi kuju Euroopa sõjajärgsed mälestused.

EUROOPA SÕJAJÄRGNE KOGEMUS

Siin saame ainult lühidalt käsitleda neid faktoreid, tänu millele tekkisid 1948. aastast peale sõjakogemuste suhtes Euroopas ringlevad ametlikud versioonid. Esimeseks faktoriks oli üldiselt tunnustatud väide, et vastutus selle sõja eest koos kannatuste ja kuritegudega lasub sakslastel. "Nemad" tegid seda. Sellel süüdluse ja etteheidete rahustaval projektsioonil ei puudunud teatud liiki intuiitiivne loogika: ilma Saksa okupatsioonide ja deportatsioonideta aastail 1938–1945 poleks lõpuks olnud ei sõda ega surmalaagreid ega okupatsiooni tulevikus — ja ühtlasi ka mitte mingit põhjust tsiviilkonfliktideks, denuntsiatsioonideks jne, mis varjutasid Euroopat 1945. aastal. Peale selle oli globaalne süü omistamine Saksamaale üks väheseid punkte, milles kõik pooled, niihästi üksikud riigid kui ka liitlased, kergesti ühise arusaamise ni jõudsid. Koonduslaagreid, mis olid olemas olnud ka Poolas, Tšehhoslovakkias ja koguni Prantsusmaal, võidi seejuures kergesti jätta tähele panemata või ajada nad okupatsioonivõimu kraesse ning nii hiilida mööda faktist, et paljud neist laagrest polnud tekkinud sakslaste juhtimisel või (nagu Prantsusmaal) olid juba enne Saksa okupatsiooni algust sisse seatud ning käiku lastud³.

²Camus' meelemuutuse kohta kättemaksu ja tasumise küsimuses sõjajärgsel Prantsusmaal vt Judt 1992a.

³Peale koonduslaagri, mille natsionaalsotsialistid rajasid Struthof-i Elsassis, oli mitu interneerimislaagrit Lõuna-Prantsusmaal. Mõned

Peale selle andis täielik keskendumine Saksamaale võimaluse jätta kõrvale teatud keerulised probleemid, nagu näiteks Austria sõjajärgne staatus. Alates nelja suurriigi Moskva deklaratsioonist (1943) oli Austria kindlalt natsionaalsotsialistliku agressiooni "esimene ohver", mis oli vastuvõetav austerlastele ja milles leidsid kinnitust ka selliste meeste eelarvamused nagu Churchill, kelle jaoks natsionaalsotsialism oli Preisi militarismi ja ekspansionismi loomulik tagajärg.⁴ Kui juba **Austria** polnud süüdi, siis ei vajanud ka teiste mittede sakslaste oma vastutus teistes maades mingit täpsemat kontrollimist. See oli Nürnbergi protsessi teene, et **sakslaste** süü paisati samasse ritta kohtuotsustega Saksa **natsionaalsotsialistide** ja nendestki mõne **üksiku** väljavalitu üle. Siinjuures käisid eelkõige peale sõjaroimarite protsessidel osalevad Nõukogude ametiasutused; nad tahtsid iga hinna eest takistada laiemat diskussiooni selle sõja moraalsete ja õiguslike aspektide üle, et mitte tõmmata tähelepanu Nõukogude Liidu enda tegevusele. See, et Nürnbergi protsessil oli oluline hoiatav ja õigusnorme loov funktsioon, on selge; ent selektiivne omavoli ja ilmne silmakirjalikkus, millega liitlased selle asja kallale asusid, edendas sõjajärgse aja künismi ning rahustas ühtlasi paljude mittede sakslaste (ja mittenatsionaalsotsialistide) südametunnistust, kelle tegude puhul oleks igal juhul võinud esitada samasuguseid süüdistusi.

Siis oli olemas denatsifitseerimise probleem. Juba üsna varsti pärast vabanemist sai selgeks, et Saksamaal (ja ka Austrias) pole kõigi natsionaalsotsialistlike vastutuskandjate järjekindla ning põhjaliku eemaldamise puhul võimalik taastada ei tsiviilset riigiparaati ega kohalikku omavalitsust — ka mitte liitlaste järelevalve all. Peale selle ei saadud kummalgi maal ei sotsiaaldemokraatidelt ega kristlikelt demokraatidelt oodata, et nad loobuksid vanadest natsidest oma valijate hulgas, niipea kui nood taas

neist olid rajatud Kolmanda Vabariigi viimastel kuudel ning määratud Hispaania vabariiklastest põgenikele; Vichy perioodil kasutati neid kogumislaagritena juutide, põgenike ja teiste ebasoovitavate isikute jaoks enne nende deporteerimist — enamasti Itta. Vt Grynberg 1991 ja sugestiivseid mälestusi Koestler 1955.

⁴Seda seisukohta jagas ka Charles de Gaulle, kes sel põhjusel polnud aeg-ajalt võimeline sõjajärgse kätemaksu teema puhul tegema erilist vahet preisi "barbaarsuse" ja natsionaalsotsialistliku genotsiidi vahel.

avalikust elust osa võtta tohtisid; ning nii tõi amnestia, millega 1948. aastal Austrias umbes 500 000 endist parteilast kõik kodanikuõigused tagasi said, paratamatult kaasa peaaegu silmapilke mälukaotuse, mis lubas igakülgselt kokku leppida selles, et need mehed ja naised tulevikus teistest mitte millegi poolest ei erine. Ka peaaegu kõigile ülejäänud "raskema süükoormaga" natsidele — neid oli vähemalt 42 000 — anti järgmise seitsme aasta jooksul armu, sest lääneliitlased kartsid põhjusega, et liialdatud norimine sakslaste ja austerlaste mineviku kallal muudab nad võõraks Lääne blokile. See, mis 1945. a oleks olnud veel täiesti kujutlematu, sai mõni aasta hiljem tõeks: aktiivsete natsionaalsotsialistide kindlakstegemine ja karistamine saksakeelses Euroopas lõppes oluliselt 1948. aastal ning unustati 1950. aastate alguses.

Sõjasüüdluse seostamine Saksamaaga ja sakslaste seostamine natsionaalsotsialismiga sobis mittedaksa rahvustele seda enam, et see määras ja andis ettekäände rahvusprobleemide "lõpplahendusele" Mandri-Euroopas. Hoolimata Woodrow Wilsonist ja Versailles' rahulepingutest polnud mitte kõik neist 60 miljonist eurooplasest, kes 1914. a "võõra" võimu all olid, jõudnud pärast Esimest maailmasõda enesemääramiseni: oli veel 25 miljonit, kes elasid "teise rahva riigis". Natsionaalsotsialistlikud okupandid olid selle Euroopa igavese probleemi osalt lahendanud nii, et tapsid maha juudid ja mõned väikesed riigita rahvusgrupid. Pärast sõda kasutasid vabastatud riigid juhust, et homogeniseerimist jätkata ja omakorda sakslasi minema ajada. Potsdamis kokkulepitud Poola piiride nihutamise tulemusena pagendati sõjajärgsetel aastatel Balkani *Volksdeutsche*'de väljasaatmise ning sudeedisakslaste kollektiivse karistamisega umbes 15 miljonit sakslast: 7 miljonit Sileesiast, Pommerist ja Ida-Preisist, 3 miljonit Tšehhoslovakiast, ligi 2 miljonit Poolast ja Nõukogude Liidust ning ülejäänud 2,7 miljonit Jugoslaaviast, Rumeeniast ja Ungarist. 2 miljonit suri põgenedes või küüditamise ajal, ülejäänud maabusid Lääne-Saksamaal (eelkõige Baieris), kus veel 1960. aastal moodustasid pagulased 28% avalike teenistuste ametnikest⁵.

⁵Sakslaste küüditamisest annab küll veidi erapooliku, ent hästidokumenteeritud kirjelduse Zayas 1989.

Nende (olulist) sisepoliitilist tähtsust sõjajärgsel Saksamaal arvestamata olid neil sündmustel ka ulatuslikud tagajärjed riikide jaoks, kust need sakslased tulid. Poola ja Ungari (nagu ka Lääne-Saksamaa ise) muutusid etniliselt nii homogeenseteks riikideks nagu ei kunagi varem. Teised tundsid end sunnitud etnilist puhastust jätkama: eelkõige kasutasid juhust tšehhid, et sadu tuhandeid etnilisi ungarlasi Slovakkias välja saata ning ümber asustada (osalt pidid need asuma sakslastest vabanenud Sudeedimaale); liberaalne Beneš kuulutas pärast vabastamist, et tšehhid ja slovakiid "ei soovi elada" sakslaste ja ungarlastega ühe katuse all⁶. Võinuks arvata, et säärased aktsioonid ning neid juhtivad tunded tekitasid Euroopas nõrdimust; oli ju kontinent alles äsja vabanenud samasuguse motiveeringuga kollektiivsest õnnetusest, mida okupant talle kaela oli toonud. Ent see oli ränk eksitus: otsekohe hakati tegema selget vahet kollektiivse vägivalla ja karistamise vahel, mille osaliseks need maad olid Saksa sõjaroimarite tõttu sattunud, ja etniliselt motiveeritud massiliste puhastuste vahel nende küüditamiste näol, mida asusid korraldama vabalt valitud või äsja vabaks saanud rahvuslikud institutsioonid.

Nii said alguse kaht liiki mälestused: asjade mäletamine, mida sakslased sõja ajal "meile" tegid, ja otse vastupidine mälestus (täpselt samasugustest) asjadest, mida "meie teistele" tegime (kasutades ära situatsiooni, mille sakslased sõbralikult, ehkki ettekaatsematult olid loonud). Kaks moraalset diskurssi, kaks erinevat argumenteerimisviisi, kaks eri minevikku. Neil asjaoludel läks häiriv mälestus asjadest, mida meie sõja ajal teistele teinud olime, kergesti kaduma.

Selles situatsioonis tekkis müüt "vastupanust", täpsemalt öeldes *Résistance*'ist. Et anda pidepunkti rahvuslikule mälule aastail 1939–1945, pidi see esitama vastandi tolele, mille poolt sakslased praegu olid. Kui sakslased olid süüdi, siis olime "meie" süüitud. Kui süü seisnes selles, et oldi sakslane või töötati sakslaste ja nende huvide heaks — ja selle vastu, et säärased inimesed olid igal okupeeritud maal prominentsel kohal, saab vaevalt vaielda —, siis

⁶Vähemusrahvuste kohtlemise õnnetut lugu Tšehhoslovakkias enne võimu haaramist kommunistide poolt käsitlevad Luza 1984 ja Pithart 1984; lisaks Janicz 1982.

pidi süütus olema samatähenduslik saksavaenulikkusega — mitte ainult pärast 1945. aastat, vaid juba varemgi. Et olla süütu, selleks pidi mingi rahvas järelikult vastu panema ja seda oma valdavas enamuses — nõue, mida seejärel ka kogu Euroopas oldi sunnitud esitama ja pedagoogiliselt kindlustama — Itaaliast Poolani, Madalmaadest Rumeeniani. Loomulikult oli maid, kus ajaloofaktid sellele vassimisele vastu rääkisid — Prantsusmaa, Itaalia, kus antifašistlik vastupanu tuli hilja ja piirdus maa põhjaosaga, Madalmaad, kus tugevasti liialdatud teated allatulistatud Briti pilootide päästmisest sangarlike talupoegade poolt sõjajärgsesse rahvusliku mütolooгиasse sulasid. Neil juhtudel juhiti rahvuse tähelepanu juba esimestel sõjajärgsetel kuudel teadlikult kõrvale: oli mõningaid näiteid ja lugusid, mida pidevalt korrati ning tühimuseni leierdati ja mida igal sammul kohati taas romaanides ning jutustustes, raadiosaadetes, ajakirjanduses ning eelkõige kinos.

SÕJAJÄRGSE AJA MÜÜDILOOME

On arusaadav, et kunagised kollaborandid ja kõik need, kes olid pidanud toda olukorda lihtsalt “välja kannatama”, polnud õnnatud selle neile soodsa sõjaaja ilustamise pärast. Kuid miks sallisid seda mineviku retušeerimist tõelised vastupanuvõitlejad, kes vahetult sõjale järgnenud ajal ometi enamasti võimuhoobade juures asusid? Siin on kaks vastust. Üks neist on seotud sellega, et maades, kus autoriteet, usaldus, avalik sündsus ja tsiviliseeritud käitumise kõige elementaarsemad eeltingimused olid totalitaarse valitsuse ning totaalse sõja poolt hävitatud, tuli kodanikuühiskonnale taas anda minimaalne kokkukuuluvus ja taastada riigi autoriteet ning legitiimsus. De Gaulle Prantsusmaal, de Gasperi Itaalias, samuti mitmesugused kommunistide juhitud rahvarindevalitsused Ida-Euroopas pidasid seetõttu vajalikuks seletada oma kodanikele, et nende kannatused olevat olnud sakslaste ja kaputaie reeturlike kollaborantide kätetöö, et nad olevat kangelaslikult kannatanud ja võidelnud ning et nüüd, kui sõda on lõppenud ja süüdlased oma õiglase karistuse kätte saanud, olevat nende kohus asuda sõjajärgse aja ülesannete kallale, usaldada põhiseaduslikku valitsust ning tõmmata sõjale kriips peale. Kodumaised vastupanuliikumised ei näinud teist võimalust kui nõustuda selle kur-

signa, loobuda radikaalsetest sisepoliitilisest uuendusplaanidest ja mõõnda stabiilsuspütüete prioriteeti ka siis, kui see — nagu Itaalia puhul — tähendas kaasallkirja andmist 1944. a novembri Rooma protokollidele, mis õigupoolest garanteerisid fašistliku riigiaparaadi püsijäämise pärast sõda (vt Ginsborg 1990: 53jj).

Teiseks oli kommunistidel, kelle agenda loomulikult nende vastupanuliitlaste omast oluliselt erines, täiesti eriline põhjus oma kaaskodanike sõjaaegset käitumist heroilises vaimus kirjeldada. Läänes võisid nad loota oma käitumisest sõja ajal tuletada nõude, et nad on häda tunnil kogu rahva eest rääkinud, ja sellele toetudes ehk taotleda ka edaspidi tema eest rääkimist. Sel põhjusel ei kõhelnud *Parti Communiste Français* (PCF) ega *Partito Comunista Italiano* (PCI) liialdamast Prantsuse või Itaalia rahvamasside antifašistliku vastupanuga, seni kui nad ainult ise selle illusiooniga valimiskastide juures ja rahvuslikus mälus profiiti löid. Nii sobis see täiesti paradoksiga, et just nimelt Itaalia kommunistide juht Togliatti koostas eelnõu 1946. a amnestiale, mis lõpetas sõjajärgses Itaalias põgusad ja selektiivsed antifašistlikud puhastused.

Idas, kus kommunism Jugoslaavia ja Albaania erijuhtumeid kõrvale jättes polnud kusagil kohale jõudnud mitte kohaliku vastupanu kangelaslike pingutuste tulemusena, vaid Punaarmee vööri koosseisus, olid kommunistid huvitatud kohaliku vaenulikult suhtuva elanikkonna meelitamisest nende sugestiivsete legendidega, mida nüüd NSVLst sinna lansseerima hakati: et just Kesk- ja Ida-Euroopa olevat olnud Saksamaa kallaletungi süütud ohvrid, kes ei kandvat mitte mingit kaassüüd oma hävimise ja oma territooriumil kordasaadetud kuritegude eest ning et nad olevat olnud võrdõiguslikud partnerid vabastamistegevuses, mida juhtisid Nõukogude sõjaväelased väljastpoolt ja kommunistlikud partisanid kodus. See nelikümmend aastat “rahvademokraatiate” ajalooraamatuid valitsenud kujutus veenis muidugi veel vähem kui Pariisis ja Roomas jutustatavad pettused ning vaid vähesed inimesed Kesk- ja Ida-Euroopas uskusid seda, isegi need mitte, kellele oli selleks tugev motivatsioon. Et aga mitte keegi polnud huvitatud sellele versioonile vastuvaidlemisest — ja kahe aasta pärast oli vaidlemiseks juba liiga hilja —, siis ajas ta ikkagi juured alla.

Sellele lisaks andis kommunistide poolt Ida-Euroopas propageeritav neid muidu kangelaslikke kohalikke elanikke okupanti-

dele väljaandnud väheste "reeturite" kindlakstegemine ja karistamine võimaluse süüdi mõista, vangistada ja likvideerida inimesi, kes võisid kommuniste nende teel võimule takistada. Nii tekki- sid 1945. a jaanuaris Ungaris "rahvakohtud" kohtumõistmiseks sõjaroimarite üle. Alguses polnud nende kohtute juures midagi laita, ometi anti hiljem nende alluvusse ka "sabotaaži" ning "van- denõusid" puudutavad kohtuasjad, millel olid halvad tagajärjed; seesama toimus Rumeenias ja eelkõige Bulgaarias, kus Isamaa- rinne õiendas pärast sõda arveid tuhandete tegelike või arvatavate poliitiliste rivaalidega; saksa- ja läänemeelsete ning antikommu- nistlike hukkamiskandidaatide vahel ei tehtud sealjuures mingit vahet — kõik toimus rahva ja tema sõjaaegsete kannatuste nimel. Vahepeal hakati igal pool ehitama memoriaale, mis kõik vahenda- sid üht ja sama pedagoogilist läkitust: Teine maailmasõda oli "an- tifašistlik" sõda, milles natsionaalsotsialistlikud sakslased järgisid kapitalistlikke ja imperialistlikke eesmärke ja kus nendega võitles eriliselt diferentseerimata "rahvas", kelle territooriumi sakslased okupatsiooni all hoidsid. Metsikusi olid kohaliku elanikkonna vastu toime pannud alati "fašistid" (välis- või kodumaised); **mit- te kunagi** ei räägitud sellest, mida olid kannatanud rahvuslikud, etnilised või usulised vähemused kas siis venelaste (see oli loo- mulikult tabu), pärismaise elanikkonna või ka sakslaste endi läbi. Puhtaima väljenduse leidis see hoiak **Ida-Saksamaa** ametlikus versioonis sõjaaja ja oma sõjajärgse iseloomu kohta, mille järgi Ida-Saksamaa oli tööliste ja talupoegade riik, mida seni oli rõhu- nud käputäis natsionaalsotsialistlikke kapitaliste Läänest ja mis nüüd oli saanud vabaks.

Nõnda juhtuski, et pärast niihästi Ida kui Lääne vabastamist jäi kurjategijate ja kollaborantide õiglase karistamise ning nende väl- jarookimise kava lõpetamata. Loomulikult oli probleem iseendast komplitseeritud ja vastuokslik: kuidas karistada kümneid tuhan- deid või koguni miljoneid inimesi tegevuse eest, mille võimuloli- jad olid heaks kiitnud, legaliseerinud ja selleks isegi julgustanud? (Nii oli näiteks Vichy-Prantsusmaa asunud põhiseaduslikult vali- tud parlamendi pärija kohale.) Teisalt: mis õigusega saabki jätta karistamata ilmselt kriminaalseid tegusid, olgugi "võitjate koh- tu" hukkamõist veel olemata? Kuidas otsustada, keda mille eest karistada? Kes otsustab? Kui puhastus on jõudnud täpselt selle

punktini, milles ta vastab küll elementaarsetele õiglus- ja kättemaksuvajadustele, kuid ei toimi veel polariseerivalt ja teeb kahju juba niigi kahjustatud sotsiaalsele punutisele? Tahan öelda seda, et ka nende küsimuste kõige heasoovlikuma hindamise puhul oli sõjajärgse aja vastus neile traagiliselt piisamatu⁷.

Enamik kättemaksuakte toimus **enne** kõnealuste maade vabastamist või täpselt vabastamise **ajal**, kui Saksa võimuaparaat kokku varises ja uut autoriteeti alles tuli installeerida. Kokku umbes 10 000 hukkamisest üleminekuajal Vichy valitsuselt Neljandale Vabariigile teostati umbes 30% enne liitlaste maabumist Normandias (*D-Day*) ja veel 50% lahingute ajal järgnevate nädalate jooksul. Samuti oli see Itaalias, kus enamik fašistliku tegevuse või kollaboratsiooni pärast mahalastud isikuist hukati enne lõplikku vabastamist või vabastamispäevade jooksul. Teisisõnu: enamjagu raskeid "karistusi" sõja ajal kordasaadatud tegude eest määrati ja viidi täide enne, kui loodi vormilised või ametlikud tribunaliid ja neil oli võimalus õigust mõista (vt Ginsborg 1990: 64–70; hilisemate etteheidetega partisanide aadressil pealiskaudse kohtumõistmise eest tegeleb Alessandrini, *Politi* 1990: 41–62). Nii oli see ka Ida-Euroopas (Jugoslaavia kaasa arvatud): vanade parteiliste arvete klaarimine oli kollaboratsiooni ja sõjakuritegude eest poolametliku kättemaksmise valitsevaks vormiks⁸.

Nii oli vähemalt kaks kättemaksva kohtumõistmise funktsiooni — õiglustarviduse realiseerimine ja mitteametliku võimu kanaliseerimine — koopteeritud ja põhiliselt käiku läinud, enne kui legitiimsed sõjajärgsed institutsioonid loodi. Mida jäi üle teha? Tuli taastada avalik julgeolek, et uusi poliitilisi institutsioone kaitsta; vajati sümboolseid õigusemõistmise akte uute autoriteetide legitimeerimiseks ning avalikke sõnu ja tegusid rahvuse moraalseks uuendamiseks. Denatsifitseerimisest oli juba juttu. Aga isegi raskete kurjategijatega toimiti poolikult. Hoiatavaks näiteks on Austria ja Prantsusmaa juhtumid (Ida-Euroopas kujunesid

⁷Ma kaldun nõustuma Henri Roussoga, kes arvab, et sõjajärgsed puhastused Prantsusmaal olid küll ebapiisavad, kuid nende ebaõnnestumine antud oludes oli paratamatu. Vt Rouso 1992: 78–106.

⁸Nõnda oli see ungarlaste veresaunaga Vojevodinas, mida alustasid Tito partisanid kättemaksuks Ungari vägede tegevuse eest selles piirkonnas 1942. a jaanuaris.

asjalood eespool kirjeldatud kohtupidamise kuritarvitamise tõttu teisiti). Austrias teostati juurdlus 130 000 isiku sõjakuritegude asjas; 23 000 vastu neist tõsteti süüdistus; 13 600 tunnistati süüdi, 43 mõisteti surma (umbes sama palju nagu Taanis) ja 30 hukati tegelikult. Prantsusmaal viidi täide 791 surmaotsust — kohtute poolt määratud 2 640-st. Veel õpetlikumad olid koguarvud: kui Norras, Belgias ja Madalmaades kõikus kollaboratsiooni eest süüdimõistetud isikute hulk 40 ja 64 vahel iga 10 000 inimese kohta, siis oli see Prantsusmaal 12 iga 10 000 inimese kohta.⁹

Austrias ja Prantsusmaal peeti niihästi ilmseks kui ka tungivalt vajalikuks piirata süüdimõistetud isikute hulka miinimumini, omistada neile vähestele “väljavalitutele” kurjategija ning reeturi sümboolne ja representatiivne funktsioon ning muus osas jätta sotsiaalne ehitis puudutamata või, kui see oli võimatu, kõrvaldada kollektiivse kahe silma vahele jätmise abil kahju võimalikult kähku¹⁰. Olgu ka märgitud, et paljudes maades anti inimesi, keda lõpuks karistati, kohtu alla pigem nende funktsioonide koletislikkuse või nende sõjaeelse prominentsuse kui tegude ulatuse ja kandvuse tõttu. See valikukriteerium ei jäänud märkamata ja seletab osaliselt tolle aja avalikkuse skepsist¹¹.

Itaalias oli asi veel komplitseeritum, sest oli vaja toime tulla niihästi sõja ning okupatsiooniga (mida küll ei suudetud) kui ka kahekümne kodumaise fašismiaastaga; siin olid vabastamise algsele aadrilaskmisele järgnenud puhastused lausa küüniliselt ebaküllaldased. Et kuulumine fašistlikku parteisse oli olnud Itaalia ametnikele kohustuslik, siis oli valitsus- ja haldusaparaadi põhjalik ning järjekindel puhastamine täiesti võimatu. Selle asemel ei tehtud mitte midagi. Vabariigi 64 prefektist olid veel 1960. aastal 62 endised fašistlikud funktsionäärid; niisamuti **kõik** 135 poliitseiülemat! Muidugi pole kindel, kas nii raskest olukorras, nagu oli

⁹Austriat puudutavate arvude eest tänan ma dr. Lonnie Johnsonit Viini Inimteaduste Instituudist. Prantsusmaa kohta vt Rousso 1992, ent ka Baudot 1986: 37–53.

¹⁰Mis eeskätt prantslastel märkimisväärselt hästi õnnestus. 1951. a juulis kirjutus üks vaatleja, et see, kui kiiresti Vichy neil unustusse sattus, olevat “rahutuks tegev”. Vt Flanner 1977: 153.

¹¹Majanduslike kollaborantide leebet ja piiratud puhastamist kirjeldab Rousso 1982/1983.

Itaalias, Prantsusmaal ja Austrias aastail 1945–1947, oleks üldse olnud võimalik midagi teisiti teha¹². Siiski on selge, mida need ebamäärased transaktsioonid kaasa tõid: suuremal osal rahvast ja eelkõige neil, kelle hoiak oli sõja ajal olnud ambivalentne, oli seda ilmselt omavolilist ja tegelikult kerget kohtumõistmist silmas pidades vaid märksa kergem unustada ning unustatavaks teha olukordi ja tegusid, mis olid iseloomustanud fašismi ja okupatsiooni aega.

Viimane punkt, mis seoses sõjajärgsete aastatega väärib mainimist, puudutab rahvusvahelist areeni. Pariisis 1946. aastal mõne väiksema vastaspoolega sõjas allakirjutatud sunniviisilisi kokkuleppeid kõrvale jättes ei lõpetanud liitlased sõjajärgseid suhteid mitte ühegagi endistest vaenulikest riikidest lõpliku rahulepinguga. Erinevalt Esimesest maailmasõjast kuulus Teise maailmasõja juurde seeria üha kontroverssemaid ja ebaproduktiivsemaid välisministrite kohtumisi, mille harjaks olid 1947. ja 1948. a Pariisi, Moskva ja Londoni konverentsid, kus liitlaste koostöö lõppes ja külm sõda algas. Peamiseks vaidlusküsimuseks oli loomulikult Saksamaa jaotamine; järelkult tähendas Saksamaa Liitvabariigi ja tema idapoolse analoogi rajamine 1949. aastal vahetu sõjajärgse aja tegelikku lõppemist. Sellest hoolimata ootasid lääneliitlased ikkagi kuni 1951. a juulini, enne kui nad “sõjaseisukorra” Saksamaaga lõppenuks kuulutasid. Igasuguse rahulepingu puudumine sel kujul, nagu ta traditsiooniliselt pärast igat suurt Euroopa konflikti alla kirjutati, oli tähendusrikas järgmisel põhjusel: Teine maailmasõda kaotas oma esialgse ja spetsiaalse tähenduse Saksamaa ning liitlasriikide vahelise võitlusena ja muutus selle asemel uute arranžeringute ning konfrontatsioonide veriseks prelüüdiks — mis muidugi tekitas uusi seoseid ja kujundeid, muutes niigi ebaselge mälestuse sõjast endast veel sogasemaks.

¹²Itaalia puhul kerkib üles veel üks küsimus, mida vastupanukoalitsiooni ümbritsev aupaiste ähmastab: kas pole põhjust oletada, et Mussolini režiim oleks suutnud end sõjajärgsel ajal päästa, kui vaid *Duce* oleks otsustanud Hitleri sõjast eemale jääda, ja et ta oleks jäänud võimule? Võrdlemine Francoga polegi nii vastuvõtmatu, kui näib; Itaalia rahvusriigi lühike ajalugu pole andnud võimalust demokraatlike ja konstitutsiooniliste tavade harjutamiseks.

Kui lääneeurooplased olid sõjajärgsel ajal kogu vastutuse sõja eest veeretanud Saksamaa kaela, siis leidsid nad end nüüd lühikese aja pärast olevat sunnitud nägema Saksamaad — või osa sellest — liitlasena võitluses, mille tähendus polnud enam ilma pikemata taandatav möödunud sõjale. Ida-Euroopas oli rahvuslik sakslastest vabastamise sõda tõlgendatud ümber sisepoliitilise revolutsiooni avataktiks ja lähtepunktiks, mis sundis nende regioonide inimestele peale sellise mälestuse sõja-aastatest, mille polnud mingit mõtet ja mis alles vabatahtliku amneesia-akti kaudu mõistetavaks muutus. Oli hädavajalik unustada kõik, mida seni oli teatud niihästi sakslaste, venelaste ja ameeriklaste kui ka oma naabrite, sõprade ja iseenda kohta. Rahuleping oleks selles arengus loomulikult muutnud vähe või mitte midagi. Ent ta oleks lõpetanud Teise maailmasõja ning andnud tolele ajaloos ja mälestustes kindlad raamid. Selle asemel lükkasid eurooplased (niihästi valitsused kui ka rahvad) edasi kõik kollektiivsed püüdlused, selleks et saada mälestustes sõjast üle. Kui rahuleping puudus, siis jäeti küsimus lihtsalt lahtiseks — see kas maeti maha, jäeti lihtsalt unarusse või unustati valikuliselt.

Kuni siiani olen ma Ida- ja Lääne-Euroopa kogemust käsitlenud **ühtsena**. Vaatamata ilmsetele erinevustele nende sõjaaegses ja -järgses ajaloos oli Euroopa mõlemal poolel seda puudutavas, mis meid siin huvitab, palju ühist. Ent alates 1948. aastast lahknesid nende parajasti kehtivad ajalood teemat "Mälestus ja rahvuslik mütoloogia" vahetult puudutaval viisil. Alles hiljem ühtisid rajad taas minevikule tagasimõtlemise ja ärkamise käigus. 1948. aastast jätsid Euroopa läänepoolsed rahvad hüvasti vahetu minevikuga ning asusid teele "Euroopa-seikluse" suunas, mis seitsaadik on vähemalt ametlikult ühendanud nende rahvuslikku energiat ja perspektiive. (Erandiks on Suurbritannia, mille jaoks ajalugu algab selgelt hiljem — mitte viimases järjekorras seetõttu, et neil oli õnn jääda ilma neist kogemustest, mida mandrieurooplased nii kähku unustada tahaksid.) Selle uuesti avastatud "euroopluse" käigus valmistusid lääneeurooplased 25 aasta jooksul ette muga-vaks "kollektiivseks mälukaotuseks" (Enzensberger) ja ehitasid oma poole mandrist üles paljudele "asutamismüütidele"¹³.

¹³Enzensbergeri formuleering vihjab vaikivale nõusolekule loobuda avalikust diskussioonist teatud asjade üle, mistõttu nad muutuvad mälus

Peamiselt olid need müüdid ülalkirjeldatud sõja ja sõjajärgse ajaloo pahupidi pööramine. Nad eeldasid üldist nõusolekut, väites, et natsionaalsotsialism olevat olnud puhtsaksa fenomen, Lääne-Saksamaa olevat tõhusalt denatsifitseeritud ja neid, kes on karistuse ära teeninud, olevat peale üksikute üldtuntud erandite ka karistatud. Prantsusmaal käsitleti Vichy vahemängu rahvusliku ajaloo eksiteele sattumisena, mille põhjustasid sõja ja okupatsiooni tingimused ning mis oli tõrkuvale maale reeturliku vähemuse mahhinatsioonidega peale sunnitud. Itaalias mindi avalikus diskussioonis fašismikogemusest kaugelt mööda, millega oli vastavuses kahetine müüdi loome: et Mussolini olevat olnud totakas, keda hoidis võimul brutaalne ja mitte kedagi esindav klikk, ning et rahvas olevat saanud puhtaks oma fašistlikest häbiplekkidest ja võtnud enda vabastamisest energiliselt ning vaimustatult osa. Norrat, Taanit, Madalmaid ja Belgia peeti nende sõjaaegsete kogemuste põhjal absoluutseteks ohvriteks mõnede flaamlaste ja hollandlaste tarmukas ja entusiastlik kollaboratsioon jäi kalleli alla. Austria, mis 1955. a riigilepinguga oli oma täieliku iseseisvuse tagasi saanud, õnnestus saavutada liitlastelt kokkulepe, mis vabastas selle maa igasugusest vastutusest natsionaalsotsialistide all olnud aastate eest ja koos sellega ka kodanikud igast veel tunda olevast vajadusest mõtiskleda nendest aastatest ning **kõigi** osapoolte (ka paljude sotsiaaldemokraatide) vaimustusest *Anschluss*'i-idee (kui mitte -reaalsuse) üle (vt Bader 1966 ja Clute 1962). Ka Rootsi ja Šveits võtsid osa sellest "hea südametunnistuse", Saksa—Prantsuse leppimiste ja majandusime ajastust; kõrvaldati kahvatuimigi mälestus Rootsi sõjaaegsest kaubavahetusest Saksamaaga ja Šveitsi kangekaelsest praktikast teha

ebaselgeks. See, millisel määral ajaloolased tolele olukorrale kaasa on aidanud, toimus enamasti tegematajätmise tõttu; sõja-aastad olid veel liiga lähedal, primaarsed või ametlikud allikad veel liiga napid võimaldamaks tõsiseid ajaloolisi uurimusi kollaboratsiooni või vastupanu kohta. Kui ajaline distants suurenes ja arhiivid avanesid, tekkisid kaasaegsuse probleemid hoolimata tõepoolest mõned head teaduslikud uurimused. Mõistagi ei loetud neid tingimata väljaspool kitsast spetsialistide ringi. Kui nende mõju lõpuks **ometi** tunda oli, toimus see üldjuhul sellistel põhjustel, mil oli vähe tegemist akadeemilise uurimistöö formaalsete tingimustega.

vahet juudi ning mittejuudi päritolu sakslaste vahel ja esimesi igal piiriületamise katsel natsidele välja anda (vt Bindschedler, Kurz, Carlgren, Carlsson 1985, eriti Carlssoni ja Bindschedleri ning eelkõige Samuel Werenfelsi artiklit *Die Schweizerische Praxis in der Behandlung von Flüchtlingen, Internierten und entwichenen Kriegsgefangenen im Zweiten Weltkrieg*, lk 377–405; lisaks Olsson 1975).

Tänapäeval pole enam kerge meenutada seda Euroopat, mis eksisteeris Marshalli plaani ajast kuni 1970. aastate alguseni: nüüd on ta ise samuti teine maa. Seal olid tootlikkus, modernsus, noorus, majanduslik integratsioon ja sisepoliitiline stabiilsus saanud sundkujutelmeks. Iseloomulikult kombel oli see suuremalt osalt oma vastava riigi piirialadelt pärinevate poliitikute — Schumani, de Gasperi, Adenaueri — saavutus, kes kutsusid oma kaasmaalasi üles mõtlema väljaspool nende traditsioonilist rahvuslikku ja kohalikku koordinaatidesüsteemi¹⁴. Sellal kui heaolu ja teenuste akumulatsioon ning suhteliselt radikaalne ümberjaotamine tõrjusid kõrvale rahvuslikku traumeeritust ja õnnetuid mälestusi, tõsteti jälle esile Euroopa-idee nende rahvuslike identifikatsioonide aseainena, mis minevikus olid nii sügavaid haavu põhjustanud. Ma ütlen “tõsteti esile”, sest “ühendatud Euroopa” mõiste polnud midagi uut. Väljend *États-Unis d'Europe* leidub juba 1848. a veebruaris Pariisi ajakirjas *Le Moniteur*. Kujutlus Euroopa identiteedist oli olnud sõdadevahelisel ja sõja ajal teatud ringkondades liikvel. Probleemiks oli vaid see, et need olid olnud parempoolsed ja eelkõige fašistlikud parempoolsed, kes tollal kõvasti selle mõttega koketeerisid; nad seadsid uue üleeuroopaliku korra vastu liberaalse ajastu anarhilistele ja kriisidest vapustatud demokraatiatele ning mõistsid seda uut Euroopat kantsina niihästi kontinenti Läänest ähvardavate “anglosaksi-juudi plutokraatiate” imperialistliku väljakutse kui ka “juudi-slaavi-kommunistliku” ohu

¹⁴Ühe teise Euroopa Majandusühenduse isade ühise karakteristikuga — nende katoliiklusega — saab seletada Skandinaavia ja eeskätt Briti poliitikute esialgset umbusaldust ja kõhklemist sõjajärgsel ajal. Selle tähelepaneku eest võlgnen ma tänu Stephen Graubardile. Brittidel oli loomulikult veel palju muid põhjusi Euroopa projektidest eemalehoidmiseks — võrreldagu vestlusi juhtivate Briti poliitikute ja ametnikega teoses Charlton 1983.

vastu Idast. Seetõttu tuli pärast 1945. aastat ka "Euroopat" uuesti avastada, mille juures saadi kasu mineviku tühistamisest ja pidi toetatama tema usutavust lahtiütlemisega oma provintsiaalsetest, defensiivsetest ja eksklusiivsetest juurtest.

AJALUGUDE SELGINEMINE

Ajaloo kättemaks on lasknud end kaua oodata ja jääb osaliseks. Aastaid ei jõudnud ajalooõpetamine Lääne-Saksamaal Bismarckist kaugemale ning Prantsuse valitsus kaitses end teatavasti enam kui kümme aastat selle eest, et Marcel Ophülsi filmi *Le Chagrin et la Pitié* näidataks riiklikus televisioonis. Ometi hakkas niihästi Prantsusmaal kui ka Saksamaal uus põlvkond ebamugavaid küsimusi esitama — Saksamaal eriti protsesside tõttu koonduslaagrite valvurite vastu aastail 1963–1965. Need protsessid, samuti kohtumõistmine Adolf Eichmanni üle Jeruusalemmas, põhjustasid Prantsusmaal 26. detsembril 1964 seaduse vastuvõtmise, mille kohaselt kuriteod inimsuse vastu ei aegu¹⁵. Vaatamata sellele, et Saksa okupantide juhtimisel Prantsusmaal sooritatud kuritegude kasv uurimine niimoodi kulges, jäi ebamugavate küsimuste uurimine sageli välismaiste uurijate hooleks; Vichy-süüand, mida Henry Rousso (sündinud 1954. a) nii suurepäraselt on kirjeldanud ja mis võib toetada samasuguseid ajaloolisi müstifikatsioone teistes Euroopa maades, on alles viimastel aastatel tõeliselt lahti harutatud¹⁶.

¹⁵Siiski tuleb fikseerida, et Prantsusmaa polnud alla kirjutanud 1968. a rahvusvahelist ega 1974. a Euroopa konventsiooni, mille kohaselt ka **sõjakuriteod** ei aegu. Seetõttu saab prantsuse õiguse järgi mõnda inimest sõjaaegse tegevuse eest ainult siis vastutusele võtta, kui tema teod kuuluvad niihästi kitsendava kui ka uduse "inimsusevastase kuritegevuse" mõiste alla.

¹⁶Vt Rousso 1990. Välismaiste uurijate teedrajavate teoste edasisiiteks näideteks on: Jäckel 1966 (mis ilmus alles 1988. a prantsuskeelses tõlkes), Paxton 1972, Smith 1959 ja 1982. Arvesse tuleb ka Hirschfeld 1988. Tema teose tõlge (Hirschfeld 1984) andis võimaluse isegi parimaid Hollandi selleteemalisi teoseid täpsustada. Vt ka van der Zee 1992: 1–14.

See lahtiharutamine on võtnud mitmesuguseid vorme. Prantsusmaal ja väiksemas ulatuses Madalmaades ning Belgias oli see avalikkuse poolt suhteliselt tähele panemata jäetud ajaloolaste tsunfti töö, kelle lõppjärelused ja tõendid alati alles siis silma torkasid, kui mõni eriti karjuv juhtum ajalehe esiküljele sattus — tuntuimad neist olid Prantsusmaal René Bousquet', Maurice Paponi ja Paul Touvier' juhud¹⁷. Ajaloolaste vaidlus Saksamaal ei paljastanud mingit uut materjali natsionaalsotsialismi kohta (eelkirjeldatud põhjustel oli sakslaste patte ohtralt avalikustatud), ent see avas diskussiooni natsionaalsotsialismi kohast teiste samaaegsete kuritegelike riikide, eriti Stalini-aegse Nõukogude Liidu kontekstis¹⁸. Austrias läks vaja Kurt Waldheimi kandideerimist ja valimist liidupresidendiks, et rahvast (või osa sellest) üles raputada oma ajaloolisest enesega rahulolust ning panna loobuma levinud arvamusest, nagu oleks 1945. aasta olnud Austria aja-

¹⁷Kõiki kolme "kontrolliti" nende aktiivse osalemise tõttu Vichy valitsuse juudipoliitikas ja kõigil kolmel juhul jahvatasid õiguse veskid vaevaliselt ja kahtlase aeglusega. Põhjus selliseks vastumeelsuseks vanade ebamugavate küsimuste tõstatamise suhtes oli sama nagu 1946. aastal; sotsialistide poolt juhitud valitsuse kohtuministri asetäitja George Kiejman teatas 19. oktoobril 1990: "Peale hädavajaliku võitluse unustamise vastu näib olulisena ka sisemise rahu säilitamine."

¹⁸Sakslaste argumentid ei tegelnud niivõrd Saksamaa jaoks kõrvalise kollaboratsiooni ja vastupanu teemaga, kuivõrd vastutuse ja selle piiridega rassihävituspoliitikas. Neljakümne aasta pärast, mille jooksul oli seda probleemi küll tunnustatud, ent diskuteeritud selle üle silmatorakavalt vähe, leidsid mõned konservatiivsed ajaloolased, silmas pidades vahepeal möödunud aastaid ja nõukogude kommunismi langevat legitiimsust, et kätte on jõudnud aeg *Holocaust*'i "historiseerimiseks", natsionaalsotsialismi ja stalinismi kõrvutatavuse möönmiseks ning isegi teesi esitamiseks, mille kohaselt olevat natsionaalsotsialistide genotsiidipoliitika teatud määral olnud küll kohutav, ent ratsionaalne ja seletatav reaktsioon Saksamaa ohustamisele tema totalitaarse idanaabri poolt. Selle ajaloolase vaidluse moraalsed ja poliitilised šokilained on Saksamaa ootamatu ühinemise ja sellega kaasas käivate moraalseste dilemma tõttu enam-vähem vaibunud, pole aga oma toimet mingil juhul kaotanud. Vt Evans 1989, Maier 1988 ja koguteoses *Reworking...* 1990 eriti Saul Friedländeri, Hans Mommseni ning Hagen Schulze artikleid. Vt ka ühe vaidleja sarkastilist kommentaari Wehler 1988.

loo "null-aasta" ja kõik enne seda toimunu jäänud tagajärjetuks (Waldheimi presidentuuri ja selle tagajärgede kohta Austrias vt uut teost Mitten 1992).

Kõigi nende paljastuste ja diskussioonide ühiseks nimetajaks oli küsimus sellest, millisel määral on demokraatlik Lääne-Euroopa rajatud avalikule ja individuaalsele allasurutusele. Vanemad eurooplased klammerdusid nii nagu varemgi alternatiivse mineviku külge — avaliku arvamuse küsitlused Prantsusmaal näitasid, et enamik üle viiekümneaastasi inimesi näinuks kõige meelsamini selle teema kadumist ja oodanuks, et Touvier' -taolised koos oma kuritegudega maha maetaks. Nad ei suutnud näha mingit kasu sellest, kui Vichy-aja koledused uuesti kõne alla võetaks, kui nad ka isiklikult mitte milleski süüdi polnud. Austrias süvendas Waldheimi kompleks põlvkondadevahelist kuristikku: ühes 1988. a märtsi küsitluses olid alla kolmekümneaastaste puhul vastused *pro* ja *contra* tasakaalus küsimusele, kas Austria oli olnud *Anschluss*'i ohver või kaassüüdlane; seevastu üle viiekümneaastastel oli ohvri staatuse pooldajaid üle kahe korra rohkem kui kaassüüdluse staatusel.

Peale selle aitas mineviku ümberhindamisele kaasa kommunismi pidev allakäik. Pärast seda kui Prantsusmaa ja Itaalia kommunistid olid kaotanud võimu oma valijate üle ega tiivustanud enam poliitilisi fantaasiaid neis riikides, muutus kergemaks võtta kõne alla ebamugavaid küsimusi kommunistide rollist antifašistlikus vastupanus ja nende tõelisest dimensioonist. Tänapäeval, kui igapäev on selle rongi peale hüpanud ja ennast kriitilisse vastupanu-uurimisse uue distsipliini mõttes sisse seadnud, on mõnikord raske meenutada, et alles hiljuti polnud sellised ajaloolaste kiretud analüütilised uurimused nagu Claudio Pavone ja Henry Rousso omad üldse mõeldavad ega teatud ringkondades publitseeritavad. Ning asjaolus, et alles antifašistlike vasakpoolsete allakäik võimaldas saada teada fašismi ja kollaboratsiooni tegelikke mõõtmeid omaenda maal, ei puudu iroonia. Ometi on selles ka oma loogika: ainult vähesed inimesed tahtsid Prantsusmaal sellega nõus olla, et Vichy ja sellele eelnenud ning järgnenud vabariigi vahel olid olemas kontinuitiivsed elemendid, sest see oleks ühtede jaoks implitseerinud 1945. a "murrangu" väärtusetustamist ja teistele tähendanud Vichy-aastate ilmset "normaliseerimist" ning relati-

viseerimist (vt Rousso, Daniel Lindenbergi, Stanley Hoffmanni jt arutlust "Que faire de Vichy?" — *Esprit*, mai, 1992, lk 5–87). Samasugused pidurid takistavad järjepidevuse avastamist Itaalia uuemas ajaloos, rääkimata uurimustest Mussolini õige koha üle itaallaste fantaasias, nagu hiljuti Luisa Passerini neid on esitanud¹⁹.

Et see muret ja rahutust tekitav uus ajalookäsitlus on suurelt osalt suunatud pigem avalikkusele kui spetsialistidele (mainitud debattidest on ainult vähesed avardanud meie teadmisi möödunud sündmustest, nagu ka *GULagi arhipelaagist* lähtunud mõtteimpulss ei tuginenud raamatu informatiivsel väärtusel, mis oli minimaalne), siis on tal tugev mõju ainult maades, mida ta vahetult puudutab. Välismaine, eriti inglaste ja ameeriklaste huvi jäi sporaadiliseks, selektiivseks ning ehk veidi kahjurõõmsakski. Ent ka Prantsusmaal, Itaalias ja Lääne-Saksamaal oli juba poolenisti uskuma hakatud, kuid nüüd jälle šokeeriva ning uut tunnustust saavutava mineviku mõju õigupoolest teiste asjade vastu huvi tundvatele poliitikuile ja ajakirjanikele on kaduvväike võrreldes mälu tagasisaamise dramaatiliste implikatsioonidega Kesk- ja Ida-Euroopas.

Lääne-Euroopa probleemiks oli mälu lühidus, ent kontinendi teises pooles oli lugu täpselt vastupidi. Siin oli liiga palju mälestusi, liiga palju minevikke, mille juurde tagasi pöörduda — enamasti relvana kellegi teise mineviku vastu. Kui Lääne-Euroopa dilemma piirdus õnnetute mälestustega okupatsiooniaastatest (1940–1944/1945), siis on idaeurooplastel terve hulk analoogilisi referentspunkte: 1918–1921, 1938, 1939, 1941, 1944, 1945–1948, 1956, 1968 ning nüüd 1989. Iga hetk neist tähendab vastavale rahvusele või etnilisele grupile, samuti eri põlvkondadele neis gruppides midagi muud ja peaaegu alati midagi vaieldavat

¹⁹Pavone 1991; Passerini 1991 ja 1990: 645–651. Peale selle vt varasemat tööd Passerini 1987, tõlget tema teosest Passerini 1984. Vastupanukoalitsiooni pidev lagunemine sõjajärgses Itaalias on loomulikult mõjutanud kristlike demokraatide staatust ja baasi. Enamasti aga kergendas ja isegi soodustas avalikku diskussiooni sõjaaegsete kogemuste üle endise PCI allakäik ning langemine. Klassikaliseks näiteks traditsioonilisest kommunistlikust seisukohast sõja ja sõjajärgsete aastate kohta on Longo 1975.

ning traagilist. Idaeurooplastele pole minevik mitte lihtsalt mõni teine maa, vaid terve arhipelaag haavatavaid ajaloolisi territooriume, mida tuleb kaitsta naabruses asuvate mäluasarte elanike rünnakute ja vassingute eest. See dilemma on seda julmem, et peaaegu alati asub vaenlane südame põhjas: enamik nimetatud aastaarvudest käib mingi ajaloolise hetke kohta, mil üks osa sootsumist (defineerituna klassi, usundi või rahvuse kaudu) teiste ebaõnnest kasu sai, et maad, vara või võimu kätte saada. Need on seega mälestused kodusõdadest ja kodusõjas on vaenlane olemas veel ka siis, kui võitlused on möödas — kui just mõni väline võim polnud nii sõbralik, et aitas mingi “lõplahendusega” kaasa.

Kommunism näis kõigele sellele lõpu tegevat. Nõukogude võim rekvireeris rahvuslikud müüdid oma eesmärkideks, keelas iga seose ebamugavate või konfliktsete momentidega peale nende, mis tagantjärele tema enda käitumist ennetasid, ja sundis idapoolsele Euroopale peale uue “vendluse”. Kuid ta ei likvideerinud lihtsalt minevikku; ta mõtles selle uuesti välja. Me nägime juba, kuidas ja miks kommunistidest valitsetud maades antifašistliku vastupanu müüt seesugust inflatsiooni läbi elas. Kommunistid mängisid andekalt ka natsionaalsotsialistliku okupatsiooni revolutsioonilise loomusega — tõik, et pärast 1947. aastat Nõukogude egiidi all lõpule viidud sotsiaalne revolutsioon Ida-Euroopas oli tegelikult alanud juba sakslaste all, kes vanad eliidid ära pühkisid, suure osa (juutidest koosnevast) linnakodanlusest eksproprieerisid ning õigusriigi usaldamise aluseid radikaalselt õõnestasid. Ent ajaloolist reaalsust, et tegelik revolutsiooniline tsesuur Ida-Euroopa uusimas ajaloos ei tulnud 1945., vaid 1939. aastal, ei saadud tunnistada. Natsionaalsotsialistliku ja sovjetliku valitsuse järjepidevust eitati paratamatult ja selle kohale nihkus müüt **sõjajärgsetest** revolutsioonilistest muudatustest.

Kõikjal, Bulgaariast Poolani, kulges see protsess ühtemoodi. Ida-Saksamaal kavandati omaette rahvuslik ajalugu, mille rõhuasetused varieerusid koos Nõukogude välispoliitika ettekirjutustega ning mille mõju elanikkonnale oli laastav. Pärast esialgu agressiivselt käivitatud denatsifitseerimist korraldasid kommunistid oma strateegia ümber ja kuulutasid idasakslastele, et nende oma ajalugu on puhas. Vahepeal jätkas suur hulk väiksema aukraadiga natse oma karjääri uue režiimi politseis ja bürokraatias. Idasaks-

lased, kes oma tõelist minevikku loomulikult liiga hästi tundsid ja venelaste brutaalset kättemaksu kogenud olid, pidid nüüd tagasi tõmbuma ja ametlikult kästud nõusolekuga pealt vaatama, kuidas nende silma all kerkivad varemeist natsionaalsotsialistliku riigi-aparaadi olulised karakteristikud. Tänapäeval on selle tagajärjed, mida Peter Schneider nimetas Ida-Saksamaa "kahekordseks zombistamiseks", igapäevale näha²⁰.

Vaikus, mis Ida-Euroopa kohale laskus, jäi nelikümmend aastat häirimata. 1956. a ülestõusud ega 1968. a reformid ei võimaldanud selle jäätunud mineviku mõranemist; vastupidi, mälestus neist sündmustest koos asjaoluga, et neisse ainult valelikult võis suhtuda, suurendas veelgi avaliku mütologiseerimise kihte. Endamisi paljud inimesed loomulikult põlgasid mineviku ametlikku versiooni; aga et selle asemele oli võimalik seada ning oma lastele edasi anda ainult oma isiklikke või grupisiseseid mälestusi, siis aitasid nad tahtmatult kaasa sellele kahekordsele ajalookriisile, mis praegu Ida-Euroopat on tabanud. Ühest küljest on igasugune sotsiaalne, kultuuriline ja koguni isiklik vahetus mürgitatud umbusust ja künismist, nii et kodanikeühiskonna rekonstrueerimine on väga ja väga raske, rääkimata tsiviilse mälu taastamisest. Teiselt poolt on olemas suur hulk mälestusi ja ajaloolisi müüte, mida parajasti juba lihtsalt seetõttu legitiimseks peetakse, et nad on privaatsed ja mitteametlikud. Seal, kus nood eraviisilised või tribaalsed versioonid omavahel kokku pörkavad, loovad nad võimsaid kontraajalugusid, mis üksteist välistavad ja polariseerivalt toimivad.

EKSIMÄLESTUSED UUES EUROOPAS

Praeguses situatsioonis on olemas mõningad omavahel krooniliselt sassiläänud teemad, mis kujutlust Ida-Euroopa minevikust uuesti loovad ning lisaks veel moonutavad.

²⁰Vt Peter Schneideri uusimat teost Schneider 1991. Küsimuses, kuidas DDRi ajaloolased on antisemitismi teemat käsitlenud, vt Kwist 1976.

Kommunism

Esimene neist teemadest puudutab süütundeid kommunistliku ajastu enda suhtes. Kuigi inimesed veel nii sageli kinnitavad, et kommunism oli midagi, mida "nemad" "meile" tegid, jääb tõsiasjaks, et ainult väga vähesed inimesed on suutnud või tahtnud vastustada kommunistlikku võimu (mõnel maal, iseäranis Tšehhoslovakkias, tervitati seda võimu esialgu isegi vabadel valimistel valijate tugeva vähemuse poolt). Ida-Euroopa "reaalselt eksisteeriva sotsialismi" loomusse kuulus see, et ta sundis inimestele peale kollaboratsiooni kõige häbiväärsemaid ja korrupsivõimelisi vorme, kui nad üldse kuidagimoodi tahtsid ära elada. Ja enamikust inimestest said varem või hiljem kollaborandid: intellektuaalidest, preestritest, lapsevanematest, majandusjuhtidest, ostjatest, töölisest, arstidest jne. Kui inimesed tänapäeval tunnevad teatud häbi sellepärast, et nad kommunismi sees ja kommunismi all elasid, siis ei tunne nad seda mingite tegelike või oletatavate kuritegude tõttu, vaid igapäevase valetamise ja igaveste kompromisside pärast. Kuni *Solidarnosci* väljaastumiseni ei muutunud selles musttris midagi ja isegi 1980. aastate Poola vastupanu kujutamise ühtlaselt heroilisena pole mütolooiliselt täiesti omakasupüüdmatu. Tšehhoslovakkia 15 miljonist elanikust kirjutas ainult 1 864 isikut alla *Charta-77*-le. Veel juunis 1989, kui repressiivaparaat oli igati lõdvenenud ja Gorbatšovi ajastu juba ulatuslikke edusamme teinud, kirjutas "Vähestele sõnadele", hilisema kodanikefoorumi esimesele manifestile, alla ainult 39 000 inimest (vt Judt 1992b).

See tunne, et terved rahvad on väikese rämpse saladuse kaasteadjad, seletab asjaolu, et tänapäeval on Ida-Saksamaal, Tšehhoslovakkias ja väiksemas ulatuses ka teistes maades kättemaksimine, puhastus ning väljapuhastamine saanud tõeliseks sündmõtteks. Analoogia 1944. a Prantsusmaaga on jahmatav. Vastastikused etteheited ja süüdistused möllavad, kusjuures esindatud on kõik seisukohad, alates neist, mis tahaksid süüdistamist, kohtumõistmist ja karistamist piirata paari representatiivse ja ereda juhtumiga, kuni nendeni, mis kõige meelsamini paneks terved rahvad oma mineviku eest karistust kandma. Keegi neist ei saa hakka Euroopa kommunistliku ajastu kiretu hindamisega. Vähesed sõandavad viidata sellele, et kommunistide valitsemine erines sõ-

jaeelsest režiimidest enamikus regiooni maades peamiselt rahvuslike ressursside küünilise ekspluateerimise tõttu **võõrastes** — N. Liidu — huvides. Ja valitsuse, režiimi või eliidina ei erinegi poststalinistlikud kommunistid alati nii väga sellest, mis oli enne. Igal juhul ei saa seepärast kommunistlikku aega nende maade ajalookäsitlusest kõrvale jätta. Seda osa minevikust ei saa lihtsalt tagajärjetuna võtta.

Ka siin on tõenäoliselt rakendatav analoogia Vichyga või Itaalia fašismiga. N. Liidu poolt pealesunnitud režiimid Ida-Euroopas on osa vastavate rahvuste ajaloost; nad olid seotud teatud lokaalsete traditsioonidega, järgisid olemasolevaid majanduspoliitilisi mustreid ning kujundasid ka postkommunistlike ühiskondade iseloomu. See, mis kehtib Pétaini ja Mussolini puhul, käib ka marionetlike valitsuste kohta rahvademokraatiais: kui suur ka poleks kiusatus selleks, ei saa neid mingi maa ajaloost võõrkehadena, ajutiste hälvetena elimineerida või kõrvale jätta. Lisaks oli Punaarmee saabumine päästnud vähemuste (eelkõige juutide) napid "jäänused". See oli ajaloolaste vaidluses mõnele protagonistile oluliseks argumendiks; ent regioonis, kus antisemitism on tänase ni endeemiline, oleks vaevalt populaarne kaitsta selle argumendiga režiime, mida sageli kujutatakse juutide salajase kätetööna. Minu eesmärgiks pole siin tahe teha mingit bilanssi N. Liidu valitsemisest; ma tahaksin ainult fikseerida, et kommunistlik eksperiment ei kukkunud taevast ega kadunud taas jäljetult ning et teda ei saa seetõttu vastavate maade minevikust kõrvaldada, nii nagu kommunistid ise varem üritasid minevikust välja lõigata kõike, mis oli kahjulik nende projektile.

See pseudomälestus kommunismist aitab omakorda kaasa pseudomälestusele antikommunismist. 1945. a juunis hukatud Rumeenia sõjaegne juht kindral Antonescu kaitses end kohtuprotsessil väitega, et ta tahtis oma maad N. Liidu eest kaitsta. Tänapäeval on ta Rumeenia populaarses historiograafias kangelaseks tehtud; see, et ta sõja ajal osales juutidele ning teistele korraldatud tapatalgutes, ei tule tema venevastaste referentside kõrval üldse arvesse. Kommunismivastased vaimulikud kogu regioonis, rahvuslased, kes Eestis, Leedus ja Ungaris natsidega külje külje kõrval võitlesid, parempoolsed partisanid, kes vahetult sõjale järgnenud ajal enne võimu ülevõtmist kommunistide poolt

mõrvarlike arveteõiendamiste käigus valimatult juute, kommuniste ja liberaale tapsid — kõik nad võivad nüüd arvestada sellega, et neid kui mõõduka ja kiiduväärse meelsusega mehi rehabiliteeritakse; nende tugevaimaks trumbiks on loomulikult teotused, millega endine režiim nad üle on külvanud²⁰.

Ka hüvitamise ja rehabiliteerimise küsimuses on ajaloo tunnistus kaasaegse tundeseisundi pantvangistuses. “Lustratsiooni” kavatsus Tšehhoslovakkias, mille kohaselt pidanuks oma kodanikuõigused kaotama kõik need, kellel endise valitseva parteiga vähimatki pistmist oli, on äärmuslikem alternatiiv — hukatuslik kollektiivse vastutuse printsiibi rakendamise tõttu ja oportunistlik, kuivõrd see meetod annaks parempoolsetele parteidele vahendi oma vasakpoolsete ja liberaalsete oponentide kimbatusse ajamiseks valimistel. Bulgaarias asutati “kodanike tribunalid”, mis pidid avalikult “degradeerima” kõik need isikud, kes leitakse olevat süüdi aktiivses osalemises varasemates kuritegudes. Isegi ungarlastel käib oma raevukas dispuut, nimelt pikaajaline diskussioon küsimuses, kas peaks andma kohtu alla András Hegedüsi, mehe, kes 1956. aastal tegi panuse valele hobusele ja osales Imre Nagy’i kukutamises ning mõrvamises, ent rehabiliteeris end mõnede inimeste silmis sellega, et ta hiljem “reformikommunistiks” pöördus.

Järeldusrikkaim kriis puudutab omandi tagastamist. Enamikus Ida-Euroopa maades on kehtivad või ettevalmistamisel seadused, mis korraldavad maa ja hoonete tagasiandmist isikuile, kes need 1948. aastal kaotasid. Ent see tõstatab teravaid küsimusi. Miks 1948. aasta? Kas ainult seetõttu, et need olid kommunistid, kes tollal alustasid süstemaatilist sundvõõrandamist? Mis saab inimestest, kelle majad, talud ja ärid juba 1945. ja 1948. aasta vahel võõrandati? Või miljonitest, kelle omand sõja ajal või nagu tšehhide ja slovakkide puhul pärast 1938. aastat õigusvastaselt konfiskeeriti? Kui ainult kommunistlikku režiimi sellisel viisil

²⁰Veel keerulisemad on lood selliste meestega nagu rumeenia kirjanik Mircea Eliade — liberaalne intellektuaal, keda tema selgepilgulise stalinismikriitika eest 1950. aastatel ja selle järgi tänapäeval väga imetleti. On ainult liiga kergesti unustatud, et Eliade oli enne Teist maailmasõda äärmusparempoolse natsionalismi pooldaja nagu paljud Kesk- ja Ida-Euroopa intellektuaalid.

käsitلهma peab, siis mis saab neist, kes said kasu sudeedisakslaste küüditamisest, ungarlaste sunniviisilisest ümberasustamisest Slovakkias, juutide deporteerimisest ja mõrvamisest paljudes maades? Kas on õigusvastane eksproprieerimine, kollektiivne karistamine ja materiaalsete varade ning põhiliste elutingimuste kaotus ebaõiglus iseendast või üksnes siis, kui seda sooritavad kommunistid?

Raskus seisneb loomulikult selles, et kõigis neis maades on palju inimesi, kes aastail 1938–1948 said kasu teiste kannatustest. See on midagi, mida kommunistid pärast 1948. aastat ei tahtnud suure kella külge panna ja millest kasusaaja ise, tema pärijad ning kaasmaalased tänapäeval kuuldagi ei taha. See seletab, miks nii paljud tšehhid ja slovakiid olid häiritud, kui Havel ühes oma esimeses ametitoimingus vabariigi presidendina palus Saksamaalt vabandust sudeedisakslaste väljaajamise pärast, ja see on vähe- muste kohtlemise alal üks kõige sügavamale ulatuvamaid komplekse ning osalemise ja veelgi halvema mahavaikimisi sõja- ning sõjajärgsel ajal. Poolakate ja juutide problemaatiline suhe Poola ajaloos, kaasa arvatud juutide traumaatilised kogemused sõjajärgses Poolas, on neist juhtumeist kõige dramaatilisem ja tuntum, ent sugugi mitte ainus²¹. Lõpuks on olemas veel üks absoluutselt lahendamatu dilemma: mis on kasu omandi tagastamisest, kui lugematuile miljoneile inimestele ei saa hüvitada võimaluste ja vabaduse kaotust, mis neile peale 1948. aastat osaks sai? Kas pole midagi võltsi sellises lahenduses, mille järgi Schwarzenbergide perekond saab tagasi oma lossid ning ammusurnud emigrantidele kompenseeritakse kaotused, millest saavad kasu nende järglased, ent need, kellel midagi polnud, ka midagi ei saa ja peavad kibestunult pealt vaatama, kuidas nende endi ja nende laste kaotatud

²¹Pogrommi käigus Kielces 4. juulil 1946 suri 41 juuti. Samasuguseid väiksemaid antisemitismi purskeid oli sõjajärgses Poolas palju. On siiski põhjust arvata, et need hirmuteod (nagu ka kahe juudi mõrvamine Kunmadarasis Ungaris 21. mail 1946) olid provotseeritud kommunistliku politsei poolt, kes oli huvitatud sellest, et juba niigi pingeline vahekord juutide ja mittejuutide vahel veel teravneks. Vt Smolar 1987, *Babylon*, 2. VII 1987 ning Litvak 1991. Siinkohal võlgnen tänu prof. István Deákile tema tähelepanekute eest.

võimalused mitte midagi ei maksa? Õiglane või ebaõiglane, kuid igatahes näib see ebaausana ja on poliitiliselt ülimalt rumal.

Need ja teised paradoksid äsjaste katsete juures tühistada õnnelt mälestusi teevad arusaadavaks, miks vanad tunded ja seosed pärast 1989. aastat Ida-Euroopas taas tähtsaks saavad. Mingil määral seda loomulikult oligi oodata. Kommunistlik ajastu ei muutnud midagi lokaalsete ja rahvuslike huvide silmaspidamise ning hindamise laadis; ta püüdis neid üksnes avalikust keelest kõrvaldada. Et ta neid millegagi ei asendanud ning sotsialistlikku traditsiooni, mille ebaseaduslik võsu ta ise oli, lõplikult diskrediteeris, siis jättis kommunism maha vaakumi, millesse said tungida sisse etniline partikularism, natsionalism, nostalgia, ksenofoobia ning igivanad vaenud; need poliitilise mõttevahetuse vanemad vormid polnud juba legitimeeritud mitte ainult seetõttu, et kommunism neid eitas; nad olid ka ainsad poliitilise kommunikatsiooni mõisted, mille juurde igaüks võis tagasi pöörduda, sest nende juured olid regiooni ajaloos. Koos kuuluvusega mingisse konfessiooni, mis Ida-Euroopas esines enne 1939. aastat sageli rahvusse kuuluvuse kriteeriumina, on nad ühes minevikuga, mida nad esindavad ja kirjeldavad, naasnud selleks, et postkommunistlikku poliitikat ja mälu nuhelda ning moonutada.

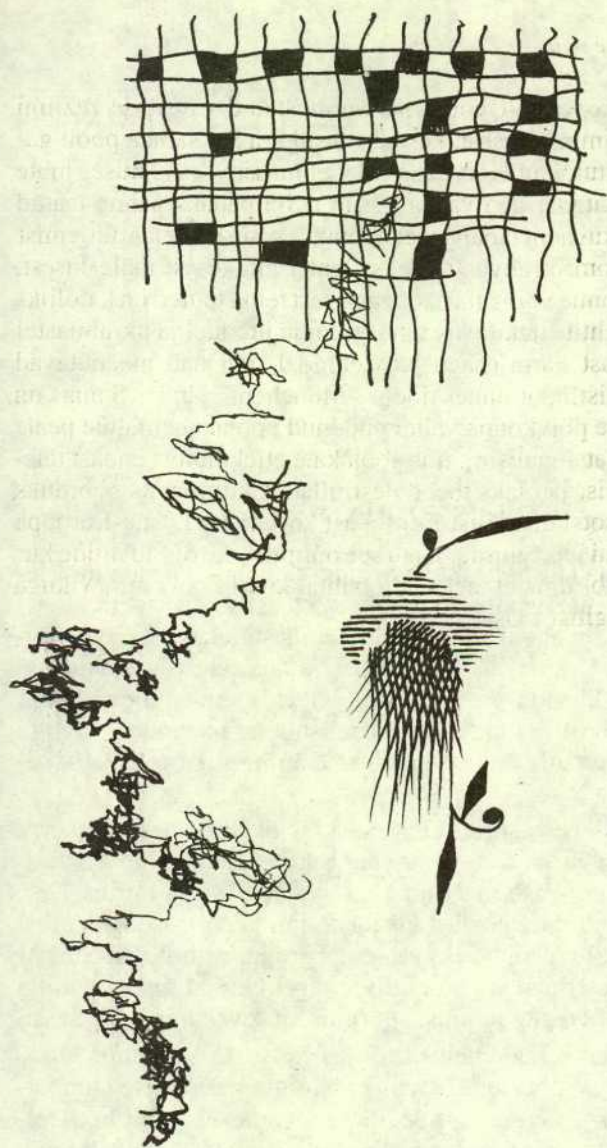
See peaks olema iseendastmõistetav. Erinevalt näiteks Prantsusmaast või Suurbritanniast on Ida-Euroopa väikesed rahvad aastasadu hävimise hirmus elanud. Tõepoolest on traagiline, et kui nad ongi saanud teatud määral autonoomseks ja iseseisvaks, siis on see ikka toimunud teiste kulul ning mingite autoritaarsete võõrhuvide kaitse all. Paljud slovakkid räägivad tänapäeval vaimustatult Slovakkia juhust paater Tisost, kes poodi üles 1947. a aprillis kollaboratsiooni ja sõjakuritegude eest Slovakkia iseseisvusajal 1939–1944. Osalt seletab see praeguse Slovakkia separatistlikke püüdlusi ning Slovakkia esindajate äsjast tõrkumist ratifitseerida kokkuleppeid Saksamaaga, milles 1938. a Müncheni leping kehtetuks kuulutatakse. Kibedaks faktiks on, et paljudele slovakkidele nii siis kui praegu oli München **kasulik**²².

²²“Heanaaberliku ja sõbraliku koostöö leping” Saksamaa ning Tšehhoslovakkia vahel kirjutati alla 27. veebruaril 1992 ja võeti vastu ning ratifitseeriti Tšehhoslovakkia Föderaalkogus 4. aprillil 1992 226 poolt-

Seevastu horvaadid pole eriti vaimustatud ustaššide režiimi brutaaalsest võimutsemisest, kes kasutasid ära Saksamaa poolt garanteeritud sõltumatut Horvaatia riiki, et massiivses ulatuses juute ja serblasi hävitada; aga vaevalt saab neile pahaks panna teatud hämmeldust, kui neil tänapäeval nõutakse otsustavat lahtiütlemist sellest autonoomse rahvusliku eksistentsi lühikesest mälestusest. Poola rahvustunne võib olla näotu asi, sest tema juured on katoliikliku eripära kahtlusttekitavas tundes, mida juutidel ja ukrainlastel on igati põhjust karta (nagu ka tšehhidel, kui nad meenutavad Poola oportunistlikku anneksiooni "Müncheni" järel). Samas on venelased kahe põlvkonna vältel püüdnud poolakate mälule peale sundida internatsionalismi, mis poolakate ettekujutust endast täielikult ignoreeris, ja oleks tõepoolest üllatav, kui rahvus pöörduks "vennalikust sotsialistlikust Euroopast" otsekohe Lääne-Euroopa kosmopolitismi idee juurde, nagu see optimistlike dissidentide kujutlusele vastab, ilma et teeks läbi puhtal kujul Poola minevikuga seotuse nostalgilist faasi.

(Järgneb)

häälega 144 vastu. Lepingu vastu hääletasid kommunistid, sotsiaaldemokraadid ja slovaki rahvuslased; slovakkides tekitas rahulolematust formuleering "Tšehhoslovakkia riigi järjepidevast püsimisest 1918. aastast alates".

HELVÖRGUSTIK *Maria-Kristiina Ulas*

Maria-Kristiina Ulas
HELVÖRGUSTIK
(1994)

MAJANDUSE MODELLEERIMINE

Tiiu Paas

Modelleerimine on osalt kunst
ja osalt teadus.

M. D. Intriligator

SISSEJUHATUS

Majandus, majanduspoliitika, majanduse areng — nende mõistete puutub turumajandusele pürgiva ja taas iseseisvat riiki ülesehitava Eesti inimene iga päev kokku niihästi leheveergudel, raadio ja televiisori vahendusel kui ka perekonna eelarvet tasakaalustada püüdes. Majandusprobleemid ja nende lahendamine on kuum teema. Majandust õpitakse ja õpetatakse ning majanduse arengu võimalikke alternatiivvariante püütakse mitmesuguste meetoditega prognoosida.

Siinse artikli eesmärgiks ei ole siiski majanduse hetkeolukorra analüüsimine ega ka konkreetsetele andmetele tuginevate Eesti majanduse arengustsenaariumide tegemine (vt ka Purju 1993). Artiklis on püütud majandust käsitleda kui keerulist dünaamilist süsteemi, mille tunnetamiseks ja arengu prognoosimiseks saab kasutada modelleerimist kui objektiivse tegelikkuse erinevaid külgi peegeldavate mudelite loomise, uurimise ja kasutamise protsessi.

Majandusprotsesside kulu modelleerimise tähtsus suureneb tavaliselt siis, kui majandussüsteemis on toimumas olulised ümberkorraldused ning nende aluseks olevad majanduspoliitilised otsused vajavad empiirilist kontrolli ja üldistamist. Selleks loob teoreetilise aluse ja annab praktilised võimalused kolme teaduse, nimelt majandusteaduse, statistika ja matemaatika piirimail tekkinud suhteliselt uus teadusala — ökonomeetria ning selle rakenduslik suund — ökonomeetiline modelleerimine. Artikli eesmärgiks

ongi anda ülevaade ökonomeetrilise modelleerimise olemusest ja kasutamisevõimalustest majandusarengu kavandamisel ning majanduspoliitiliste meetmete võimalike tagajärgede kvantitatiivsel hindamisel.

MUDEL JA MODELLEERIMINE

Mudel on tunnetusprotsessi vahend, mida saab kasutada originaalobjekti asendajana. Ta on reaalse tegelikkuse abstraktsioon, üldistus, mis on alati seotud teatud informatsioonikaoga. Konkreetsest uurimisesemärgist lähtudes on tähtsusetu ja ülearuse informatsiooni kaotus hea. See võimaldab reaalsel tegelikkusel paremini uurida. Kuid mudeli puhul peab alati olema täidetud ka reaalse tegelikkuse adekvaatse peegeldamise nõue. Hea mudel on optimaalne kompromiss reaalse tegelikkuse peegeldamise adekvaatsuse ja mudeli kasutatavuse vahel.

Modelleerimine ongi mudelite loomise, uurimise ja kasutamise protsess. Modelleerimise kui meetodi peamiseks väärtuseks võib pidada asjaolu, et teda saab kasutada siis, kui teised uurimismeetodid ei sobi. Paljud süsteemid ei allu vahetule uurimisele ega vaatlusele ning nendega pole võimalik korraldada katseid või läheb katsete korraldamine liialt kalliks.

Majandus on süsteem, mille arengul on turumajanduse tingimustes suur enastreguleeriv jõud, kuid majandus vajab ka majanduspoliitilistele otsustele tuginevat arengu suunamist ja kavandamist. Katsetamine majandusega ilma kvantitatiivsete hinnanguteta ning nende aluseks olevate majandusmodeliteta võib minna liialt kulukaks. Seetõttu tulebki majandusnähtuste ja -protsesside uurimisel kasutada mudelit kui optimaalset kompromissi reaalse tegelikkuse adekvaatse peegeldamise vajaduste ja võimaluste vahel.

ÖKONOMEETRILINE MODELLEERIMINE

Ökonomeetria tekkis käesoleva sajandi kolmekümnendate aastate alguses ja enamasti peetakse teda majandusteaduse osaks. Erialakirjanduses (Intriligator 1978; Vensel 1979) on ökonomeetria defineeritud kui teadusala, mis tegeleb majandusnähtuste ja protsesside vaheliste seoste kvantitatiivse hindamisega. Ökonomeetria on statistika meetoditele tuginev majanduse mõõtmise.

Erinevate teaduste arengu ajalugu on näidanud, et teaduste kokkupuutel tekivad uued ideed väga intensiivselt. See käib ka ökonomeetria kui piirteaduse kohta. Ökonomeetria on majandusteadusest, statistikast ja matemaatikast integreerinud need ideed, võtted ja meetodid, mis võimaldavad kontrollida majandusteoreetilisi hüpoteese, prognoosida majandusprotsesside kulgu, analüüsida ja kavandada majanduspoliitikat.

Ökonomeetrilisele modelleerimisvõimaluste kasutamisele majanduspoliitiliste otsusevariantide kvantitatiivsel hindamisel pandi alus 1950. aastatel. Sel ajal tekkis vajadus sõjajärgset majandust senisest enam analüüsida ja reguleerida ning prognoosida majanduspoliitiliste otsuste võimalikke tagajärgi majanduse arengu stabiliseerimisele.

Ökonomeetrilise modelleerimise esimene kõrgperiood oli 1960. aastate teisel poolel ning 1970. aastate algul. Loodi esimene suur Ameerika majanduse ökonomeetriline mudel, mille arendusi kasutati ka teiste maade majanduse modelleerimiseks. Alustati mitmeid arenenud maid hõlmava ühisprojektiga *LINK*, mille eesmärgiks oli välja töötada maailma majanduse ökonomeetriline mudel. Projekti raames asuti rajama ka suurt käsumajandusliku majandussüsteemi mudelit *SOVMOD* Nõukogude Liidu jaoks (Green, Higgins 1974).

Ökonomeetrilise modelleerimise tähtsust ja perspektiivikust erinevate riikide majanduspoliitika kujundamise, analüüsimise ning arengu prognoosimise juures toonitas väga mõjuvõimsalt Edwin Kuh 1965. aastal ajakirjas *American Economic Review* ilmunud artiklis (Kuh 1965). E. Kuh prognoosis ökonomeetrilisele modelleerimisele suurt tulevikku valitsuste tegevuse kavandajana ja toetajana. Artikkel leidis laialdast kõlapinda. Sel perioodil võeti valitsusaparatuuridesse tööle hulgaliselt majanduse modellee-

rimise spetsialiste ning modelleerimisprotsessi hakati kaasa tõmbama professionaalseid majandusteadlasi ja riigiaparaadi töötajaid.

Edvin Kuh' artikkel on tähelepanu äratanud ka ligi 30 aastat hiljem. 1991. aastal ilmus ajakirjas *Journal of Policy Modeling* artikkel (Sowey 1991), kus analüüsitakse põhjusi, miks esialgsed optimistlikud lootused ökonomeetrilise modelleerimise era-kordse perspektiivikuse ja paljulubavuse suhtes ei täitunud, ning prognoositakse ökonomeetriliste mudelite laialdast levikut ja kasutamist 1990. aastateks.

Tagasilöökk ökonomeetrilises modelleerimises ning kriis ökonomeetria valdkonnas saabus 1970. aastate teisel poolel koos maailma majandust tabanud õlikriisidega. Ökonomeetrilistele meetoditele tuginevad majandusprognoosid ei näinud ette õlikriisidele järgnevat majandussituatsiooni. Kriitika ökonomeetria meetodite ja ökonomeetrilise modelleerimise kohta oli suures osas konstruktiivne ja teadusala arengule kasulik.

Kaheksakümnendate aastate algul tekkis ökonomeetrilises modelleerimises uus suund. Formaalsete meetodiliste võtete ja hinnangukriteeriumide kõrval hakati senisest suuremat tähelepanu pöörama probleemi sisulisele analüüsile, subjektiivsetele hinnangutele, ekstreemsetele olukordadele jne. Mudelid muutusid paindlikumaks. Loobuti nõudest jaotada mudelisse lülitatavad muutujad rangelt sõltumatuteks ja sõltuvateks jne.

Täienes ka ökonomeetrilise mudeli teoreetiline aluskontseptsioon. Esialgne makroökonomeetiline mudel (*ME Model — Macroeconometric Model*) baseerus Keynesi põhiteoorial (*General Theory*), mille kohaselt tasakaal konkurentsiga turul saavutatakse tootmise mahtude kohanemise kaudu. Sellega kaasnevad muutused tootmise koormatuses ja tööhõives. Esialgsed makroökonomeetrilist mudelit on täiendamas põhilise tasakaalu mudel (*GE Model — General Equilibrium Model*), kus eeldatakse hinna kohanemist konkurentsiga turul vastavalt nõudmise ja pakkumise muutumisele.

Arenenud on arvutite kasutamine, seda toetav tarkvara ning modelleerimise aluseks olevad andmebaasid ning nende kasutamist ja täiendamist võimaldavad infosüsteemid. Selle tulemuse-

na on kujunenud uus laialt levinud mudelite rühm *CGE Model* (*Computable General Equilibrium Model*), mis on arvutitarkvarale toetuvaks majandusliku põhitasakaalu mudeliks.

MAJANDUSPOLIITIKA JA MAJANDUSARENGU MODELLEERIMINE

Majanduspoliitika ja majandusarengu modelleerimisel on enim levinud järgmised lähenemisviisid.

1. "Mis siis, kui..." (*"What-if" Exercises*). Modelleeritakse mitmesuguse majanduspoliitika võimalikke tagajärgi. Analüüsitakse läbikäidud majanduspoliitikat (näiteks Margaret Thatcheri poliitikat) ning kavandatavate majanduspoliitiliste meetmete (maksude muutmine, investeringute suurendamine, dotatsioonide kaotamine jt) võimalikke tagajärgi.

2. "Kui..." (*"If-only" Exercises*). Uus majanduspoliitika on mudeli seisukohalt sisend, mitte väljund. Modelleerimisel püütakse selgitada, millised majanduspoliitilised meetmed võimaldavad soovitud tulemusi saavutada (struktuursed reformid, väliskaubanduse liberaliseerimine, privatiseerimine jt). Seda tüüpi lähenemisviisi kasutatakse näiteks raha vahetuskursi soovitud taseme saavutamiseks ja säilitamiseks sobivate majanduspoliitiliste meetmete modelleerimisel.

3. Modelleerimine ratsionaalsete ootuste põhjal (*Rational Expectations*). Majandussüsteemi arengut modelleeritakse vastavalt eelnevalt püstitatud eesmärkidele ja arenguplaanidele. Plaani ja tegeliku arengu vahel toimub tagasiside. Plaan mõjutab tegelikku arengut. Majandussüsteem on võimeline kohanema ning korrigeerima oma arengutrendi vastavalt püstitatud eesmärkidele. Seda tagasisidemehhanismi ning tema mõju tegelikule majandusarengule püütakse kirjeldada ökonomeetriliste mudelite abil. Ratsionaalsetele ootustele tuginevat lähenemisviisi on ulatuslikult kasutatud arengumaade majanduse modelleerimisel.

Nagu öeldud, kasvab modelleerimise tähtsus kui majandussüsteemis on toimumas olulised muutused. Riikidevahelise majandusliku integratsiooni tugevnemine, uute riikide liitumine Euroopa Ühendusega, ümberkorraldused ühises majandusruumis seoses

suure hulga riikide majanduse suundumisega käsumajanduselt turumajandusele jne — kõik see nõuab senisest tihedamat koostööd riikide vahel, majanduspoliitiliste otsuste ühist vastuvõtmist ning siseriikliku majanduspoliitika kohandamist muudatustega maailmamajanduses. Suureneb vastutus iga langetatava otsuse eest. Sellega kaasneb ka vajadus alternatiivseid otsusevariante põhjalikult analüüsida ja ökonomeetrilistele mudelitele tuginedes kvantitatiivselt hinnata.

Modelleerimisprotsess on seda keerukam, mida suuremad muutused toimuvad majandussüsteemi arengus. Andmed, mis kirjeldavad süsteemi arengut minevikus, ei pruugi olla kooskõlas modelleeritava protsessi arenguga tulevikus. Siit tuleneb vajadus täiendada modelleerimisel kasutatavat metoodikat ja andmebaase. Tähtsaks muutub majanduse modelleerijate, majandusteadlaste ning poliitikute koostöö ja modelleerimisprotsessi ning reaalse tegelikkuse vahelisi seoseid reguleeriv tagasiside.

Erialakirjanduses on märgitud majandusteadlaste ja majanduspraktikute vahelist nõrka koostööd, eriti suurtes arenenud turumajandusega riikides, näiteks Ameerika Ühendriikides (Mankiw 1990). Akadeemilised majandusteadlased on teoreetiliste makroökonomiliste ja ökonomeetriliste uuringute valdkonnas jõudnud üsna kaugele (sellest annavad tunnistust ka mitmed majandusalased Nobeli preemiad majandusteooria ja ökonomeetria vallas), kuid tegelikust majanduselust eemale jäänud. Majanduspraktikud on liialt hõivatud igapäevaste majandusprobleemide lahendamise ja ning ei tegele majanduse arengu toetamise seisukohalt oluliste teoreetiliste probleemidega. Puudub praktikuid ja teoretikuid ühendav sild. Sellist silda on loomas vajadus toetada majanduse arengut ja seda suunavaid majanduspoliitilisi otsuseid uute majandusteoreetiliste kontseptsioonide ja ökonomeetriliste mudelite abil.

Suuremad muudatused makroökonomilises mõtteviisis ja ökonomeetriliste mudelite kasutamises on toimunud välismajanduse valdkonnas (Wallis 1993). Riikidevahelise majandusliku koostöö tugevnemine ja ühise majandusruumi probleemid on tekitanud vajaduse kasutada ökonomeetriliste mudelite abi senisest enam.

On loodud ja arendatud mitmesuguseid ökonomeetrisi mudeleid raha vahetuskursside modelleerimiseks (Fisher, Turner, Wallis 1992). On analüüsitud raha vahetuskursside ning kodu- ja välismaiste intressimäärade seoseid ja nende mõju raha vahetuskursi kujunemisele. Eesmärgiks on arendada ja analüüsida majanduspoliitilisi meetmeid, mis võimaldaksid soovitud raha vahetuskurssi saavutada ja säilitada.

Ka Eestis on majanduse ökonomeetrisel modelleerimisel praegu olulisi perspektiive. Sellele viitab niihästi eri teadusvaldkondade integratsioon (majandusteooria, statistilised andmed ja meetodid) kui ka vajadus kiiresti lahendada praktilisi majanduspoliitilisi probleeme just ökonomeetrisel mudelitele tuginedes. Esitame mõned probleemid, mille lahendamiseks on kiiresti vaja kvantitatiivseid hinnanguid:

- kui palju võib muuta maksumäärasid ning millised muudatused kaasnevad sellega eelarve tuludes ja kuludes;
- kui muutub intressimäär, siis millised muutused võivad sellega kaasneda tootmise ja tarbimise mahus;
- kuidas mõjutavad muutused elanikkonna tuludes tarbimist ja impordinõudlust;
- kuidas mõjutab rahvusvahelise konkurentsi tugevnemine hindade taset ja inflatsiooni;
- kuidas mõjutab inflatsiooni alanemine töötuse taset ja millised on inflatsiooni alanemisega kaasnevad tulud ning kulud.

Kõigile neile küsimustele aitab vastust leida statistilisel infol põhinev ökonomeetrisel modelleerimine.

Kogu maailmas on hakatud aktsepteerima seisukohta, et kvantitatiivsetel meetoditel ja ökonomeetrisel mudelitel on tähtis osa majanduse arengu kavandamisel ning majanduspoliitiliste otsusevariantide kvantitatiivsel hindamisel, kuid nad ei tohi kunagi kujuneda ainsaks otsustusalusel. Ökonomeetrisel mudeli mis tahes lahendi hindamisel on formaalsete kriteeriumide kõrval määrav osa sisulistel kriteeriumidel ja hinnangutel.

Ökonomeetrisel modelleerimine saab olla efektiivne ainult siis, kui tema tulemusi kasutatakse otsustusprotsessis üksnes lisainformatsioonina ning niihästi otsuste langetajad kui ka selle protsessi informatsioonilised toetajad teevad professionaalset koos-

tööd. See nõuab modelleerijatelt oskusi, võimeid ja kogemusi, et tunnetada majandusprotsesside tegelikku kulgu. Majanduspoliitiliste otsuste ettevalmistajad ja nende otsuste langetajad peavad suutma kasutada neile pakutavat täiendavat informatsiooni oskustlikult ja efektiivselt.

ÜLEMINEKUMAJANDUSE MODELLEERIMISE VAJADUSED JA VÕIMALUSED

Turumajandusele üleminekul ja integreerumisel rahvusvahelisse majandussüsteemi kasvab vajadus majandusnähtuste põhjalikuma analüüsimise ja prognoosimise järele. Makromajandusliku stabiilsuse saavutamiseks tehtavad reformid ja otsused vajavad kvantitatiivseid hinnanguid. Kasvab ka vajadus suunata majanduse arengut rahvusvaheliselt aktsepteeritavate majanduspoliitiliste meetmetega ning anda riigi majanduse arengu kohta usaldusväärset ja rahvusvaheliselt võrreldavat informatsiooni.

Üleminekumajanduse modelleerimisel tuleb arvestada reaalse süsteemi ebastabiilsusega ning sellega kaasnevate raskustega tegelikkust võimalikult adekvaatselt peegeldava mudeli konstrueerimisel. Tuleb nõustuda erialakirjanduse seisukohtadega, et otstarbekas on konstrueerida vaid lühiajalist modelleerimist nõudvaid mudeleid nagu üleminekumajanduse puhul ning et ekspert hinnangud on mudeli tulemuste hindamisel ja kasutamisel ülimalt tähtsad (Juszczak *et al.* 1993; Hare, Revesz, Zalai 1993).

Ebastabiilsuse põhjusi turumajandusele ülemineku protsessi modelleerimisel võib üldistatult kirjeldada järgmiselt:

- turumajandusele ülemineku teoreetilised alused on läbi töötamata ning üldistamata, puudub ühtne aluskontseptsioon üleminekumajanduse modelleerimiseks;
- modelleerimise teoreetilise aluskontseptsiooni diskuteeritavus ning kiire areng tingivad mudelite struktuuri ebastabiilsuse ning selle sagedase muutmise vajaduse;
- modelleerimisel kasutatavad andmed ei peegelda adekvaatselt reaalselt tegelikkust, ei ole usaldusväärsed ning ei vasta rahvusvahelistele nõuetele statistilise info kohta. Seoses statistikasüsteemi arenguga kasvab andmete kvaliteet ja usaldusväärsus kiiresti.

Suurimaks takistuseks üleminekuperioodi ökonomeetriliste mudelite koostamisel ja kasutamisel ongi usaldusväärsete ning piisava pikkusega aegridade puudumine. Seetõttu piirduakse erialakirjanduses sageli vaid üleminekumajanduse teoreetiliste mudelite püstitamisega, eriti Rahvusvahelise Valuutafondi käsitlustes (Calvo, Frenkel 1991; Lin 1993). Konkreetsetele andmetele tuginevaid mudelipüstitusi ning nende praktilise kasutamise esimesi tulemusi ja tulemuste analüüsi esineb endiste sotsialismi-maade (Poola, Ungari, Jugoslaavia, Hiina jt) majandusteadlaste modelleerijate töödes.

ÜLEMINEKUMAJANDUSE MODELLEERIMISE ESIMESED KOGEMUSED

Enamikus turumajandusele üleminevatest maadest tunnetatakse ökonomeetrilise modelleerimise tähtsust. Põhiliselt koostöös arenenud riikide, Maailmapangaga ja Rahvusvahelise Valuutafondiga on jõutud ka esimeste praktiliste tulemusteni, mis võimaldavad anda esialgseid hinnanguid üleminekumajanduse modelleerimise võimaluste ja otstarbekuse ning modelleerimise tulemuste praktilise kasutatavuse kohta.

Edukamad on üleminekumajanduse modelleerimisel olnud riigid, kus üleminekureformid algasid varem ning majanduse olukord on stabiliseerumas (Poola, Ungari, ka Hiina). Jugoslaavias algasid turumajandusele ülemineku protsessid samuti suhteliselt varakult (1980. aastate alguses), kuid järgnevad sündmused on olukorda destabiliseerinud. Jugoslaavia majanduse makromudel on põhiosas orienteeritud kriisilukorra majandussüsteemi kirjeldamisele. Tšehhoslovakkia jagunemisel kaheks riigiks on käsumajanduslikule aluskontseptsioonile tuginev mudel (Šujan *et al.* 1973) jäänud tagaplaanile ning mõlemas riigis on väljatöötamisel iseseisev mudelikontseptsioon ning sellele tuginev ökonomeetiline makromudel. Tugevama modelleerimise keskusena on seni esinenud Bratislava. Endise Ida-Saksamaa integreerumisel ühtsesse Saksamaa majandussüsteemi on käsumajanduse perioodi mudel jäänud edasi arendamata ning kasutusel on Saksamaa valetsuse ja Saksa Liidupanga ökonomeetrilised makromudelid.

Poolas tehti majanduse modelleerimisega algust juba 1960. aastatel. 1970. aastate alguseks oli Poola kujunenud käsumajandusliku modelleerimise keskuseks. Poola majanduse modelleerijad olid kaasatud rahvusvahelisse koostööprojekti *LINK*, mille üheks eesmärgiks oli välja töötada ühtne maailmamajanduse mudel, mis integreeriks nii turumajanduslikke kui käsumajanduslikke süsteeme.

Heale teoreetilisele tagapõhjale ning modelleerimise kogemustele toetudes alustati Poolas turumajanduslikul aluskontseptsioonil baseeruva ökonomeetrilise makromudeli väljatöötamist juba 1980. aastatel. Mudelis kasutatakse andmeid alates 1989. aastast, üksikute näitajate puhul 1988. aastast. Varasemad andmed ei ole piisavalt usaldusväärsed ega peegelda adekvaatselt tegelikkust.

Mudeli püstitus nagu ka Poola majanduse areng ning seda toetavad reformid on suunatud majanduse tasakaalu saavutamisele ja stabiliseerimispoliitika modelleerimisele. Tegemist on nõudmispoolse majanduse arengut peegeldava mudeliga. Oluline roll üleminekumajanduse stabiliseerimisel on inflatsiooni pidurdavatel majanduspoliitilistel meetmetel. Inflatsiooni mõju põhiliste makronäitajate kujunemisele, inflatsiooni mõjurid, nendevahelised tagasisideseosed ja sellega kaasnev inflatsioonispiraal on olulisteks modelleerimise valdkondadeks ülemineku perioodi mudelites.

Ka Ungaris tehti turumajanduslikule aluskontseptsioonile tugineva mudeli väljatöötamisega algust 1980. aastatel, pärast esimesi turumajanduslikke reforme riigis. Esialgsed mudeliversioonid olid tugevalt käsumajandusliku suunilusega ning orienteeritud eelkõige majandusliku kontrolli toetamisele. Mudeli esimese versiooni tugevamaks küljeks oli võimalus mudelile toetudes pidada kahte kaubanduse bilanssi: dollari- ja rublabilanssi. Mudel peegeldas küllaltki adekvaatselt hinnakontrolli nõudeid ning mitmesuguste subsidiumide ja diferentseeritud maksude mõju majanduse reguleerimisele ja kontrollimisele. Mudeli ülesehitus oli paindlik ja võimaldas teda edasi arendada kooskõlas areneva turumajanduse nõuetega.

Ungari majanduse modelleerimise tulemusi on ulatuslikult kasutatud poliitilistes debattides ning erinevate majanduspoliitiliste otsusevariantide analüüsimisel. Sealjuures on alati toonitatud ülemineku perioodi modelleerimise tingimuste ebastabiilsust ning

ekspert hinnangute kasutamise vajadust modelleerimise tulemuste hindamisel.

Modelleerimist on kasutatud ka turumajandusliku majandussüsteemi ja turumajandusele ülemineva majandussüsteemi arengu ning erinevate majanduspoliitiliste otsuste võimalike tagajärgede võrdleval analüüsimisel ja hindamisel (Breuss, Tesche 1993). Selleks on konstrueeritud spetsiaalsed mudelid Ungari (1977. ja 1986. aasta kohta) ja Austria (1986. a kohta) majanduse jaoks.

Austria ja Ungari on suuruselt võrreldavad riigid. Ungaris on 10,4 miljonit ja Austrias 7,6 miljonit elanikku. Sisemajanduse koguprodukt (*GDP*) oli 1989. aastal Austrias 16 600 ja Ungaris 2700 USD inimese kohta. Ungari ja Austria majanduse arenguteed kujunesid pärast Teist maailmasõda erinevaks, kuid nende majandusstruktuurides on ajalooliselt kujunenud sarnasus. Suhteliselt sarnane on mõlema majanduse ekspordi-impordi struktuur. Väliskaubanduses domineerivateks kaubaartikliteks on mõlemal maal masinaehituse toodang, tarbekaubad ja vahetoodang. Suuremad erinevused on teeninduse ja põllumajanduse osakaalus rahvuslikus koguproduktist. Austrias on teeninduse osakaal 41% ja põllumajandusel 12%. Ungaris on vastavad arvud 23–24% ja 25%.

Esitame mõned kokkuvõtted kahe erineva majandussüsteemi riigi Austria ja Ungari majanduse modelleerimise tulemustest.

1. Maksude struktuur mõjutab oluliselt mõlema riigi makromajanduslikke näitajaid. Enne põhjalikke ümberkorraldusi maksusüsteemis on vaja hinnata alternatiivseid maksustamise variante ning nende mõju majanduse arengule.
2. Subsiidiumide vähendamine põllumajandusele toob kaasa hindade ja elukalliduse tõusu ning impordi suurenemise. Vähenevad elanike reaalsed sissetulekud. Sissetulekute vähenemine Ungaris 1986. a andmetel on suurem, kui see oli Ungaris 1977. ja Austrias 1986. a andmetel.
3. Väliskaubanduse liberaliseerimine võimaldab Ungaril tulemuslikumalt ümber orienteeruda Lääne kaubandusele. Austrias toodavad väliskaubandust liberaliseerivad meetmed endaga kaasa eel-

arvedefitsiidi kasvu ning heaolu kasvu aeglustumise. Olukorra stabiliseerimiseks tuleb muuta maksusüsteemi.

4. Liitumisest Euroopa Ühendusega võidab Austria rohkem kui Ungari. Impordi hinnad tõusevad mõlemas riigis ca 5%. Raha vahetuskursus tõuseb Ungaris vähem kui Austrias. Investeeringud suurenevad mõlemal maal, samuti põllumajandustoodangu import.

KOKKUVÕTE

Ökonomeetrisel mudelitel on tähtis osa kõigi arenenud riikide ja ka enamiku arengumaade majandusarengut suunavate otsuste vastuvõtmisel ja üldse arengu kavandamisel, kuid nad ei tohi olla ainsaks otsustusaluseliseks. Mudeli mis tahes lahendi hindamisel on formaalsete kriteeriumide kõrval määrav osa sisulistel kriteeriumidel ja hinnangutel.

Modelleerimine saab olla efektiivne ainult siis, kui tema tulemused on kasutatavad vaid otsustusprotsessi lisainformatsioonina ning nii otsuste langetajad kui selle protsessi informatsioonilised toetajad teevad professionaalset koostööd. See nõuab modelleerijatelt oskusi, võimeid ja kogemusi, et tunnetada majandusprotsesside tegelikku kulgu. Majanduspoliitiliste otsuste ettevalmistajad ja otsuste langetajad peavad suutma nendele pakutavat täiendavat informatsiooni oskuslikult ja efektiivselt ära kasutada.

Enamikus turumajandusele siirduvatest maadest ongi tunnetatud majanduse modelleerimise tähtsust ja vajalikkust. Üleminekumajanduse modelleerimise esimesed kogemused annavad tunnistust tema otstarbekusest ja perspektiivikusest. Modelleerimise tulemusi kasutatakse ulatuslikult majandusreformide võimalike tagajärgede analüüsimisel ja üldistamisel, majandusarengu prognoosimisel ning maailmamajandusse integreerumise protsessi kulu hindamisel.

Turumajandusele üleminevate maade majanduse modelleerimise kogemused on rakendatavad ka Eesti majanduse ökonomeetrisel mudelil väljatöötamisel ja kasutamisel. Eksperimenteerimine majandusega ilma kvantitatiivsete hinnanguteta ning aluseks

olevate majandusmudeliteta on osutunud ülejõukäivaks isegi rikkamatele riikidele kui Eesti.

Kirjandus

- Breuss, Fritz, Jean Tesche 1993. Hungary in transition: A computable General Equilibrium Model comparison with Austria. — *Journal of Policy Modeling*, 5/6
- Calvo, Guillermo A., Jacob A. Frenkel 1991. From centrally planned to market economy: The road from CPE to PCPE. — *IMF Staff Papers*, 2
- Fisher, P. G., D. S. Turner, K. F. Wallis 1992. Forward unit root exchange-rate dynamics and the properties of large-scale macroeconomic models. — *Macroeconomic Modelling of the Long Run*. Ed. C. P. Hargreaves. Aldershot
- Green, D. W., C. Higgins 1974. *The SRI-WEFA Soviet Econometric Model: Technical Note*. Menlo Park: Stanford Research Institute; Philadelphia: Wharton Econometric Forecasting Associates
- Hare, Paul, Tamas Revesz, Ernő Zalai 1993. Modeling an economy in transition: Trade adjustment policies for Hungary. — *Journal of Policy Modeling*, 5/6
- Intriligator, Michael D. 1978. *Econometric Models Techniques and Applications*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall
- Juszczak, Grazyna, Maria Magdalena Kazmierska, Nina Lapinska-Sobczak, Wladislaw Welfe 1993. Quarterly model of Polish economy in transition (with special emphasis on financial flows). — *Economic Modeling*, 4
- Kuh, Edwin 1965. Econometric models: Is a new age drawing? — *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 55
- Lin, Shoukang 1993. A monetary model of a shortage economy. — *IMF Staff Papers*, 2
- Mankiw, N. G. 1990. A quick refresher course in macroeconomics. — *Journal of Economic Literature*, 28
- Purju, Alari 1993. Eesti majanduse arengustenaariumid. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2499–2515
- Sowey, Eric 1991. Survey. Dissemination of macroeconomic models: Is a new age dawning? — *Journal of Policy Modeling*, 13

- Š u j a n , I., J. K o l e k , K. G e r g e l e y , M. T k a č , M. O l e x a
1973. *Short-Term Prognostic Models of the National Economy:
Computable Econometric Model of Quartely Prognostic Values Com-
paring Selected Indexes of the Czechoslovakian National Economy.*
Bratislava: Vyskumne Vypostove Stredisko
- V e n s e l , Vello 1979. *Tootmis- ja kasvufunktsioonid.* Tallinn: Valgus
- W a l l i s , Kenneth F. 1993. On Macroeconomic policy and macro-
econometric models. — *The Economic Record*, 69

TIIU PAAS (sünd. 1949), lõpetas 1972. a TRÜ majandusküberneetika erialal, majanduskandidaat 1978. a. 1992. aastast Tartu ülikooli ökonometriaprofessor, 1993. aastast majandusteaduskonna prodekaan. Stažeerinud Praha Kõrgemas Majanduskoolis, Kieli ülikoolis, USA Töõministeeriumis, Rootsi Statistikabüroos, Århusi ülikoolis (Taani) ja *Bentley College*'is (USA). 1993. a kevadsemestril külalisprofessor Stockholmi ülikooli juures.

PUITASUMID KUI KULTUURIKESKKOND

Robert Nerman

Iga rahva areng, ta tõusud ja mõõnad, rahva osaks langened õn-
nepäevad ja katsumused kajastuvad peale traditsiooniliste arhiiv-
viallikate ka kultuurikeskkonnas. Kultuurikeskkonna all pean
silmas põliselanike poolt ühiselt loodud, hoitud ja edasiarendat-
tud miljööd ja olustikku. Kuigi see lihtsana näiv tasand sisaldab
suuri võimalusi rahvuskultuuri mõiste avardamiseks ja süvendam-
miseks, ei ole selle kasutamine kaugeltki lihtne. Kvalitatiivset
nihet takistavad eelkõige mõned sügavale juurdunud väärhoiakud
ja stereotüübid. Osa väärhoiakuid on seotud meie poliitilise ja
majandusliku pärandiga. Seda probleemistikku käsitlesime aja-
kirja *Akadeemia* 1991. a 6. numbris. Osa sügavale juurdunud
väärhoiakuid ja stereotüüpe on hoopis üldisema iseloomuga ning
tulenevad inimpsüühika iseärasustest.

STEREOTÜÜPSEST MÕTTELAADIST TEKINUD VÄÄRHOIAKUD

Üheks olulisemaks takistuseks, mis on kõikidel aegadel seganud
"rohujuuretasandi" kasutamist ajalooallikana, pean mõttelaadi, et
kogu meie vahetu ja igapäevane ümbrus ja selles kehtivad suhted
on liiga endastmõistetavad ega paku ajaloolist huvi. Sellest
väärhoiakust on omakorda ahelreaktsioonina välja kasvanud mit-
mesugused uued eksiarvamused. Näiteks peetakse sageli ajaloo-
allikana olulisemaks kõrgetes instantsides koostatud dokumen-
te ning alahinnatakse üksikisiku tasandit. Viimaseid peetakse
subjektiivseks ja vähem usaldusväärseks. Pole saladus, et aeg
korrigeerib oluliselt hetkehinnanguid. Aja möödudes osutuvad
kõrgetes instantsides koostatud dokumendid sageli infovaeseks

ning subjektiivsed tähelepanekud kõige adekvaatsemaks ning informikamaks. Vastuolu siin siiski ei ole. Ärgem unustagem, et kõrgetes instantsides koostatud dokumendid läbivad mitmekordseid poliitilise tsensuuri filtreid ja lõpptulemuseks sisaldab allikas tegeliku tegelikkuse asemel soovitud tegelikkust. Siinjuures tuleb veel arvesse võtta, et mida vähem olukorda kontrollima ja juhtima seatud ametimehed ning ametkonnad oma ülesannetega toime tulevad, seda enam lisandub allikate filtreerimisele konstruktiivsuse imiteerimist. Hetkeseisukohast vaadatuna võib arengu imiteerimine nii mõnelegi näida veenvana, ajalises distantsis aga saab pilt selgemaks ka kõige naiivsemale hindajale.

Kui telgitaguse mängu selgitamine on rohkem allikmaterjali analüüsi teel teostatav, siis kogu kultuurikeskkonna nüanssiderohke eripära selgitamine on lihtsate ning igapäevaste ehk tsemoritest töötlemata andmete puudumise tõttu juba võimatu.

Stereotüüpne suhtumine allikmaterjali avaldub ka atraktiivsete ja vähem atraktiivsete allikate vastandamises. Mingil määral näitab seda vastuolu kultuuripüramiidi tipule orienteeritud klassikalise kunstiajaloo reeglistiku eelistamine näiteks linnakeskkonna uurimisel. Loomulikult ei koosne linn ainult kultuuripüramiidi tippudest. Linna kui terviku seisukohast on ka märksa vähem atraktiivsed nähtused niisama tähtsad. Lihtsate ja igapäevaste nähtuste kogumine, süstematiseerimine ning tüüpidesse jaotamine on märksa keerulisem, sest esiteks on käsitletavate nähtuste hulk märksa suurem ning teiseks puuduvad praeguseni tõelised eeskujud laiahaardelise ning süsteemse linnamiljöö ja -olustiku uurimiseks.

Mis puutub igapäevast miljööd ja olustikku kajastavate andmete talletamisse, siis pahatihti on isegi ajaloolaste seas levinud arvamus, et piisab kasvõi juhuslikult talletatud andmetest ja panus kaasaja kultuurikeskkonna jäädvustamisse ongi tehtud. Tegelikult ei suuda üksikud pidepunktid anda kõige vähemalgi määral objektiivset ülevaadet tegelikkusest. Tavaliselt kujunevad üksikud allikad pidepunktideks uutele spekulatsioonidele.

Stereotüüpse mõtlemislaadiga seondub ka arusaam, et piisab "rohujuuretasandi" tähenduse ja tähtsuse äratundmisest ning kohe võib suure hooga alustada. Pole kahtlust, et sel juhul jääb lihtsate andmete talletajate vaateväljast välja palju üliolulist. Süs-

teemi puudumine lähteainete struktuuri alal viib paratamatult varem kogutud materjali dubleerimiseni ning sünteesideks kõlbmatu materjali kogumiseni. Spetsiifilise raamistiku puudumine viib paratamatult muude, konkreetsetel juhtudel sobimatute raamide kopeerimiseni.

Praktiliste uurimistööde juures võime veenduda, kuidas väheste lähteandmete kasutamine ning tänapäeva nõuetele vastava lähteandmete struktuuri puudumine on viinud ammutuntud fraaside lõpmatu ümberjutustamiseni. See muidugi ei tähenda, et ümberjutustuse faktiline külg *à la* Pelgulinn, Kassisaba, Kalamaja või Kadriorg on omapärane ja ainulaadne, ei vasta tõele. Küsimus on selles, kas seesugune konstateering lisab midagi seni teadaolevale või mitte.

Valed stereotüübid ei puuduta ainult ajalooallikaid. Täpselt samasuguseid stereotüüpe näeme suhtumises kultuurikeskkonda. Eriti märkantselt avalduvad väärhoiakud nii spetsiifilise ja olulise kultuurikeskkonna suhtes, nagu seda on ajaloolised puitasumid. Nagu vastuoluliste nähtuste puhul iseloomulik, jagunevad hinnangud puuhoonetele ja puitasumitele objektiivseteks, alahindavateks ja ülehindavateks. Objektiivsete hinnanguteni saame kõige hõlpsamini jõuda peale seda, kui oleme eristanud mõlemaid kõrvalekaldumisi. Mis puutub puuhoonete ülehindamisse, siis siin on tegu suhteliselt harvaesineva nähtusega, mida aga naiivsete ning kergesti ümberlükatavate argumentide tõttu meelsasti tsiteeritakse. Märksa sagedamini kohtame puitasumite alahindamist, eriti ümbruse ignoreerimise kujul. Isegi põgusal vaatlusel võime veenduda, et ümbrus võib üksiku puumaja väärtust oluliselt tõsta, kuid ka nullilähedaseks kahandada. Kuid struktuuriterviklikkus on alati ja kõikjal seotud kultuurikeskkonna terviklikkusega. Me näeme, et struktuuriterviklikkus on alati suurem seal, kus austatakse oma kultuuritraditsioone, ja vastupidi: seal, kus kultuuritraditsioonid hakkavad tuhmuma, on kaootilisus alati suurem.

Üheks sagedasemaks veaks paljude ajalooliste linnade puitasumite hindamise juures on see, et nende vanust seostatakse olemasolevate hoonetega. Kõlab paradoksaalsena, kuid nii mõnigi mõjukas linnaplaneerija ja linnavalitsuse juht arvab praeguseni, et näiteks Kalamaja linnajao ajalugu algab 19. sajandi lõpust ning 20. sajandi algusest, s.t ajast, kui ehitati põhiosa praegustest hoo-

netest. Tegelikult ulatub Kalamaja ajalugu vähemalt 13. sajandisse. Praegustele hoonetele eelneb 5–6 või veelgi enam põlvkonda puumaju. Rikkalik arhiivimaterjal võimaldab rekonstrueerida küllaltki hästi keskaegset olustikku. Alates 17. sajandi lõpust on meil iga eeslinna krundi kohta juba süsteemset materjali.

Puitasumite vanuse alahindamine on teinud korvamatut kahju ka muinsuskaitsele. Tallinnas oli veel 1970. aastatel paarkümmend 200–250-aastast puumaja. Tollal neid ehitismälestistena riikliku kaitse alla ei võetud ning praeguseks on lõviosa puumajadest hävitatud. Paraku pole suhtumine ka praeguseks muutunud ning viimased vanuse poolest unikaalsed puumajad kõige tõenäolisemalt hävivad.

Ehitismälestiste hulka kuuluvad kahtlemata ka interjöörid. Tundes Tallinna vanalinna interjööre ning samuti ka puitasumite interjööre, tahaks öelda, et just puitasumites on rohkem terviklike ja huvitavamaid interjööre. Sellele vaatamata arhitektuurimälestiste nimekirjast me näiteks Tallinna puumajade interjööre ei leia.

Üks sagedasemaid vigu on ka muudest kultuurikeskkondadest ülevõetud nähtuste vastandamine kohalikele traditsioonidele. Loomulikult ei söanda keegi avalikult propageerida kohalike traditsioonide eiramist. Tuletagem meelde, et võõra kultuurikeskkonna pealesurujad isegi stalinismiperioodil esitlesid ennast kohalike traditsioonide jätkajatena. Tõde siiski ei ole relatiivne. Sõnade ja tegude võrdlemine selgitab kõigile, kummal poolel oli õigus. Loomulikult pole linn koht, kus korraldada eksperimente ning hiljem vaadata, kas sai õigesti tehtud. Meie linnavalitsusel ning arhitektuuriametil on kõik võimalused ebaõnnestumist vältida. Piisab, kui tõsiselt analüüsida sarnasust varasemate ebaõnnestumiste ning praeguste kavatsuste vahel. Kohaliku kultuuritraditsiooni alahindajad tajuvad muide suurepäraselt, et nad ei aja õiget asja, ning seetõttu väldivad ettenägelikult sõnavõtte sel teemal. Kuid peale verbaalse vahelejäämise on ka muid vahelejäämise võimalusi. Kultuurikeskkonna tegelik areng, selle kaitseks ja arenguks rakendatud või rakendamata jäetud abinõud, sealhulgas reageeringud konstruktiivsete ettepanekute suhtes, räägivad ise enese eest. Ühe raskema nõukoguliku pärandina võiks nimetada personaalse vastutuse puudumisega seonduvat. Just vastutuse

hajumise võimalus lubab vana mentaliteediga ametimeestel oma kohtadel vana viisi jätkates edasi püsida.

Kui nüüd tagasi tulla kohalike traditsioonide teema juurde, siis evolutsiooniline areng pole mitte kunagi tähendanud endasse sulgumist. Vastupidi: süntees mujal ennast õigustanud kogemustega on alati olnud ülioluline kohaliku kultuurikeskkonna edasiarendamisel. Kuid süntees eeldab naabermaade paremiku kõrval ka teise poole, s.o kohalike traditsioonide arvestamist. Eespool kõnelesime kõikvõimalikest takistustest kultuuriväärtuste hindamisel.

Ühe takistusena lisanduks neile veel normaalse kultuuriloolise infopanga puudumine. Ametlik kultuuri- ja ajaloomälestiste nimekiri sisaldab vaid murdosa tegelikest väärtustest. Näiteks Süda—Tatari tänava piirkonna detailsem uurimine näitas, et tegelikult on väikesel territooriumil umbes 80 korda rohkem ajaloo- ja kultuurimälestisi, kui leiame ametlikust nimekirjast. Kalamaja puhul on erinevus praegustel andmetel koguni 120-kordne.

Tallinna Eeslinna Uurimisbürool on kõikide eeslinna jagude kohta pakkuda umbes samasugustes proportsioonides lisateavet. Paraku praegu ikka veel puudub huvi sellise informatsiooni vastu. Selles kontekstis ei saa mööda minna laialt levinud arvamusest, nagu tuleks määramatus ühtse strateegia puudumisest. Sellest võib järeldada, et piisab seaduste loomisest. Lahendatakse justkui pakilisemaid küsimusi, varem aga takistas strateegia loomist Moskva. Osalt on see õige, sest nii nüüd kui ka varem tuli tegutseda ebasoodsates raamidest. Kuid ebasoodsate raamide olemasolu ei õigusta veel passiivset paremate aegade ootamist. Vastupidi, ebasoodsates tingimustes, kui kultuurikeskkonna allakäik on ilmne, tuleb eriti intensiivselt kasutada kõiki võimalusi.

Vaatamata sellele, et Nõukogude periood oli kultuurikeskkonna arenguks äärmiselt ebasoodne, võimaldasid ka tolleaegsed piirangud nii muinsuskaitse kui ka linnaplaneerimise alal üht-teist korda saata. Paraku neid võimalusi ei kasutatud. Põhjus on üsna proosaline, nimelt nõukogulike totaalsete monopolide huvitatus saada minimaalsete kulutustega maksimaalset kasu. Siin aga on kultuurimälestiste kaitsmine selgeks takistuseks. Järelikult tuli muuta see instants fiktiivseks. (Kõrvalepõikena tahaksin öelda, et fiktiivses muinsuskaitstes ja linnaehitusesüsteemis töötas küllaltki

palju ka kõrge kutse-eetikaga isikuid, paraku võtmepositsioonile sattusid neist vaid üksikud.)

Sageli on demokraatlikest ühiskondadest pärit kolleegid oma kogemuste põhjal kõige paremast tahtest soovitanud meile konfliktseid situatsioone mitte puutada ning tegelda ainult puhta uurimisteemaga. Inglismaa või Rootsi oludes, kus linnaehitus-alaste otsuste vastuvõtjad suhtuvad oma kultuuripärandisse märksa suurema pieteeditundega kui meie muinsuskaitse, oleks konfliktsituatsioonidesse laskumine tõepoolest mõttetu sildade põletamine. Lähtuda tuleb konkreetsetest oludest ning iga kultuurikeskkonna kujundamise lüli, sealhulgas ka uurimistöõde lüli juures alustada lähimineviku kompromissitust analüüsist. Vastasel juhul me ainult pikendame agooniat. Meie poolt on probleemide mahavaikimisest huvitatud ainult need, kes on isiklikult seotud senise vabavoolu arenguga.

Vanade raamide lõhkumise juures tuleb olla ettevaatlik ka teise äärmusega, s.o nende suhtes, kes soostuvad vanade raamide lõhkumisega, kuid jätvavad mitmesugustel põhjustel teadvustamata vajaduse uute järele. Mida pikemaks kujuneb intervall vanade raamide lõhkumise ning uute ülesehitamise vahel, seda rohkem tugevnevad need, kes on huvitatud võimalikult suurest ja vabast mänguruumist.

PROBLEEMID UUTE ARENGURAAAMIDE RAJAMISEL

Igasugune kaotus osutub võiduks, kui sellest osatakse õigeid järeldusi teha. Kuidas talitada aga siis, kui senistest vigadest ei osata järeldusi teha? Kas ebasoodsa taustsituatsiooni juures on üldse otstarbekas teoretiseerida valdkonda edasiviivate raamide üle? Esiteks ei ole praegune Eestimaa olukord võrreldav nõukoguliku, täiesti seiskuva ühiskonnaga. Vaatamata suurtele raskustele toimuvad siin mitmel alal tõelised muutused. Tõmmates terava piirjoone senise ja uue muinsuskaitse ning linnaehituse arengu vahele, saame oluliselt kaasa aidata muutuste kiirendamisele.

Loomulikult ei aita midagi muuta ühekordsed, ükskõik kui resoluutsed piiritõmbamised. Sõltumatud ühiskondlikud organi-

satsioonid sobiksid suurepäraselt süsteemse vastukaalu ossa. Paraku paljudel juhtudel seda pole toimunud. Olen veendunud, et just ebamäärase piiri tõttu ei kujunenud esimese põlvkonna ühiskondlikest organisatsioonidest valdkonna tervendamiseks vajalikku vastukaalu.

Seniste puitasumite uurimiste analüüsis kerkis kaks suurt probleemi. Ühelt poolt segas ja segab praegugi edasiminekut puitasumite uurimise eri suundade kaugenemine teineteisest. Ühe või teise suuna võimalused jäävad kasutamata ning kui neid kasutataksegi, siis ebaveenvalt. Teiselt poolt on seniste faktide kasutamine juba ammu saavutanud oma lae. Sellistes tingimustes on ahvatlus varem öeldu uuesti ümberjutustuseks või pöördumiseks spekulatsioonide poole eriti suur.

Need kaks probleemiringi on omavahel tihedasti seotud. Ühe lahendus sõltub teisest. Jagades uurimissuuna väiksemateks osadeks, võib omavahel ühendada kõige erinevamaid suundumusi. Millised parameetrid tulid ühe või teise üksiknähtuse juures arvesse, see selgus juba praktiliste tööde käigus. Metoodika väljatöötamise kõõgipoolt valgustades tuleb tunnistada, et nii mõndagi detaili tuli praktiliste tööde käigus oluliselt korrigeerida. Sageli oli see lisatöö ka aeganõudev, kuid süsteemi lihtsamaks, paindlikumaks ning informatiivsemaks muutmise huvides tasus see end alati ära. Vaatleme veidi lähemalt Tallinna Eeslinna Uurimisbüroo metoodika põhisuundi.

LINNAPLAANI TASAND

Linna ajaloo uurimine on enamasti paigutatud kunstiajaloo valdkonda. See liigitus on põhjustanud suuri vastuolusid. Teatavasti on klassikaline kunstiajalugu pööranud põhitähelepanu kultuuripüramiidi tippude uurimisele. Seetõttu ei ole linnaplaanil kunstiajaloo allikmaterjalina olulist kohta. Kuid linn on eelkõige territoriaalne mõiste ja mõttetu on ignoreerida linnaplaani, mis sisaldab suurepäraseid andmeid. Pakub ju iga linnaplaan kümneid ja sadu lahtiharutamist väärivaid niidiotsi.

Isegi põgus pilk linnaplaanile veenab, et areng ei toimu alati ja kõikjal ühes suunas. Me näeme, et erinevatel aegadel, erinevates piirkondades on toimunud küllaltki ebaühtlased muutused.

Erinevate plaanide võrdlemisel võime veenduda, kuidas tänavajooned õgvenevad, tähtsamad liiklusteed vahetavad oma asukohta, hoonestus ja krundistik tiheneb, hõreneb või püsib muutmatusena pikka aega.

Et üldised olud muutuvad küllaltki kiiresti, siis endine linnaplaan tavaliselt ei vasta uutele vajadustele. Eri aegadel on põhiliseks probleemiks olnud linnaplaani kohandamine uute oludega. Sageli on mõjukad valitsejad vana keskkonnaga kiiresti arved õiendanud ning rajanud oma ambitsioonidele, harvemini uutele vajadustele tugineva uue keskkonna. Veel sagedamini on tehtud suuri plaane, millest vaid murdosa on jõutud realiseerida.

Paraku me võime enamikust linnadest leida palju näiteid, kuidas hetkel otstarbekana tunduv lahendus osutub hiljem kahetsusväärseks eksimuseks. Et nende eksimuste parandamine käib üle jõu isegi rikastele ühiskondadele, siis jäävad võõrkehade mõjuma täpselt niikauaks, kuni nad püsivad. Lisagem, et peale struktuuriteraviklikkuse lõhkumise on võõrkehale alati omane laiendada oma territooriumi. Need, kes väidavad, et võõrkehade tekkimist ei ole võimalik paremalgi tahtmisel ette näha, eksivad sügavalt. Tõestuseks võib iga kahtleja tutvuda võõrkehade rajamisele eelnenud ajakirjanduslike diskussioonidega. Allpool tuleme linnamiljöö käsitluse osas struktuuriteraviklikkuse juurde tagasi.

Linnakeskkond on väga erinevate huvide, s.o riigi, linna ning lokaalsete huvide kokkupuute koht. Kõrge kultuuriga maades on linnakeskkonda arendatud nende kolme tasandi kompromissina. Totaalsetes ühiskondades ning katkenud kultuurijärjepidevusega maades mõistetakse paikkondlikke huve linnakeskkonnana ainult stiihiliselt tekkinud parasiitehitistena. Tegelikult näitavad parasiitehitised linnapoolse kontrolli puudumist ning paikkondliku arengu perspektiivi kadumist. Vabavoolu arengul ei ole lokaalsete huvidega midagi ühist. Vastupidi, see on kõige ohtlikum relv paikkondliku eripära likvideerimisel.

Paikkondlikud huvid ei seisne ainult passiivses vastupanus riigi ja linna kui terviku huvidele. Soodsates tingimustes arendatakse

se kohalikku eripära edasi ka paikkondlikul tasandil. Linnaplaani võib vaadelda hea ülevaatematerjalina juba toimunud muutuste osas ning ka omamoodi indikaatorina paikkondliku elujõulisuse osas.

Paikkondliku eripära alahindajad on vaadelnud lokaalse tasandi poolset aktiivsust spontaanse ja läbimõtlemata tegevusena. Tegelikult on kohapealt lähtuva aktiivsuse taga peremehe-instantsi olemasolu korral hoolikas, pikk ja keeruline otsinguprotsess. Linnaplaanidega tutvumine näitab, et sageli läheb üheks või teiseks otsinguks vaja mitut katset. Näiteks Tallinnas Süda tänava alguse siksakjoon sai oma praeguse kuju alles kolmanda katse järel.

Linnaplaanid on hindamatuks allikmaterjaliks struktuuri erinevuste uurimisel. Kui võtta aluseks Eesti silmapaistvaima linna-geograafi — Edgar Kanti linnakeskkonna diferentseerimise alased tööd, s.t kruntide ja kvartalite eristamine hoonete, hoovide ja aedade alla jäävate maa-alade osatähtsuse järgi, siis näeme ka Tallinna linnatuumiku ümber mitut väga erineva kooslusega vööndit. Aja jooksul on nende vööndite ulatus ja iseloom oluliselt muutunud. Kõige lähemal linnatuumikule on tiheda tänavavõrguga väikeste kruntidega ning tiheda hoonestusega, suhteliselt väikeste hoovide, sageli ka ilma aedateta vöönd. Suuremate magistraalide ääres see vöönd endus linnatuumikust kaugemale. Omamoodi magistraalina tuleks võtta ka Härjapea jõge, mille ääres on sellise kooslusega krundid isegi linnatuumikust kaugel paiknevas Juhkentali linnajaos. Tähelepanuväärne on ka see, et selle vööndi linnaosade toponüümid hõlmasid märksa väiksemaid alasid, kui neil oli järgmises vööndis. Mis puutub praegusse piirkonda, siis Teises maailmasõjas hävis suurem osa selle hoonestusest. Osa piirkondi hakati juba möödunud sajandi lõpul ümber kohandama eliidlinnajagudeks. Markantse näitena võiks tuua Süda—Tatari tänava piirkonda Tallinnas, mis jäi imekombel alles pärast 9. märtsi 1944. a pommitamist, kuid on praegu hävimas lühinägeliku linnaehituse poliitika tõttu.

Järgmiseks vööndiks on märksa hõredama hoonestusega ning suuremate aedadega domineerivalt puuhoonetega piirkonnad. Tegemist on suhteliselt hiliste, möödunud sajandi lõpul ning selle sajandi alul tekkinud linnajagudega. Sellesse vööndisse kuulub suur osa Pelgulinnast, osa Kalamajast ja Kassisabast, Kitseküla,

Poriküla, Torupilli, Lilleküla, Sikupilli jt puuhoonestusega linna- jaod. Enamasti on tegu üürimajadega ning Nõukogude perioodil on seal lõhutatud piirdeid, käest lastud aedu, hoovidesse ja aedadesse on rajatud rohkesti parasiitehitisi. Ka ei suutnud linnavalitsus kui anonüümne peremees hooneid hooldada ega kontrollida remonttööde kvaliteeti.

Kolmandaks võõndiks ümber linnatuumiku on hõreda asustusega alad. Praeguseks ajaks on suur osa nendest aladest hoonestatud ilmetute tüüpelamutega (Lasnamäe, Õismäe, Mustamäe). Sellegipoolest väärib see võõnd hoolikat uurimist, sest tegemist on väga omanäolise kultuurikeskkonnaga, kus toimus ühelt poolt linna ning teiselt poolt maamiljöö ja -olustiku süntees. Et omal ajal olid kõik eeslinna alad hõreda hoonestusega piirkondadeks, siis kolmanda puitasumite võõndi uurimine aitab ka eeslinnade kõige vanema ajaloo uurimist.

Omaette struktuurina võiks vaadelda hõreda hoonestusega alal paiknenud kompaktsama hoonestusega saarekesi. Sellisteks piirkondadeks olid keskajal Kalamaja, Jaani seegi ümbrus, Kopli kaluriküla, 18. saj. Kadrioru lossiansambel koos lossiteenijate asulaga, 1930. aastatel Vene Balti, Bekkeri, Sitsi ja Neeme asundus ning Suurküla Paljassaarel. Nende piirkondade uurimine on kindlasti võtmeks paljude linna arengumõistatuste lahendamisel. Seega tuleb iga konkreetse puitasumi või puuhoonegi puhul arvestada võõndit, kus ta asub.

Praegusel ajal on Tallinnas keeruliseks probleemiks linnajagude piiride küsimus. Et kogu Nõukogude perioodil ja varemgi olid need mitteametlikud, on siin praegu nii mõndagi segast ja vasturääkivat. Jällegi tuleb tõsiselt uurida linnaplaani.

Linnaplaani uurimisel ei saa piirduda ainult linna või linna- jaod mõõtmatega. Ka väiksemate ühikute nagu kvartal ja krunt uurimine lisab üliolulist teavet. Kinnistud ning kinnistul asuvad üksiknähtused on hõlpsasti tüüpidesse jaotatavad. Ja et me saame põhilise osa linnaplaani tasandi materjalist kinnistute lülist, siis on siin kõik võimalused analüüsi- ja sünteesimeetodi kasutamiseks ning üleminekuks suurematele struktuuriühikutele.

LINNARUUMI TASAND

Üksikute puuhoonete ja puuhoonestustega piirkondade uurimisel on suurimaks veaks olnud enamiku andmete kasutamata jätmine ning tuginemine üksikutele, sealjuures sageli atraktiivsematele ja kergemini kättesaadavamatele faktidele. Ainult vähestele lähteandmetele toetavas uurimistöös ei saa kasutada näiteks analüüsi ja sünteesi meetodit.

Nagu linnaplaani ja linnaolustiku tasandi juures, nii on ka linnaruumi tasandi puhul võimalik haarata kõiki üksikasju, jagades terviku väikseimateks koostisosadeks. Kõigepealt jagasime kinnistu 160-ks osaks (näiteks piirdeaedadeks, väravateks, verandadeks, erkeriteks, frontoonideks, aknaluukideks, välistreppideks, hoovis asuvateks pesuköökideks, aias asuvateks purskkaevudeks jms). Näiteks kui on ülevaade kõigist Tallinna eeslinnades asunud ja asuvast erkeritest, ei ole raske mõõtude, proportsioonide, kujunduse, asukoha, üksikute olulisemate detailide jms alusel koostada ühist küsimustikku teise ringi jaoks.

Ühe konkreetse ehitusosa, näiteks erkeri igakülgne analüüs koos geneesi ja levikuala selgitamisega peaks pakkuma suurimat huvi teiste ajalooliste linnade, s.o ka naabermaades asuvate puuhoonestusega linnade uurijatele. Erkeri igakülgse käsitlemise juures on loomulik seoste leidmine teiste linnaruumi tasandi nähtustega (näiteks korterite planeeringu või hoone korruselisusega). Olen veendunud, et kõikide linnaruumi üksiknähtuste võrdlemine näiteks erkeriga avab palju senitundmatut ja ootamatut. Selle kõrval on niipalju kui võimalik vaja teha võrdlusi ka linnaplaani ja linnaolustiku tasandiga. Meid huvitab näiteks, kas erkerid domineerisid nurgalahendustega hoonetel, tavalises tänavaseinas, hoovipoolsetel fassaadidel või hoovipoolsetel majadel. Meid huvitab kindlasti, kas erkerid olid mõeldud üürimajadele, ametiasutustele või privaatkorteritele ning millised elanikud nendes korterites elasid.

Tallinna Eeslinna Uurimisbüroos on tehtud ära suur töö üksikute ehitusosade kartoteekide ja levikukaartide koostamisel. Need kajastavad 1940. aasta olukorda, sest pärast 1940. aastat puumaju Tallinnasse enam peaaegu ei ehitatud ning kui ehitatigi, siis haruharva varasema arengusuuna jätkuna.

OLUSTIKULINE TASAND

Enamasti on paikkondliku eripära kirjeldamisel piiratud linna-ruumi, eriti arhitektuuri tasandiga. Kuid mida enam me eemaldume üksikhoonete ja ansamblite käsitlustest tervete piirkondade suunas ning mida inимdimensioonilisemad on need piirkonnad, seda suurem vajadus on uurida olustiku tagasimõju. Puitasumite puhul on inimhõõde kahtlemata eriti tähtis. Ka on nad välja kujunenud pikaajalise evolutsioonilise arengu tulemusena ning nad on väga erinevat tüüpi. See tähendab, et aura puitasumite ümber on keeruline ning mitmepalgeline. Andmepanga struktuuri loomisel lähtusime praktilistest vajadustest s.t raamistik ei tohiks takistada maksimaalse informatsiooni talletamist ning andmestik peab olema nii ajas kui ka ruumis võrreldav. Järelkult ka olustikuline tasand tuli jagada väikseimateks üksikosadeks. Et võrdluse jaoks on eri piirkondadest ning perioodidest vaja ühesuguse iseloomuga informatsiooni, siis kõige mõttekam on kasutada ankeedivormi. Ankeedivorm sobib niihästi põliselanike küsitlustel saadud materjali kui ka arhiividest saadud materjali süstematiseerimiseks. Kuigi meie arhiivid on ülirikkalikud ka igapäevast olustikku kajastava materjali poolest, ei dubleeri nad kaugeltki vanadelt elanikelt süsteemselt kogutud andmeid. Seega on tegemist võrdväärse poolega ning ühe poole ignoreerimine tekitab uurimisse suuri lünki.

Praegu kasutusel olev ankeedivorm on koostatud pikaajaliste praktiliste tööde käigus. 126 küsimusest koosnev ankeet on jaotatud 5 ossa, s.o üldisteks korterioludeks, korteri interjööriks, aia ja hoovi ning nii ümbruskonnas kui ka elumaja mastaabis toimunud muutuste osaks.

Muidugi ei pruugi iga inimene vastata kõigile küsimustele, kuid sageli tuleb ette sedagi, et vastaja soovib mõnele küsimusele põhjalikult vastata. Et alati on leidunud inimesi, kes isiklike kogemuste põhjal soovivad meenutada osavõttu haridusseltsi tegevusest või spordielust, kokkupuudet mõne tuntud kultuuritegelasega, õpinguid, töömiljööd, kirjeldada detailselt teenindust, mõne vürtsipoe interjööri, 9. märtsi pommitamist, küüditamist või midagi muud tähtsat, siis ankeediküsimustest ei tohi saada takis-

tavad raamid informatsiooni talletamise alal. Meie eesmärgiks on jõudmine maksimaalsete detailide ja nüansside juurde.

Igapäevase olustiku talletamisel on ankeedivastuste kõrval muidki võimalusi. Tõhusaks abimaterjaliks on elanike tehtud skeemid omaaegse mööblipaigutuse kohta, samuti aedade, hoovide ning lähikümbruse detailsed skeemid. See materjal on täiesti asendamatu. Üliolulised on ka põliselanikelt saadud või koopiategemiseks antud fotod igapäevasest miljööst ja olustikust. Peab ütlema, et eraldivõetuna ei ole enamik üksikfotosid allikana kuigi tähtsad, ent suures koguses on nad väga tähtis ajalooallikas. Kui lisada, et stereotüüpse mõtlemislaadi tõttu ei ole fotoarhiividesse kogutud fotosid igapäevasest miljööst ja olustikust, siis on Tallinna Eeslinna Uurimisbüroo kogutud 20 000 etnograafilise sisuga fotot asendamatud.

Rohke allikmaterjal võimaldab asuda ka "rohujuuretasandi" analüüsimisele ja sünteesimisele. Üheks olulisemaks vaheetapiks sellel teel on detailsed aspekte puudutavate levikukaartide koostamine. Loomapidamise, eri tüüpi aedade, mootorrataste ja autoomanike, kaupluste, ajalehekioskite, taksopeatuskohtade, mitmesuguste töökodade jpm levikut eri perioodidel (näiteks 19. sajandi lõpu, selle sajandi alguse, 1920. ja 1930. aastate kohta) kajastavad plaanid on väga vajalikud abimaterjalid ühtaegu linna kui terviku ja lihtsa eluolu mõistmiseks.

Maksimaalsetesse nüanssidesse ulatuva linnaetnograafilise materjali talletamise käigus koguneb teavet ka sellistest nähtustest, mille kohta ei leidu andmeid isegi ülikvalikes arhiivides. Jutt on sellistest nähtustest nagu paikkondlik patriotism ja keskonnamentaliteet. Meie kasutuses olev materjal võimaldab täie veendumusega väita, et Tallinna eeslinn pole kunagi olnud selline koht, kus puuduks paikkondlik patriotism. See avaldub muu hulgas põliselanike aktiivses osavõtus seltsielust, samuti oma ümbruskonna heas tundmises. Kultuurijuurteta isikud ei suuda meie ankeetidele vastata, sest nad pole kunagi pööranud tähelepanu detailidele ning muutustele üksiknähtuste osas. Tüüpilisteks vastuseks saame: "Siin pole kunagi midagi tähelepanuväärset olnud" või "Ei mäleta, ei tea". Tallinna põliselanike puhul tuleb selliseid vastuseid õnneks haruharva ette.

Kultuurikeskkonnale mõjuvad alati negatiivselt korraga suurel hulgal muudest piirkondadest saabunud isikud. Kui nad on eelnevalt — nagu nõukogude ühiskonnas tulijad — minetanud oma kultuurijuured, on tagajärjed katastroofilised. Puitasumite puhul, mille heakorra hoidmine ja edasiarendamine nõuab erilist pieteeti, võimendub kõik see negatiivne veel eriti. Linnaetnograafilised andmed kinnitavad, et juba 1940. aastal tekkisid Tallinna linnapilti suured negatiivsed muutused. Kuid vaatamata esimese Nõukogude aasta negatiivsetele muutustele, kohutavatele sõjakahjustustele, põliselanike massilisele küüditamisele ja vangistamisele, puitasumite perspektiivituks tunnistamisele, peremehe-instantsi ärakaotamisele ning hoonete hooldamise allutamisele linnavalitsuse kaudu anonüümsetele peremeestele, s.t majavalitsustele jms, püsis üldjoontes harmooniline keskkond kuni 1950. aastate alguseni. Üksikutes piirkondades püsis harmooniline olustik umbes 10–15 aastat kauemgi. Selline asjaolu kinnitab ainult kohalike kultuuritraditsioonide elujõulisust. Ka see asjaolu, et isegi veel praegu on arvestatav osa omaaegsest keskkonnakultuurist säilinud, kõneleb kultuuritraditsioonide tugevusest. See tähendab, et on täiesti võimalik säilitada puitasumid kui ainulaadne kultuurikeskkond. Kahjuks seab puuhoonete suur kulumus, puuhoonete vahetu ümbruse käest laskmine, paljud võõrkehad puitasumites ning mis peamine, puitasumite kui väärtusliku kultuurikeskkonna tugev alahindamine arhitektuuriringkonnas, samuti Tallinna linnavõimude poolt, selle võimaluse realiseerimise tõsisesse ohtu.

LINNAMILJÖÖ

Väga sageli on ajakirjanduses ja ka erialases kirjanduses kasutatud sellist mõistet nagu linnamiljöö. See keeruline mõiste on seotud kultuuritraditsiooni ja struktuuriterviklikkuse sünteesiga. Me näeme, et kui üks pool sellest sünteesist on mingil põhjusel halvasti väljaarendatud, siis see avaldub otsekohe ka teises pooles.

Mõnikord on struktuuriterviklikkusega seostatud ka konkreetse ühiskonna või linna jõukust. Ajaloost võib leida palju näiteid, kus konkreetse linna jõukus aitab kaasa hoopis struktuuri lõhkumisele, mitte aga selle parandamisele. Markantse näite võiks tuua

Moskvast, kus paljude uute hoonete taga seisib mõjuvõimas tellija ning ühiskonnas valitsevate seaduspärasuste järgi talitati ka hoonete rajamise puhul enese upitamiseks ümbruskonna mahasurumise praktikat. Tuletame meelde, et põlisel linnaehituslikul mõistel nagu "dominant" ei ole kõige vähematki ühist ümbruskonna mahasurumise praktikaga.

Muidugi ei ole võltsdominandid ainult Moskva probleemiks. Selliseid pingekehandeid leidub väga paljudes ajaloolistes linnades. Sel on universaalset laadi põhjus ning see seondub teaduslik-tehnilise progressi poolt pakutud ahvatlustega. Teaduse ja tehnika progress ei toonud kaasa mitte ainult tohutuid võimalusi, vaid keeruliste globaalprobleemidena ka tõelisi katsumusi. See lisas tohutuid võimalusi ehitustegevuse arendamiseks. Kuid me teame ka seda, et nende realiseerimisel unustati peaaegu kõikjal ettevaatus ning tekkis rohkesti raskesti parandatavaid haavu linnakeskkonda. Et selliseid kahjustusi on tekkinud, siis esmaseks probleemiks on eksimuste teadvustamine, nendest järelduste tegemine. Asjaolu, et mõnes kultuurikeskkonnas suudeti ohtlikult kõrvalekaldumisel tagasi pöörduda, kinnitab ainult kultuuritraditsioonide elujõudu.

Struktuuriteravlikkust ei kahanda ainult võltsdominandid. Sama rolli täidab ka muudest kultuurikeskkondadest mehaaniliselt ülevõetud arhitektuur. Tõenäoliselt näevad selle taga seisvad isikud atraktiivses ameerika postmodernismis vastukaalu hallile ja ilmetule nõukogude arhitektuurile. Kui probleemile läheneda Eesti rahvusliku kultuurikeskkonna seisukohast, siis ignoreerivad enneolematu liigendusega katused, mitmeastmelised tornid, tagurpidi paiknevad kaared, diagonaalselt asetsevad nn purjus aknad, katuseeluigid ja vintskapid, mis ei arvesta hoonete proportsioone, suured klaasist katuse- ja seinapinnad jms kohaliku arengut täpselt niisamuti nagu nõukogude päritoluga ilmetud tüüpelaud.

Pole kahtlust, et erineva struktuuriteravlikkusega kultuurikeskkondadel on täiesti erinev mõju nii inimesühikale kui ka olustikule. Ükskõik, kui õige ka poleks see järeldus, ei piisa fakti konstateerimisest. Olulised on eriilmeliste piirkondade objektiiviseerimisalased tööd. Tallinna eeslinna osas on siin suur töö ära tehtud. Jutt on projekteerimisinstituudis "Kommunaalprojekt" 1986. aastal valminud tööst. Selles määrati Tallinna puuhoones-

tusega alad struktuuriterviklikkuse alusel kolme täiesti erinevasse liiki, s.o tervikliku struktuuriga aladeks, struktuuriterviklikkust minetavateks aladeks ning kaootilise struktuuriga aladeks. Piltlikult võiks neid erinevaid alasid nimetada terve, haige ja surnud struktuuriga aladeks.

Kui võrrelda põliselanike suhtumist oma linnaossa, siis näeme selgeid erinevusi eriilmeliste piirkondade juures. Tervikliku struktuuriga piirkondades on inimestevahelised suhted märksa harmoonilisemad kui mujal. Sealne keskkond on inimese arenguks optimaalne. Kui me vaatleme näiteks kultuurilooliselt silmapaistvate isikute kujunemise keskkonda, siis tervikliku ja harmoonilise struktuuriga piirkondadest on pärit märksa rohkem kultuuritegelasi kui kusagilt mujalt. Võrdleme vahelduseks mõnda teist äärmust, näiteks alkoholismi levikut. Allakirjutanul oli omal ajal võimalus teha Tartu korterite uurimise kõrvaltööna tähelepanekuid alkoholismi leviku kohta eriilmelistes Tartu piirkondades. Selgus, et tervikliku struktuuriga piirkondades esines seda mitukümmend korda harvemini kui kaootilise struktuuriga piirkondades. Ka Tartu meedikutel saadud andmetel esines enesetappe kaootilise struktuuriga piirkondades märksa sagedamini kui tervikliku struktuuriga piirkondades. Kui nende nähtuste tagamaid uurida, siis selgub, et kaootilise struktuuriga piirkondades on nn lõhutud kodused kümneid kordi rohkem kui tervikliku struktuuriga piirkondades.

Struktuuriterviklikkust minetavates piirkondades on inimestevahelised suhted kõige pingelisemad. See on ka mõistetav, sest siin on lühikese aja jooksul toimunud muutused halvemise poole. Siin on varasem elulaad kõige rohkem häiritud ning süvenenud teadmatuse homse suhtes. Nõukoguliku suhtumisega linnavõimud ning arhitektuuri valdkonna liidrid ei asunud olukorra leevendamisele, vaid forsseerisid kriisi kohalike keskkonna traditsioone eiravate planeerimiskavadega, ülemäärasele migratsioonile kas otseselt või kaudselt kaasaaitamisega, puitasumitesse kriminaalsete isikute ja alkohoolikute majutamisega jms. Haiges miljöös saavutab võitlus positiivse (endist miljööd ja olustikku mäletavate ning seda respektiivivate isikute) ja negatiivse (endist miljööd ja olustikku mittetundvate ning mittetunnetavate isikute) kultuuritraditsioonidesse suhtumise vahel oma lae. Kuid võit-

luse kulminatsioon ei saa kaua kesta. Varem või hiljem saavutab üks või teine pool ülekaalu ning hakkab mõjutama arengut oma arusaamade järgi.

Kaootilise ehk surnud struktuuriga piirkondade elanikud suhtuvad oma elukeskkonda hoopis teisiti kui struktuuriteraviklikkust minetavates piirkondades. Kui üldistada olukorda ning mitte arvestada väheseid erandeid, siis sealsed elanikud on oma ümbruskonna suhtes märksa ükskõiksemad. Neid ei häiri miljöõ halvenemine, sest nad ei oska eristada veidi paremat olukorda halvemast olukorrast. Neid ei häiri uued võõrkehad, ümbruskonnas vohav alkoholism, sest nad peavad seda normaalseks. Apaatus ei piirdu muidugi mitte ainult suhtumisega elukeskkonda. Ta laieneb paratamatult ka perekonnale, kutsetöölle, elukommetele jms.

Nüüd, kui me oleme taastanud oma riikliku iseolemise, ei mõju veenvana ükski õigustus passiivsuse kohta kultuurikeskkonna kaitsmisel ja edasiarendamisel. Ohtlike ilmingute mahavaikimine ei ole kodurahu, vaid üksikute isikute isiklik mugavus ja kartus tõeliste muutuste ees. Selline kartus mõjub kõige otsesemalt meie kultuurikeskkonna eripära kadumisele. Asjade nimetamine õige nimega ning alternatiivse tegevusprogrammi väljapakkumine lähendab meile seda aega, kui meie kultuurikeskkonna areng suundub taas sõjaeelse arengutee rööbastele.

ROBERT NERMAN (sünd. 1946), lõpetanud 1978. aastal Tartu ülikooli ajaloo erialal. Töötab Tallinna Eeslinna Uurimisbüroos ajaloolasena. *Akadeemias* on avaldanud artikli "Kõdurajooni filosoofia" (nr 6, 1991, lk 1277–1290).

LENDHELI *Maria-Kristiina Ulas*

Maria-Kristiina Ulas
LENDHELI
(1994)

EUROOPA

GEOGRAAFILINE SUURJAOTUS

August Tammekann

Tõlkinud Ott Kurs

Maateaduslikus kirjanduses on palju arutletud Euroopa geograafilise liigestuse üle. Iga maateaduse õppe- ja käsiraamatki võtab seisukoha ses asjas. Kõige sagedamini kohtab Euroopa jaotamist geomeetria põhimõttel Põhja-, Lääne-, Lõuna-, Ida- ja Kesk-Euroopaks, kuigi alati ei olda ühel meelel, kuhu peaks selle geomeetrilise jaotuse piirijooned asetama. Üldiselt ollakse arvamusel, et Skandinaavia poolsaar ja Island kuuluvad Põhja-Euroopasse ning et Pürenee ja Apenniini poolsaar on osa Lõuna-Euroopast. Soome ja Taani kuuluvuse suhtes näeb juba erinevaid arvamusi: Soome on mõnikord Ida-Euroopasse ning Taani sageli Kesk-Euroopasse arvatud. Veelgi segasem on Eesti, Läti ja Leedu kuuluvus. Kõige sagedamini peetakse neid siiski Ida-Euroopa osaks. Mandrisse või mandrite vahele tungivad sise- ja vahe-mered nagu Läänemeri, meelitades liigestuse koostajaid asetama eraldusjooni just merede kohale. Lõuna-Euroopa piiritlemine on jällegi raske Balkani poolsaare kohal. Kõige sagedamini jälgitakse siin Drava ja Doonau jõge. Briti saared on enamikus liigestustes vaieldamatult Lääne-Euroopa osaks, kuigi on ette tulnud sellistki jaotust, kus Lääne-Euroopale polegi paika. Põhja-, Ida- ja Lõuna-Euroopa vahele jäävat osa kutsutakse sellisel juhul Kesk-Euroopaks, kuhu kuuluvad ka Prantsusmaa ja Briti saared. Sellise seisukoha aluseks on ilmselt Pürenee poolsaare asend. Pürenee poolsaar on õieti Euroopa läänepoolseim osa, seega tõeline

Euroopan maantieteellinen suurjako. — *Terra*, 1942, n:o 1-2, s. 199-211

Lääne-Euroopa, kuid samas selgesti Lõuna-Euroopa osa. Liigestusis, kus esineb Lääne-Euroopa, arvatakse sinna lisaks Briti saartele tavaliselt veel Holland, Belgia ja Prantsusmaa, kuigi Hollandit ja Belgia kirjeldatakse sageli ka seoses Kesk-Euroopaga. Samuti on vaieldav Kesk-Euroopa piir vastu Prantsusmaad. Piiriks peetakse kord Reini jõge ning Juura mäestikku ja Alpide lääneserva, teinekord aga Prantsusmaa idapoolseid kõrgustikke Ardennidest Vogeesideni ja Juura mäestikuni.

Täpsete piiride taotlemine geograafilises liigestuses ongi tühi ja viljatu tegevus. Seda on piisavalt rõhutatud geograafilise liigestuse metodoloogilistes põhjendustes (vt eriti Granö 1929: 134). Ei moodusta ju regioone mitte piirid, vaid maa-alad ja just neid peab liigestus esile tooma. Kui kasutatakse üldistavaid tunnusjooni maa-alade selgemaks piiritlemiseks väikesemõõtkavalistel kaartidel, siis need tuleb tõmmata ligikaudselt piki maa-alade vahelvööndeid, otsimata üldsegi tuge tõelistest maastikujoontest nagu meredest, väinadest, järvedest, sooladest, mäeahelikest jne.

Üldisemat laadi jaotusettepanekuid ilma sügavamate põhjendusteta on A. Pencki soovitatud jaotus Lääne- ehk Ees-Euroopaks, Vahe-Euroopaks ja Taga-Euroopaks. Need piirkonnad on pigem erineva asendiga riikide rühmad, sest piirid nende vahel kulgevad piki riikiipiire.

Herbertson, Sten De Geer, G. Braun jt on esitanud Euroopa jaotuse, kus teatud põhimõtetest lähtudes on taotletud võimalikult objektiivseid tulemusi. Lisaks kõige tavalisemale Euroopa horisontaalsele liigendusele on aluseks võetud ka maapinna relieef, seega siis kõrgussuhted mandri eri osades. Nii on saadud sellised maa-alalised üksused nagu Briti saared, Fennoskandia, Põhja-Saksa madalik, Alpid, Pürenee poolsaar jne.

Kahtlemata on maismaa ja vee vaheldumine maakera pinnal vägagi oluline seik liigestuses. Suuremad merealad moodustavad iseseisvaid geograafilisi üksusi, nii nagu meredega selgelt piiritletud maa-aladki. Ida-Euroopa ulatuslike üksluiste tasandikega võrreldes moodustab Alpide-taoline mäestik otsekuu omaette maailma. Omaette maastikutüüpi esindavad ka laugjaks kulunud, metsadega kaetud keskmäestikud ja -kõrgustikud (Köli mäestik, Šotimaa, Kesk-Prantsusmaa, Kesk-Saksamaa), samuti mäestikest ümbritsetud suuremad tasased madalikud (Ungari, Valahhia).

Siinkohal märgitud senistes jaotustes on siiski toimitud vaid intuiitiivselt, võiks öelda "geograafilise vaistu" abil. Maa-alade eraldamises ja piiritlemises on geograaf kasutanud kõike tema valduses olnud teavet käsitletava piirkonna kohta, selgitamata lugejale siiski seda, kuidas ta seda teavet on kasutanud ja kuidas neist järeldusi teinud.

Eelkõige Granö on põhjendanud ja arendanud uue, täpsema ja objektiivsema liigestusmenetluse, mis tugineb arvessevõetavate tegurite täpsele hinnangule ja nende kartograafilisele sünteesile. Liigestuse põhiüksuseks on kant (*seutu*) — enam-vähem tasasel avamaastikul seisva vaateleja ees avanev vaateväljasuurune maa-ala (umbes 70 km²). Kante määratledes ja nende piire visandades võtab Granö arvesse kaugpanoraamis esinevad neli tähtsamat maastikuainest: maapinna, vee, taimestiku ja tehisainese. Kantide iseloomulikeks joonteks pole ainult aineste vormid, vaid nende koosinemisrühmad ehk ühismoodustised, mis tuletatakse teatavate üldistusmeetodite abil.

Kas aga sellisest alusest lähtudes võib täiesti objektiivse menetluse abil saada tulemuseks kogu mandri suurliigestuse, kasvõi sellise suhteliselt väikese nagu Euroopa oma? Suurliigestuse all mõistan sellist jaotust, kus manner jaotatakse ülevaate otstarbel vaid väikesearvulisteks osadeks, näiteks 5–8 osaks. Lähtudes avamaastiku ja sellele vastava kandi minimaalsuurusest (Granö 1929: 27, 56), saaksime Euroopas kogunisti 100 000 liigestustüksust. Kuigi selliselt eraldatudandid kujunevad esitatud minimaalmõõtmetest märgatavalt suuremaks, ulatub nende arv siiski mitme tuhandeni. Kandid võib aga liita suuremateks üksusteks — paikkondadeks (*seutukunta*) — pidades silmas kantide suuremal või vähemal määral üldistatud välisilmelist analoogilisust. Kante iseloomustades tuleb võtta arvesse väiksemadki suhtelise kõrguse vaheldumised (alla 10 m) ja nõlvade kalded (kalle alla 10°). Taimkattest peab käsitlema väiksemaidki rühmavorme ning rühmavormide üksikasjalist vormivaheldust. Sama lugu on ka tehisvormidega. Paikkondades seevastu pälvivad tähelepanu alles suuremad suhtelise kõrguse klassid (künkad ja mäed), pikad, piisavalt järsud nõlvad ja taimkattes ning tehisaines vaid suured, tugevasti üldistatud ühismoodustised.

Maastikuanalüüsi ja kartograafilise sünteesi tarbeks on pea-aegu kogu Euroopa kohta olemas suuremõõtkavalised topograafilised kaardid mõõtkavas vähemalt 1:100 000, Lääne- ja Kesk-Euroopa kohta isegi 1:10 000–1:25 000. Täpsemad kaardid puuduvad vaid Põhja-Euroopa põhjapoolseimatest osadest ning teatavatest Pürenee ja Balkani poolsaare osadest. Nii peaks Euroopa kantide ja paikkondade piiritlemine olema võimalik takistusteta, kuigi seda pole kogu Euroopa ulatuses seni veel tehtud. Tõenäolisteks paikkondadeks oleksid näiteks Põhja-Saksa—Poola põllu- ja metsalagendik, Kesk-Prantsuse kõrgustik, Saksa metsane keskmäestik, Alam-Ungari põllu- ja rohtlatasandik, Alpid, Kastiiila rohtlalagendik jne. Ja oleksidki Euroopa mis tahes paikkonnad täpsemini määratletud, nende kaart kujuneks ikkagi üsna kirjuks mosaiigiks ega esindaks veel mingit üldjoonelist suurjaotust. Paikkondade liitmine geograafilisteks maakondadeks endist menetlust kasutades, seega siis nelja vaateliselt tajutud ainese üha tugevam üldistamine ühismoodustiste saamiseks, ei paista olevat enam võimalik. Et sellised paikkonnad nagu näiteks Alpi mäestiku lume ja liustikega kaetud nõlvadest madalamal asuvad lamedad ülesharitud tasandikud esindavad juba maakera "esmaklassilisi" maastikulisi kontraste, siis nende ühendamine kaugvaatelisel vormide üldistamise teel enam ei sobi. Ja siiski on neil kahel mainitud Euroopa paikkonnal midagi ühist ja iseloomulikku, võrreldes näiteks Monsoon-Aasia vihmametsamäestike ja riisipõllutasandikega. Kliima ja selle silmanähtav ilmnemine maastikus surub ühendava pitseri maastikulistelt vormidelt üsnagi erinevatele piirkondadele.

Sama mõtte on õieti Granö juba väljendanud sõnadega: "Erilisi kronoloogilisi ilminguid silmas pidades võime jagada maakera pinna nii horisontaalseteks kui ka vertikaalseteks *maastikuvöönditeks*" (Granö 1929: 29). Ka Passarge maastikuvööndid (*Landschaftsgürtel*) ja Köppeni kliimavöötmad kuuluvad sinna.

Euroopa suurjaotus oleks seega suurte geograafiliste vöötmete eristamine sellel maa-alal. Jaotuse lähtekohaks on ilmastik, eriti soojus- ja niiskussuhted, kliimailmingute vaheldumine aastas ning lisaks ilmastiku mõju avaldumine maastikus. Euroopas kuuluvad viimatinimetatusse mh järgmised ilmekad jooned: metsa põhja-, lõuna- ja kõrguspiir, valitsevate okas- ja lehtmetsavööndite va-

heline piirivöönd, rohtlate levik, Vahemere rannikupiirkondadele iseloomuliku nahklehise taimestiku levik ning talvise merejää ja lumikatte lõunapiir.

Enne kui asume piiritlema Euroopa vöõndeid nende kliima-ilmingute ja välisilme alusel, tuleb otsustada küsimus Euroopa idapiirist. Kui juba Euroopa kord on ulatusliku Aasia mandri läänepoolne poolsaar, siis peab Aasiast Euroopasse liikudes kusa-sagil Aasia lõppema ja Euroopa algama. Euroopa mõistes kätkeb nii palju üldist, maateadusse mittepuutuvat, et on võimatu otsustada piiri küsimust samade põhimõtete järgi kui Euroopa jagamisel geograafilisteks vöõnditeks. Uurali mäestik Euroopa idapiirina on alati tekitanud palju kahtlusi ja vastuväiteid. Ka Uuralist lääne pool pole mingit nähtavat piirivööndit, millel oleks geograafiline tähendus. Mõned aastad enne praeguse sõja [s.o Teise maailmasõja] algust korraldas Pan-Euroopa Unioon Viinis Euroopa maateadlaste hulgas ulatusliku küsitluse Euroopa loomulikest piiridest. Maateadlaste arvamused läksid selles küsimuses lahku. Omalt poolt esitasin vastusena piiri, mida ka paljud muud geograafid olid ette pannud, ning põhjendasin oma seisukohta järgmiselt. Euroopale on iseloomulik suhteliselt kitsas lõhestatud kuju ja suur "merelisuus". See torkab eriti silma Aasia avaruse ning nõrgalt liigestatud mandrilise kehaga võrreldes. Euroopas tungib meri kõikjale ning on igal pool lähedal, erinevalt Aasiast, mille ulatuslikud siseosad jäävad meredest tohutult kaugele. Euroopa ilmastus valitseb peaaegu kõikjal suur osa aastast mere mõju. Aasiale iseloomulikud mandrilised mõjutused on märgatavad vaid idas ja vähestes siseosades, piirdudes vaid lühikeste hooaegadega aastast.

Kitsas ja lõhestatud mereline Euroopa lõpeb umbes Valge ja Musta mere vahelisel kaarjoonel, mis jätab lääne poole Koola, Viena ja Aunuse Karjala, Ingeri, Eesti, Läti, Leedu, Poola kesk- ja lääneosa ning Karpaadid. Sellest idas algab ulatuslik ühtekuuluv mandriline Aasia, mille ääretutel lagendikel kerkib küll väga mitmekesiseid mäemoodustusi, hiiglasuured metsaalad vahelduvad sama ulatuslike rohtlate ja kõrbetega, justkui surnud, lumega kaetud metsade ja mägede kõrval esineb päikeselõõsast küllastatud kultuurmaastikke, kus sipelga kombel agaralt töötab rohkesti inimesi, kuid see kõik on üks ja seesama ääretu Aasia manner.

Euroopa liitub vahetult Aasia mandriga ka Mustast merest lõuna pool, Balkani poolsaare ja Väike-Aasia kokkupuutepiirkonnas. See toimub siiski vaid suhteliselt ahtal maakitsusel, nii et sellel pole olulist tähtsust, kuhu asetada Euroopa ja Aasia vaheline piir. Võime vaid kokku leppida vana tuntud piiri suhtes Bosporuse ja Dardanellide kohal, kuid sama hästi võib selle asetada ka kusagile Euroopa Türki läänepiirile.

Selliselt piiritletud Euroopat kutsuksime, eraldamaks tavalisest Euroopa-mõistest, Páris-Euroopaks, alljärgnevas aga lühiduse mõttes lihtsalt Euroopaks.

Euroopa ilmastule tuleb mõjutusi kolmelt poolt: läänest Atlandi ookeanilt, lõunast Saharast ja Vahemerelt ning idast suurelt Aasia naabermandrilt. Igal sellisel mõjukeskusel on Euroopas teatud mõjupiirkonnad, mis kohtuvad Euroopa keskosades ja määravadki sellega põhijoontes Euroopa geograafilise suurjaotuse. Nimetame neid kliima mõjupiirkondi *atlantiliseks*, *vahemereliseks* ja *pontiliseks*. Vastavad Euroopa osad on *Atlantiline Euroopa*, *Euroopa Vahemeremaad* ja *Mandri-Euroopa* ehk *Pontiline Euroopa*. Neist kaks esimest on Euroopa mereliste äärealadena selgepiirilised ja ühtlasemad, kuna viimane Aasia-poolse laia mandrilise kehana on vahelduvam ja vajab edasist liigestamist, nagu selgub alljärgnevast.

Lisaks kolmele ülaltoodud mõjukeskusele kujundavad Euroopa ilmastut ka Põhja-Jäämeri ja Põhjanabamaad. Atlandilt Golfi hoovusega tulev soe vesi ja õhk tungib piki Norra, Petsamo ja Murmani rannikut kaugele itta, kirdesse ja põhja, ulatudes ka Novaja Zemlja ja Teravmägedeni, nii et päriselt polaarse ilme saab vaid suhteliselt kitsas riba Koola poolsaare kirdeosas. Tavaliselt Põhjanabamaade välispiiriks peetav juuli $+10^{\circ}$ isoterm läbib just Koola poolsaare kirdeosa ning kulgeb edasi Islandi põhjaranniku suunas, eraldades nii Põhjanabamaade hulka kuuluva Koola poolsaare kirdesiilu. Samas piirkonnas valitseb ka metsatu tundra, mida võib pidada nabamaadele iseloomulikuks taimkattevormiks. Põhjanabamaadesse kuuluva Euroopa osa on niivõrd tühine, et seda ei tasu võtta arvesse Euroopa geograafilises suurjaotuses.

Joonis. Euroopa geograafiline suurjaotus.

1 — talvel jäätuvad mered ja järved; 2 — ajutine merejää vaid karmidel talvedel; 3 — sademeterikkad atlantilised mägised rannikud ja saared; 4 — boreaalne okasmets Läänemeremaades; 5 — rohtlad; 6 — Vahemere rannikumaade nahklehine taimestik. A — Atlantiline Euroopa, M — Vahemeremaad, P — Pontiline ehk Mandri-Euroopa.

ATLANTILINE EUROOPA

Atlantilise kliima mõjukeskus asetseb Euroopast loodes, Põhja-Atlandil. See on osa põhja-parasvöötme läänetuulte piirkonnast, mis ümbritseb kogu maakera selles kliimavöötmes, kõige selge-

mini ookeanide kohal. Läänetuulte piirkonda kuulub ka Euroopa lääne- ja looderannik Hispaania põhjarannikult Islandini, Nordkapi ja Murmani rannikuni. Talvel, mil põhjapoolkera on päikesest kõrvale käärdunud, siirdub läänetuulte võõnd lõuna poole ning ulatub üle kogu Vahemere piirkonna. Samaaegselt vallutavad Põhjanabamaade külmad õhumassid endale suurema ala Põhja-Euroopas, surudes lõunapiiriks oleva "polaarfrondi" (*Polarfront*) kaugemale lõuna poole.

Euroopa lääne- ja loodeserv saab niisiis läänepoolsetelt meredelt õhu ning sellega ka niiskuse, pilvisuse, rohked sademed ja udu, talvel palju pehmeid, suvel aga pilviseid ja parassooje ilmu. Neid jooni esineb kõige suuremal määral otse ookeaniavarustele avanevatel kõrgetel mägistel rannikutel ja saartel nagu Islandil, Iirimaa, Bretagne'is, Walesis, Šotimaal, Orkney, Shetlandi ja Fääri saartel ning Norras. Rannikuga samasuunaliselt kulgevate mäeahelike ja kõrgustike taga asuvad madalamad kohad nagu Iirimaa keskosa, Ida- ja Kagu-Inglismaa, La Manche'i ja Põhjamere lõunarannik. Taani ja Kagu-Norra on kliima poolest pisut teistsugused. Seal esineb juba kuigivõrd "mandrilisust" — talvel vähest pakast, kesk- ja sügissuvel ilusaid päikesepaistelisi ja selgeid ilmu ning valitsevate kevad- ja sügissademete vähest siirdumist suve poolele.

Atlandimaade hulgas on eri olukorras Prantsusmaa. Siin avaneb ookeani rannikule suur madal vähehaaval ida suunas tõusev maa, mis on ookeanilt tulevatele läänetuultele kaugele sisemaale avatud, pakkumata siiski selliseid niiskuse tihenemise ning äärmusliku atlantilise kliima moodustumise võimalusi kui põhja pool olevatel mägistel rannikutel. Lisaks kulgevad tüüpilisi atlantilisi ilmu toovate tsüklonite teed suvel Prantsusmaast kaugel põhja pool, mis toob eriti Kesk- ja Lõuna-Prantsusmaa ilmastusse suvel palju "vahemerelisi" jooni — kõrge temperatuuri, selge taeva, palju päikest ja nõrku vahelduvaid tuuli ja vähe sademeid.

Atlantiline ilmastu minetab oma selgepiirilisust vähehaaval lääne- ja looderannikult sisemaa suunas liikudes. Piirivõõnd, kus võib juba näha atlantilise ilmastiku mõju kustumist, kulgeb piki Kõli mäestikku, Lääne-Norra kõrgeid mäeseljandikke ja Põhjamere kaguosa Reini Kiltkivimäestikuni ja Ardennideni, sealt edasi Prantsusmaa idapoolsete kõrgemate kohtade kaudu (Langres' kõr-

gustik, Vogeesid, Juura) Cevennideni ning Pürenee ja Kantaabria mäestikuni. Lõuna-Norra ja Reini Kiltkivimäestiku vahel, niisiis Põhjamere kohal, on piirivööndis auk, mille kaudu tungib atlantilisi mõjutusi Läänemerele ja seda ümbritsevatele maadele. Läänemere ümbrus on seega justkui Atlandi-Euroopa "tagahooviks". Samasugune, kuid palju kitsam auk on lõunas, Carcassonne'i nõo kohal, kus astuvad vastastikusse kokkupuutesse ja võitlusse atlantilised ja mediterraneensed kliimategurid.

Atlantilisse Euroopasse suundub tähtsaim osa Euroopa mere-tagustest ühendustest. Siin paiknevad tihedas rivis Euroopa suurimad sadamad, lõunast alates Bordeaux, Nantes, Le Havre, Liverpool, London, Antwerpen, Rotterdam, Amsterdam, Bremen, Hamburg, Bergen. Siia on koondunud põhiline osa maailma veondustonnide kodu-, tugi- ja varustuspaikadest, merest elatava rahvastiku osatähtsus on ehk suurem kui kusagil mujal maailmas. Põllumajandus jääb tööstusest, kaubandusest ja meresõidust maha ning on esindatud põhiliselt karjanduse ja aiandusena.

EUROOPA VAHEMEREMAAD

Vahemeri asetseb põhja-parasvöötme läänetuultevööndi ja kuiva subtroopilise vöötme vahelisel kokkupuutealal. Talvised läänetuuled toovad sademeid ja vallutavad kogu Vahemere piirkonna, mis suveks aga taas jääb Põhja-Aafrika kuivvöötme mõju alla. Neist seikadest johtub Vahemeremaade eteesiikliima iseloom.

Kui Vahemere kohal oleks maismaa, siis selle kliimaatilised ja maastikulised olud oleksid sarnased Kalifornia ja Aralo-Kaspiaga. Põhjust lõunasse järgneksid siin üksteisele leht- või okasmets, seda ääristav hõredam võsa- või kaasikuvöönd, siis rohtla, poolkõrb ja lõpuks kõrb. Nüüd on kõrbe ja rohtla kohal Vahemere sügav veekogu. Selle kliimat tasandava mõju tulemusena näeme mererandadel iseloomulikku igihaljast nahklehist puu- ja põõsastaimestikku, mis on kohanenud kuiva sademeteta suvega. Vahemeremaade iseloomulike joonte hulka kuuluvad veel viljelusmaade astanguline paigutumine nõlvadele ning kunstlik niisutus. Metsa ei esine üldse, selle asemel näeb viljeldavate maade vahel parke, aedu ja palju madalaid põõsastikke.

Suvised eteesiakliima selgeks piiriks põhjas on lääne—ida-suunalised mäestikud, millest põhja pool on tavaliselt suvelgi tunda läänest puhuvate niiskevõitu ja jahutavate meretuulte mõju. Sellised on Kantaabria ja Pürenee mäestikud ning veelgi selgemini Alpide lumised mäeahelikud. Idas hargnevad Alpid lehvikuliselt eri suundadesse, minetades niiviisi oma osa ühtse kliimaatilise piirimüürina.

Balkani poolsaarel käänduvad Alpidest eraldunud mäeahelikud piki poolsaare läänerannikut kagusse, takistades Alpidetaoliselt Vahemere kliimaatilise mõju levimist sisemaale. Mäestikud on aga suhteliselt madalad ja lauged ega moodusta seetõttu järsku kliimapiiri. Balkani poolsaare siseosad Dinaari Alpide ja Rhodope mäestiku taga on juba avatud põhjast ja kirdest tulevatele Mandri-Euroopa kliimaatilistele mõjutustele. Mingisuguseks Vahemeremaade ja Mandri-Euroopa vahelise piiri tähiseks võib pidada jaanuari 0° isotermi, sest Vahemeremaades ei peaks esinema nullist madalamat temperatuuri. See isoterm suundub umbes Aadria mere kirdesopist Bosnia ja Serbia mägi-alade ning Rhodope mäestiku kaudu Musta mereni.

Nii kuuluvad Vahemeremaadesse mandri kolm lõunapoolset poolsaart, paitsi Pürenee poolsaare põhjarannik ning Balkani poolsaare põhja- ja kirdeosa, lisaks Vahemere saared (erandina Küpros). Poolsaarte vahel Vahemeremaade mandriline osa aheneb kitsaks ühendavaks kaelaks Prantsuse Vahemere rannikul ja Aadria mere ääres. Carcassone'i nõgu, Rhône'i org, Vardari org ning Musta mere madalad rannikumaad moodustavad auke, mille kaudu Vahemeremaad on vahetus kokkupuutes Atlantilise ja Mandri-Euroopaga. Mujal moodustavad rannikuid järgivad mäestikud enam-vähem selgeid kliimaatilisi piire.

Vahemeremaad on Euroopa teiseks mereliseks rindeks, eriti Lõuna-Ameerika ja Idamaade suunas. Taas näeme rea neist suundadest tulevate mereühenduste põhipunkte — Valencia, Barcelona, Marseille, Genua, Napoli, Messina, Veneetsia, Pireus, Saloniki, lisaks Vahemere kaudu toimuva transiitliikluse tugipunktid Gibraltar ja Malta. Vahemeremaade eriline tähtsus Euroopale johtub lõunapoolsest asendist tingitud toodangust: apelsinid, sidrunid, viinamarjad ja veinid, rosinad, tubakas, roosid ja roosiõli. Tõelise leivavilja ja loomakasvatuse toodang on väiksem. Vahe-

meremaad on Euroopa vanim kultuuripiirkond, kuid tänapäeva tehniliselt arengult on nad muust Euroopast maha jäänud, eriti Vahemeremaade äärmised osad läänes ja idas.

MANDRI-EUROOPA

Atlandi-Euroopa ja Vahemeremaade vahele jäävat kiilutaolist mandrikeha kutsume Mandri-Euroopaks. Selle läänetipp asetseb Rhône'i—Saône'i orus, samal ajal kui seljapool idas toetub laialt Aasiale. Selle kliima põhijooned määrab lähedane Aasia manner, eriti Musta mere—Kaspia—Araali järve piirkond. Oleme nimeetanud neid kliimaatilisi mõjusid pontilisteks ja Mandri-Euroopat ka Pontiliseks Euroopaks. Pontilised kliimajooned sulavad ja kaovad vähehaaval lääne suunas koos Mandri-Euroopa maa-ala kitsenemisega, vastavalt sellele, kuidas need vähehaaval taanduvad atlantiliste ja mediterraansete mõjutuste teelt.

Pontiline kliima on eelkõige mandriline, selle mõju nähtava joonena maastikus on põhjas okasmetsad, lõunas rohtlad, poolkuivad ja kuivad stepid, isegi kõrbed. Edasi kuulub "pontilise" maastikku talvine lumikate, talvel jäätuvad jõed ja järved ning talvine merejää, vähemalt rannikuvetel. Kõik need ilmingud esinevad sajabrotsendiliselt alles Aasia poolel; Mandri-Euroopa on mereliste mõjutuste poolt märgatavalt pehmendatud pontiline piirkond. Põhjapoolseid pontilisi ehk boreaalseid okasmetsi esineb valitseva metsatüübina vaid Põhja-Skandinaavias, Soomes ja Ida-Karjalas ning muu Mandri-Euroopa mäestikes, ida pool aga hõlmavad nad üha laiema maa-ala. Umbkaudu Lõuna-Uurali laiuskraadil piirneb okasmets hõredate kaasikute vahendusel otse rohtlaga. See, et Läänemere ümbruses ja Kesk-Venemaal järgneb okasmetsale sega- ja lehtmets, on atlantilise mõju tulemus. Siiani ulatub mere soojus ja niiskus, eriti kevadel ja sügisel, mil atlantiliste tsüklonite teed kulgevad Alpidest põhja pool, Kesk-Euroopa madalamate maade ja Läänemere lõunaosa kaudu.

Ka pontilised rohtlad (stepid) on kõige ulatuslikumad väljaspool Páris-Euroopat, Lõuna-Venemaal, Siberis ja Turkestanis. Rohtlavööndi kitsenev pea ulatub siiski ka Mandri-Euroopa alale — Lõuna-Poolasse, Valahhiasse, Alam- ja Ülem-Ungarisse, Viini nõkku, Böömimaa keskossa, Lõuna-Saksamaale, Reini ja

Rhône'i orgu. Mandri-Euroopa aladel on algupäraseid rohtlaid juba muudetud valdavalt kultuurtaasandikeks, nii et nende eraldamine metsa asemele rajatud põllumaadest vaid välisilme alusel pole sugugi hõlpus. Täpsemate vaatluste ja uuringute abil võib jõuda aga alati selgusele kõnesoleva maastiku algupärasest.

Talvel sajab lund ja moodustub lühema- või pikemaajaline lumikate kogu Mandri-Euroopa maa-alal. Selle lääneserval on lumikate küll lühiajaline ja sageli katkendlik. Põhjas ja idas muutub aga see üha olulisemaks talve tunnusjooneks. Sama lugu on ka jõgedel ja järvedel talvise jäätumisega.

Talvine merejää moodustub Mandri-Euroopa põhjapoolseimatele vetele — Valgele merele, Põhjalahela, Soome ja Liivi (Riia) lahele. Mujal Läänemerel tekib merejää tavaliselt vaid kaitsitud lahtedes ja väinades. Atlantilise Euroopa talvede pehmus ja mereliskus ilmneb selgelt kogu Norra ranniku jäävabaduses, mis ulatub kuni Murmani rannikuni. Samaaegselt on lõunapoolsema asendiga Põhjalaht jääs kogu pika talve jooksul.

Jaanuari keskmine temperatuur on Lapimaa siseosades -16° , Kesk-Soomes -10° , Lõuna-Soomes ja Lääne-Eestis -6° , Visla jõe ümbruses umbes -3° ja Doonau piirkonnas -1°C . Lõunas, Balkani poolsaarel moodustab 0° isoterm juba umbkaudse piiri vastu Vahemeremaid. Juba neist arvudest selgub, kui erinevad on Mandri-Euroopa eri osad temperatuurioludeltki. Lisaks sellele on Põhja-Euroopas ulatuslik sisemeri — Läänemeri, kuna piirkonna kesk- ja lõunaosa on ühtne mandrialal. Läänemere ümbrus on seetõttu tunduvalt merelisem, kui see muidu oleks nii kaugel põhjas. Läänest tulevad ja Läänemere kaudu kulgevad tsüklonid süvenevad Läänemere kohal tunduvalt, eriti sügisel, mil meri suvise soojenemise järel sisaldab veel tublisti soojuse ülejääki. Atlantilised leht- ja segametsad saavad niiviisi tungida päris Kesk-Rootsini, Lõuna-Soomeni ja Eesti läänesaarestikuni. Mandri-Euroopa lõunaosa Ida-Alpidest ja Karpaatidest lõuna pool on taas suvel kesk- ja põhjaosast tunduvalt soojem (juuli keskmine temperatuur $20\text{--}24^{\circ}$) ja kuivem. See on samal ajal rohtlate kõige ulatuslikuma leviku ala.

Mandri-Euroopa jaguneb niiviisi põhja—lõuna-suunas selgelt kolmeks allosaks: *Läänemeremaadeks*, *Kesk-Euroopaks* ja *Doonaumaadeks*. Kuigi need piirkonnad erinevad silmanähtavalt,

puuduvad nende vahel selged piirid. Läänemeremaade eripära tu-gineb keskse Läänemere olemasolule. Põhjas ümbritsevad Läänemere suuri lahtesid ulatuslikud okasmetsad, lõuna pool segametsad ja osalt lehtmetsad. Tõelised atlantilised lehtmetsad (pöök) algavad Läänemere lõunaosa paikades. Piiri tõmbamine Läänemeremaade ja Kesk-Euroopa vahele on eriti raske ja jääb tahes-tahtmata meelevaldseks. Läänemeremaadesse kuuluvad selgelt Kõli mäestikust ida pool olev Skandinaavia poolsaar, Soome, Koola (välja arvatud ehk põhjanabamadesse kuuluv kirdeosa), Viena ja Aunuse Karjala, Ingeri, Eesti, Läti ja Leedu. Taani ja Põhja-Saksamaa asend on ebamäärasem. Nad kuuluvad küll Läänemerd ümbritsevate maade rõngasse, kuid on samas osadeks pehme talve ja sooja suvega Kesk-Euroopa lehtmetsade alast.

Kesk-Euroopa lõunapiiriks vastu Doonaumaid on Ida-Alpid ja Lääne-Karpaadid. Nendest lõuna pool vallutab madalamad maad rohtla, mets aga taandub sega- ja okasmetsana mäestikesse. Nii jäävad Kesk-Euroopasse Taani, Saksamaa, Poola (tõeline poola-kate asuala), Böömi- ja Määrimaa, Slovakkia, Šveits ja Alpid.

Mandri-Euroopa lõunaosa koondav keskjoon ja telg on Doonau jõgi, millest johtub Doonaumaade nimetuski. Nii edelas kui kir-des kerkivate mäestike vahele jääv rühm rohukattelise põhjaga valgalasid kogub veed valdavasse kesksesse Doonau jõkke, mis liidab ümbritsevad maad (Ungari, Rumeenia, Serbia, Bulgaaria) üheks tervikuks. Selle asend on selgelt sisemaine, mandriline, millel puudub vahetu kokkupuude ja ühendus maailmamerega. See otsestest ülemaailmsetest ühendustest kõrval olev asend peegeldub ka sinna kuuluvate maade majanduse iseloomus. Doonau-maad on eeskätt agraarmaad, moodustades Euroopa tähtsaima viljaaida. Tööstusel, veandusel ja kaubandusel on siin väiksem majanduslik tähtsus. Vastavalt sellele on linnarahvastiku osa kogurahvastikust muu Euroopaga võrreldes suhteliselt väike ja suuri linnu on hõredalt.

Mandri-Euroopa idäärel on Euroopa suurim rahvaste ja keel-te segunemisevöönd. Rootsisis on vähemustena soomlasi ja laplasi, Lätis venelasi ja liivlasi, Leedus venelasi ja poolakaid, Poolas leedulasi ja nii valgevenelasi kui ka ukrainlasi, Ungaris sakslasi, slovakke, ruteene ja rumeenlasi, Rumeenias ungarlasi ja ukrainlasi, Bulgaarias türklasi ja kreeklasi. Lisaks on kõigis loetletud maades

juute, kõige enam Mandri-Euroopa idaserva keskosas, Leedus, Poolas, Ungaris ja Rumeenias. See Mandri-Euroopa idapoolne servavöönd on suur germaani ja slaavi rahvaste kokkupuudete, vastastikmõjutuste ja võitluste ala, kuhu väiksemate rühmadena on jäänud püsima soome-ugri, balti ja romaani rahvaid. Sakslased on selles võitluses olnud aktiivsemaks ja edukamaks pooleks.

Kirjandus

Gr a n ö, J. G. 1929. *Puhdas maantiede*. Helsinki

AUGUST TAMMEKANN TEADUSES JA KULTUURIS

Ott Kurs

August Tammekann oli sõjaeelse Eesti väljapaistvamaid maateadlasi. Väljaspool teadlasringkondi sai ta tuntuks eriti oma Eesti seinakaardi ja koguteose *Maailma maad ja rahvad* kaudu, mida ta toimetas ja andis välja koos Edgar Kantiga (1902–1978). Maa-teadlaste hulgas tunti Tammekannu nime hästi ka anneksiooniajal. Kutseliste maateadlaste koolitamine pole mõeldav ilma kaardita. Nii toodigi aeg-ajalt välja Tammekannu seinakaart, mille säilinud eksemplare hoiti Tartu ülikooli geograafiaosakonna nn erifondis (valdav osa kaartidest hävitati anneksioonija alguses). Lisaks sellele luges õppiv noorsugu iseseisvalt *Maailma maid ja rahvaid*, mille Suur-Siberit käsitlev osa oli küll keelatud. Tartu ülikooli ja geograafiaosakonna raamatukogus võis tutvuda ka Tammekannu sõjajärgsel ajal kirjutatud artiklite ja ülevaadetega Soome Maa-teaduse Seltsi (SMSi) ajakirjas *Terra*, mida ta toimetajana hakkas Eestisse saatma.

August Tammekannu teaduspärandit on kodumaal tutvustanud tema õpilane Endel Varep (1915–1988), Rootsisis Edgar Kant ja Anton Parts (1891–1960) ning Soomes Veikko Okko (sünd. 1912).

ELU JA TEGEVUSE PÕHIJONED

August Ferdinand Tammekann (aastani 1921 Jürgenson) sündis 14. (2.) septembril 1894 Tallinnas Kadrioru pargivahi August ja Leena Katariina Jürgensoni (sünd. Altpere) pojana. Et isa oli väikesepalgaline teenistuja, polnud tal võimalik laste haridusele palju kulutada. Nii hakkas poeg August varakult endale ise leiba teenima ning hariduse omandamisel sai suure kaalu iseõppimine. Pärast algkooli (1903–1909) õppis ta kohalikus Katariina-nimelises

linnakoolis, mille lõpetamise järel asus teenistujana tööle Tallinna sadamas. Tammekann on ka merd sõitnud ja tüürimehekutse omandanud (1914). Edasiõppimist takistas I maailmasõda, sel ajal töötas ta arveametnikuna sõjatööstuslikus Noblessneri (Peetri) laevatehases. 1918. aastal sõitis Tammekann Moskvasse, kus sooritas eksternina keskkooli küpsuseksamid ning astus Moskva ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonda (Varep 1962). Sügisest 1919 jätkas ta õpinguid Tartu ülikooli matemaatikaloodusteadusteaduskonnas, valides kitsamaks erialaks geograafia. Õppetooli juhatajaks oli tollal laia silmaringiga ja suurte uurijakogemustega Johannes Gabriel Granö (1882–1956), kes juba 1920. aastal hakkas loenguid pidama eesti keeles (Kurs 1992b). Tööka ja püüdliku üliõpilasena äratas Jürgenson-Tammekann kohe ka Granö tähelepanu. Nagu enamik tollastest üliõpilastest, nii töötas ka Tammekann rööbiti õpingutega; hiljem sai ta Granö ettepanekul Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) kodu-uurimise toimkonna (KUT) ja Tartu ülikooli geograafiakabineti abijõuks (1922–1923 assistent). Ülikooli lõpetas Tammekann 1923. aastal magistrikraadiga.

Pärast ülikooli sai Tammekannust Granö soovitusel Tartu ülikooli stipendiaat. Õpinguid jätkas ta Helsingi ülikoolis, kus alates 1923. aastast töötas geograafiaprofessorina ka tema õpetaja Granö. Tammekann tegi Soome eriteadlaste juures läbi lisakursused ning õppis tundma soomlaste väli- ja sisetööde meetodeid geograafias ja geomorfoloogias. Alguses töötas ta Granö juhendamisel Valosaarel, hiljem Porvoo ümbruses. Tammekannul tekkisid koostöö- ja sõprussidemed ka teiste tuntud uurijatega. Nende hulgas olid Wilhelm Ramsay, Matti Sauramo, Iivari Leiviskä, Väino Auer, Pentti Eskola, O. Johansson jt. 1925. aastal sidus Tammekann end ka perekondlikult Soomega, abielludes Anna Irene Pelkosega (1895–1973), kes oli kaupmees Topi Pelkose ja Maria Gustafa Luukkose tütar. Sellest abielust sündisid 1930. aastal lapsed Eeva-Maija ja Paavo Mattias, kes elavad ja töötavad Soomes, esimene raamatukoguteadlasena, teine arhitektist ärimehena. Helsingis sooritas Tammekann filosoofiakandidaadi eksamid (7. mail 1925) ning omandas litsentsiaadi teaduskraadi (19. mail 1926).

Tartusse naasnuna töötas Tammekann ülikoolis erakorralise lektorina (alates 1. jaanuarist 1926), seejärel dotsendina (alates 1. juulist 1927) ja erakorralise professorina (alates 12. maist 1930). Sidemed Soomega säilisid tal ka hiljem. Hõimurahva suurepärased tulemused oma maa uurimisel tiivustasid Tammekannu rakendama samasuguseid uurimismeetodeid ka kodumaal. Soomlased omakorda olid huvitatud meie maapinna jääajajärgsest kujunemisest. Eestit külastas nii mõnigi kuulus teadlane — Ramsay, Sauramo, Auer jt. Neid võttis vastu ning andis vajalikke seletusi Tammekann, kes pärast filosoofiadoktori kraadi kaitsmist Helsingi ülikoolis (31. mail 1932) sai Tartu ülikooli korraliseks professoriks (1934). 1933. aastal oli ta võetud SMSi kirjavehetajaliikmeks. Eesti- ja Soome-uurimise kõrval tegi Tammekann tööalaseid reise ka mujale Euroopasse: 1927 Poolasse, 1928 Ungarisse, Austriasse ja Tšehhoslovakkiasse, 1934 Poolasse ning 1938 Hollandisse ja Rootsi. Viimased kaks reisi liitusid osavõetuga rahvusvahelistest geograafiakongressidest.

Tammekannu tegevus Tartu ülikooli õppejõuna kestis neliteist ja pool aastat. Ta pidas loenguid üldisest maateadusest ning õpetas veel mitmesuguseid eriaineid. Ühtlasi juhendas ta harjutustöid kartograafias ning kodu-uurimise seminari. Ajutiselt täitis ta ka õppeülesandeid majandusgeograafias. Agaralt osales ta teadusasutuste ja seltside töös. Tammekann oli Tartu ülikooli juures asuva Eesti Veekogude Uurimise Komisjoni esimees 1928–1939, Loodusuurijate Seltsi (LUS) väljaannete toimetaja 1930–1931 ning seltsi geoloogia ja geograafia sektsiooni juhataja 1937–1940. Veel oli ta tegev Loodusvarade Instituudis (1937–1940), oli Tallinna Linna Uurimise Toimkonna (alates 1932) ja Geograafia Õpetamise Toimkonna liige ning viimase juurde 1929. aastal loodud Eesti kooliseinakaardi koostamise komisjoni esimees. Lisaks nimetatutele oli Tammekann LUSi kartograafiakomisjoni esimees (1936–1940), *Eesti Atlase* peadirektor, *Eesti Entsüklopeedia* geograafiaosakonna toimetaja, Eesti Kodu-uurimise Seltsi asutajaliige ja esimees (aastast 1939) ning EKS-i KUTi esimees (1931–1939) (Varep 1962, Miidel, Raukas 1993).

Pärast Eesti okupeerimist N. Liidu poolt õnnestus Tammekannul koos perekonnaga 5. juulil 1940 Eestist lahkuda (Kant 1959). Algul töötas ta geograafina Soome geoloogiatoimkonnas. Pärast

Soome kodakondsuse saamist (1941) nimetati Tammekann 6. oktoobril 1942 Helsingi ülikooli maateaduse eradotsendiks. Sellel kohal töötas ta kuni 1953. aastani. Soome Jätkusõja ajal juhatas Tammekann ka Werner Söderströmi raamatukirjastuse kartograafilisi töid (1943–1944) ning kavandas vastavat uurimistööd Ida-Karjalas.

Pärast Soome väljaastumist sõjast algas raskeim ajajärk Tammekannu elus. Soomes hakkas käske jagama Andrei Ždanovi juhitud võitjariigi kõrge ametkond. See nõudis eestlaste, ingerlaste jt sõja ajal Soome tulnud rahvaste liikmete kinnivõtmist ja N. Liitu saatmist, samuti "loovutatud" alade maa- ja merekaartide hävitamist (Kurs 1992a). Nii siirdus Tammekann Rootsi, kus töötas 1945. aastal riiklikus laevakatsetehases Göteborgis kalkulaatorina ning 1945–1949 kindralstaabi litograafiaosakonnas Stockholmis kaarditoimetajana. Et Rootsis puudus Tammekannul tollal võimalus osa võtta ülikoolitööst, taotles Zürichi ülikooli filosoofiateaduskond 1947. aastal talle kui Granö koolkonna liikmele järgmise aasta kevadsemestriks külalisdotsendi kohta. Tammekannule olid ette nähtud loengud Skandinaavia loodusgeograafiast ja maastikuteaduse uurimismeetoditest ning harjutustööde ja ekskursioonide juhendamine (*Gastdozenten...* 1947). Edasi pikendas teaduskond külalisdotsentuuri veel ka 1948. aasta sügissemestriks (*Gastdozentur...* 1948). Rootsi-perioodi lõpul (1949–1950) töötas Tammekann teadusliku kaastöölisena Lennart von Posti (1884–1951) juures Stockholmi kõrgkooli geoloogiateaduskonnas.

Soome naasmise järel töötas Tammekann 1. septembrist 1950 kuni 16. jaanuarini 1953 Helsingi ülikooli geograafiainstituudis professori kohusetäitjana. Pärast J. G. Granö pensionile jäämist jäi vabaks professorikoht, millele pretendeerisid Leo Aario (sünd. 1906) ja August Tammekann. Komisjoni (konsultandiks oli Lundis töötanud Edgar Kant) otsuse kohaselt tunnistati pädevaks Aario, kellel oli rohkesti trükis avaldatud uurimisi. Et seoses tuntud Tulemaa-uuriija Väino Aueri (1895–1981) siirdumisega Argentiina riigi teenistusse vabanes samal ajal teise geograafiaprofessori koht, siis sai selle 22. maist 1953 Tammekann. 1956. aastal sai temast ka geograafiainstituudi juhataja. Tollaste üliõpilaste mälestuste kohaselt olid Tammekannul head matemaatilise geograafia ja kartograafia loengud; ka muude ainete juures ilmestas

ta õppetööd matemaatiliste käsitlusviisidega. Soome keelt rääkis ta kerge eesti aktsendiga. Tema harrastustena on nimetatud meresõidu ja meresõdade ajalugu, muusikat ja ilukirjandust. Tütre Eeva-Maija mälestuste järgi tundis August Tammekann väga hästi eesti kirjandust ning luges algupärandis uuemat rootsi ja vanemat vene kirjandust. Ta oli tõlkinud ka Puškini luuletusi eesti keelde.

1955. aastal valiti Tammekann SMSi esimeheks, seejärel juhatuse liikmeks ning väljaannete *Fennia* ja *Terra* toimetajaks. SMSis oli Tammekannu õlul ka välissuhete arendamine. Nii näiteks esines (arvatavasti küll Leo Aario kutsel) 21. mail 1957 Helsingis geograafiadoktor Walter Christaller (1893–1969) teemal "Die Lehre von den zentralen Orten". 2.–8. juulini 1957 osales Tammekann Põhjamaade geograafide nõupidamisel Lafthusis Norras.

August Ferdinand Tammekann suri 23. veebruaril 1959 — ta elu kustus äkki ühel uurimisreisil Heinolas. Veel 20. veebruaril oli ta aktiivselt osalenud SMSi juhatuse 340. ning seltsi 308. koosolekul. Tegemata jäid kavandatud ulatuslikumad uurimused Järve-Soomes ning pooleli maateadlaste koolitamine Helsingi ülikoolis.

GEOLOGIA- JA GEOMORFOLOGIA-ALASED UURIMUSED

Teadlasteele asus Tammekann juba üliõpilasena. Temast sai professor Granö innustatud kaastöötaja, kuigi tal tuli õpingute ajal endale sissetulekut hankida õpetaja, tõlkija ja kaardijoonestajana (Parts 1959). Kaitsnud magistritöö Purtse jõe suudmealast, (Tammekann 1923) kirjutab ta ulatuslikuma uurimuse diktüoneemakilda geoloogiast (Tammekann 1924b). Peatunud veel viirsavide teemal (Tammekann 1924c), siirdub ta tõsisemalt geomorfoloogia, eriti Põhja-Eesti paekalda morfoloogia ja geneesi uurimise valdkonda. Tammekann nimetab rannikuala Narva-Jõesuust Aserini Eesti ehk Alutaguse rannikuks. Selles lõigus tuleb selgesti esile pankrannik ehk klint. Pinnavormide esinemise järgi jagab ta uuritava ala kolmeks vööndiks — rannaribaks, pangaks ja lavamaaks (Tammekann 1924b). Edasi uurib ta palju aastaid põhjalikumalt Kirde-Eesti rannikulavamaa pinnamoodi

(Tammekann 1926a, 1926b). Ta võtab aluseks Granö maastikulise liigestuse ja piiritleb Kirde-Eesti lavamaa läänes Pada jõega ja idas Narva jõe alamjooksuga ning toob välja teistele maastikuüksustele ülemineku alad (Tammekann 1926b). Hiljem pöörab ta põhitähelepanu pangale, avaldab panga ja selle osade kohta mitmesuguseid kirjutisi ning esineb rahvusvahelisel geograafia kongressil Varssavis ettekandega Põhja-Eesti panga arengust hilisjäajal ja pärast jääaega (Tammekann 1936a). Tammekannu sellealase tegevuse lõpptulemuseks on monograafia Balti klindist (Tammekann 1940a).

Tammekann alustas niisiis Põhja-Eesti pinnavormide koostise ja tekkeloo uurimisega. Sellega seoses meenutab Anton Parts (1959): "Kui ma tema 1929. a. suvel Kolga lahe ääres üles otsisin, siis asus tema peakorter idüllilises kaluritalus otse "vee veere peal". Ta tundis siin maa ja mere piiril end väga hubaselt. Hommikuti siirdus ta oma uurimisretkile, mis kestsid enamasti tublisti üle lõuna. Ta oli väsimatu jalakäija, võttes turjale seljakoti, ent mõõduriistu, nagu nivelliiri, kandis ta taskus."

Tammekannu uurimused andsid uut teavet Põhja-Eesti pankranniku tekkeloo kohta. Juba oma esimestes sellekohastes loengutes Tartu ülikoolis püüdis ta hajutada väärvaadet, nagu kujutaks pankrannik mingit geoloogilist murrangujoont Soome arhailise ja Eesti paleosoilise aluspõhja vahel. Tammekann nägi klintrannikus vaid Soome lahe vagumuse lõunapoolse veeru kulumisastangut. Needsamad tegurid, mis on miljonite aastatega kujundanud vagumuse, on mõjutanud ka kõrge klintranniku teket. Retsentsete loodusjõudude osa on selles suhtes olnud väike ning need on jätkanud vaid ranniku viimistlemist.

Laiendades järk-järgult oma geomorfoloogia-alast uurimistööd kogu Eesti maa-alale, hakkab Tammekann tundma järjest suuremat huvi Eesti paleogeograafia ja kvaternaargeoloogia vastu. Ta oli vanemate ja hilisemate rannamoodustiste kõrgused välja arvestanud ning sünkroonsed moodustised eriliselt ära märkinud. Põhja- ja Lääne-Eestit läbinud kerduvate transgressioonide ulatuse ja nende mõju määramisega oli ta saavutanud ülevaate Eesti pinnamoe kujunemisest. Sellest lähtudes jagas ta Eesti kaheks suuremaks piirkonnaks, esialgsete nimetustega Allvee- ja Pealvee-Eesti (Tammekann 1929), mis hiljem said tuntuks Madal-

ja Kõrg-Eesti nime all. Ka oma järgmistes töedes käsitles Tammekann mitmel korral nende Eesti osade küsimusi. Esimesena võttis siiski peal- ja allveeala probleemi üles 1920. aastate algul Eestis töötanud noor rootsi geograaf J. Grufman, kelle tööd Tammekann oli refereerinud (vt *Loodus*, 1924, lk 221–222).

Osa Tammekannu uurimustest tegeleb glatsiaalgeoloogia ja liustikutekkelise pinnamoe kujunemisega. Nii on ta eraldanud viis pinnavormide vööndit: Haanja, Otepää, Tartu-Iisaku, Põhja-Eesti ja Loode-Eesti (Tammekann 1938a, 1940b). Samal ajal on ta näidanud, et kuigi mandrijää kujundas pinnamoodi oluliselt ümber, on jääajaeelsed pinnavormid Eestis ometi määrava tähtsusega (Tammekann 1949). Hiljem Soomes töötades on ta käsitlenud Salpausselkä kujunemise ja morfoloogia küsimusi (Tammekann 1955) ning uurinud ka Lõuna-Ameerika tektoonikat (Tammekann 1953a). Rootsis uuris ta Värmlandi orgude kujunemist (Kant 1959). Lisaks nendele on ta rohkete regionaalse geomorfoloogia alaste tööde autor. Eriteadlased (Miidel, Raukas 1993) peavad neist kaalukaimaks Tallinna aseme pinnamoe käsitlust (Tammekann 1934b).

KODU-UURIMINE

Kodu-uurimise mõte oli liikunud juba vabariigieelses Eestis. Tõeline kodu-uurimine Eestis algas aga koos eestikeelse Tartu ülikooliga. Veebruaris 1920 valis EKSi asemikekogu kodumaa tundmaõppimise toimkond (KTT) kuus uut liiget, kelle hulgas oli ka Granö. Granö arvates polnud geograafiaprofessori ülesandeks "mitte ainult rahvusvahelise teaduse edendamine, vaid kõigepealt ja iseäranis kodumaa looduse käsitlemine ja selgitamine käsikäes loodusteaduste edustajatega". Loodus oli Granö jaoks lai mõiste, mis hõlmas ka inimeste loodud linnu, aleveid, külasid, kihelkondi ja maakondi. Ka eestlaste rajatud rahvusriik tervikuna tuli läbi uurida. Nii selgitas üliõpilane Jürgenson-Tammekann professor Granö ettepanekul välja Festi rannajoone ja mandripiiri pikkuse (Kurs 1990).

1920. aasta märtsikuus koguneski ülikooli geograafiakabinetti EKSi KTT esimesele koosolekule 12 inimest: J. G. Granö, Johannes Piiper, J. V. Veski, Liidia Poska, Mihkel Kampmann, Gustav

Vilberg, Hans Männik, Jaan Rumma (1887–1926), August Mieler (1873–1932), Edmund Spohr ja August Jürgenson. Granö ettepanekul hakati seda komisjoni nimetama kodu-uurimise toimkonnaks (KUT). Selle esimeheks sai Granö, abiks Piiper ning kirja-toimetajateks Veski ja Rumma. Samas kinnitati ka tööprogramm järgmiseks kahekümneks aastaks. See koosnes neljast juhtmõttest: 1) võimalikult täieliku ja mitmekülge materjali kogumine kodumaa ja rahva tundmaõppimiseks; 2) kodumaad geograafiliselt, majanduslikult ja ajalooliselt kirjeldava koguteose väljaandmine; 3) EKSi KUT pidi kujunema kohalikke kodu-uurimisseltsi ühendavaks ja organiseerivaks kesктоimkonnaks; 4) kodumaa looduse ja maastikukultuuri kaitsmine. Täpse töökava koostamiseks valiti alakomisjon, mis hakkas koostama küsimustikku tulevastele kaastöölistele. Granö rõhutas aprillis 1920 *Postimehes* avaldatud programmkõnes, et KUT täidab oma ülesandeid rahva abiga ja rahva jaoks. Andmeid tuli koguda igast kihelkonnast, alevist ja linnast. Peatselt ilmuski *Kihelkondade kirjeldamise kava*, mis sisaldas 229 küsimust kaheteistkümnest ainevallast.

1921. aastal anti välja lisaküsimustik tervishoiust ja järvedest. Et kohtadelt tuli vastuseid kirjeldustega väga visalt, võeti appi üliõpilased, nii nagu seda oli teinud Granö geograafiaüliõpilastega juba eelmisel aastal. Siis oli nt Rumma käsitlenud Saare- ja Muhumaad, Jürgenson Alutagust ja Peipsi rannikut. Endise Soome kodu-uurimise juhtiva tegelase, Tartu ülikooli professori Arne Michael Tallgreni (1885–1945) liitumisel üritusega tekkis tihe koostöö geograafide ja arheoloogide vahel. Seepärast otsustatigi, et koos kohalike korrespondentidega pidid üks geograafia- ja üks arheoloogiaüliõpilane läbi uurima kaks kihelkonda. Nii töötasid Võnnu ja Tartu-Maarja kihelkonnas August Jürgenson (Tammekann) ja Aliise Karu (Moor, sünd. 1900). Sügiseks 1921 oli hulk materjali koos. Tehtud täienduste järel saadi alustada Tartumaa- raamatu koostamist. Teost asus toimetama Rumma, kellele oli abiks Tammekann.

1922. aastal võeti uurimisaladeks Võru- ja Setumaa. Selleks moodustati stipendiaatidest viis rühma, kusjuures igas rühmas pidi kolme kuu jooksul töötama üks maateaduse, üks loodusteaduse ja üks ajaloo üliõpilane. Tammekann töötas sel suvel veel Elvas, Jõgeval, Kallastel, Mustvees ja Otepääl (Kurs, Paatsi 1990). Töö

jätkus ka suvel 1923. Üliõpilased siirdusid Viljandi- ja Valgamaale, mõned ka Tartu- ja Harjumaale. Et sel aastal lahkusid Granö ja Tallgren Eestist, valiti kodu-uurimise toimkonna juhatajaks Tartu ülikooli rektor Heinrich Koppel (1863–1944), abiks Rumma ja kirjatoometajaks Tammekann.

Aastast 1925 hakkas ilmuma maakondlike koguteoste sari *Eesti*. Kõigepealt ilmus *Tartumaa* (1925), millele järgnesid *Võrumaa* (1926), *Setumaa* (1928), *Pärnumaa* (1930), *Valgamaa* (1932) ja *Saaremaa* (1934). Alguses, 1926–1931 oli Tammekann nende teoste toimetaja, hiljem jätkas ta autorina. Eriti suur on tema panus *Saaremaas* (lk 1–4, 35–40, 106–115, 465, 470, 472–473, 486, 492–494, 514–516, 520–524, 585, 608, 684–691, 712, 717–720, 738–741, 748–756, 766–768). Et 1927. aastal oli ilmunud koguteos *Tartu*, mida oli ka rahvusvaheliselt tunnustatud (eriti selle Kanti poolt kirjutatud osa), siis otsustati selline raamat välja anda ka Tallinna kohta. Detsembris 1932 kavandatud *Tallinn* pidi sisaldama neli ulatuslikku peatükki: ajalugu (toimetaja Hans Kruus), geograafia (Tammekann), sotsiograafia (Kant) ja omavalitsus (V. Smetanin). Mais 1935 võeti vastu KUTi töökava lähemaiks aastaiaks. Kavas oli 1) kodumaa kaardistike (atlaste) väljaandmine; 2) kodumaa kirjeldamine looduspiirkondade kaupa; 3) väiksemate teoste avaldamine iseloomulike piirkondade ja ka kogu Eesti kohta, et need sobiksid reisijuhtideks.

1938. aastal olid lõpetamisel *Viljandimaa* ja *Läänemaa*, millest jõudsid ilmuda küll vaid üldosad, vastavalt 1938 ja 1939. Teoste eriosad kihelkondadest ja linnadest jäid trükipoognaisse ning hävitati 1940. aastal (päästa õnnestus siiski *Läänemaa* trükiveerud). Põhiliselt jõuti valmis ka käsikirjadega Tallinna ja Harjumaale kohta, mis ilmselt samuti 1940. aastal hävisid. Tallinna-teose esimene köide anti trükikotta 1939 (Kurs, Paatsi 1990: 195). Selle säilinud osade juurde kuuluvad Tammekannu lühikäsitlused Tallinna geoloogiast ja välisilme arengust (Tammekann 1934b, 1940c).

MAASTIKU- JA MAATEADUS

Eesti maastike uurimisel pidas Tammekann silmas Granö rajatud suundi. Tammekannu maastikuteaduslikke loenguid on peetud hästi läbimõelduks, haaravaks ja ideerikkaks (Parts 1959: 154).

Tema arusaam maastikest kui geograafilistest ruumidest langes üldjoontes kokku Granö, Hassingeri ja Schlüteri määrangutega. Oma vaateid propageeris ta sõnavõttudes ja kirjutistes. Tammekannu teeneks tuleb pidada ka eestikeelse maastiku- ja maateadusliku sõnavara arendamist. Nii on Granö ühe oma olulise eestikeelse töö *Maastikuteaduse ülesanded ja maastiku vormide süsteem* (Tartu, 1924) alguses kirjutanud: "Rohkete uute oskussõnade eest võlgnen tänu mag. A. Tammekann'ule, kes aega ja vaeva säästmata on tõlkinud käesoleva kirjutise eesti keelde ja kellega olen nii mitugi korda nõu pidanud. Tänatud olgu ka Tartu maateadusliku oskussõnastiku komisjon, kes on sõnastiku omalt poolt läbi vaadanud ja täiendanud."

Tammekannu maastikuteaduslikud tööd on paigutatud koguteose *Eesti* (1925–1940) köidetesse, *Eesti entsüklopeedia* (1931–1940) artiklitesse ning lühikirjutistesse ajakirjades *Loodus* (1922–1924), *Loodusvaatleja* (1930–1938/1939), *Eesti Loodus* (1933–1940) ja *Terra* (1955–1959). Eraldi tuleks märkida Otepää kuplilise moreenmaastiku ja koos sellega ka Väikese Munamäe käsitlemist (Tammekann 1931a, 1931b). Tammekann on eriti rõhutanud aerofotode tähtsust maastike uurimisel (Tammekann 1930b). Teedrajavaks, ka terminoloogia osas, tuleb pidada uurimust Eesti maastikutüüpidest (Tammekann 1933), mis täiendab Granö maastikuliigestust just tüpoloogias osas. Maastikutüübid on eraldatud põhiliselt morfoloogiliste tunnuste põhjal, kuid küllaltki palju tähelepanu pälviv ka genees. Tammekann eristab nelja maastikutüüpi: lava-, lausk-, viirg- ja sumbmaastikku.

Lavamaastikule on iseloomulikud tasase pealispinnaga lava kõrgendused, astangud, järsuveerulised lammorud, looklevad jõed, põllud, niidud ja metsad ning sumb- ja ahelkülad. Selline maastikutüüp esineb Põhja-Eesti ranniku ja Lõuna-Eesti lavajate kõrgustike aladel. Lauskmaastik valitseb tasasema maapinnaga aladel. Selline suhteliselt ühetooniline hajaasustusega maastik levib peamiselt madalas Lääne- ja Kesk-Eestis. Viirgmaastiku maapind on künklik või lauskjas, põldude, puisniitude ja niitude vahel voolavad looklevad jõed. Sellises maastikus valitseb ahel- ja hajaasustus. Sumbmaastikule on iseloomulikuks ebatasane vaar- ja kinkmaa, mida ilmestavad järved ja jõed, põllud, niidud, metsasalud ning haja- ja sumbkülad.

Kaugetest maadest huvitus Tammekann juba oma meremehepäevadel, mil ta sai kogemusi ka matemaatilise geograafia, klimatoloogia, hüdroloogia ja kartograafia alalt (Okko 1959). Kõike seda koos hiljem õpitu ja omapead uurituga rakendas ta oma maastiku- ja maateaduslikes töödes.

Tammekannu teeneks tuleb pidada kolmeköitelise teose *Maailma maad ja rahvad* (Tartu: Loodus, 1930–1932; 2326 lk) kujundamist ja väljaandmist. Eeskujuks oli seejuures võetud Soomes ilmunud samalaadne teos. Raamatusarja väljaandmise praktilistes (ärilistes) külgedes oli talle suureks abiks elukaaslane Anna Irene. (Koos tõlkisid nad ka soome, rootsi ja norra ilukirjandust (Selma Lagerlöfi, Knut Hamsuni, Maila Talvio jt teoseid) eesti keelde ning avaldasid Ants Karuste nime all.) Esimese toimetajana (teine oli Edgar Kant) kirjutas Tammekann iga suurema piirkonna (maastikurühma) käsitlusele sissejuhatuse. Need osutavad väga heale erialase kirjanduse tundmisele. Tema kirjutatud on ka pikem ülevaade Eestist ja selle osadest (lk 2279–2326). Tammekann jagab meie maa viieks maastikuliseks põhiosaks: Lääne-, Põhja-, Kesk-, Lõuna- ja Ida-Eestiks. Selle jaotuse järgi moodustavad Põltsamaa, Jõetaguse ja Vooremaa Kesk-Eesti, millest lõunas asub Lõuna- ning idas Ida-Eesti. Viimane hõlmab Alutaguse, Peipsimaa ja Palumaa.

Maailma maades ja rahvastes avaldatud illustratsioonidest koostasid Tammekann ja Kant pildialbumi *Kirev maailm: Tänapäeva maailm pildis* (Tartu: Loodus, 1931; 120 lk), millest ilmub ainult esimene osa. Maakera liigestamisel geograafilisteks piirkondadeks tugines Tammekann loodusilmingutele, eriti kliimale, kuid võttis arvesse ka kultuuritegureid. Nii 1930. aastail kui ka hiljem avaldas ta eriuurimusi ja ülevaateid maateaduslikust ja kliimaatilisest liigestusest (Tammekann 1930a, 1942, 1953b, 1958). Tammekannu viljeldava maateaduse juurde kuuluvad ka rohked artiklid maailmajagudest, maadest ja geograafilistest üksikobjektidest *Eesti entsüklopeedias*, ent ka kirjutised maadeuurijatest ja maateadlastest ajakirjades *Loodus* ja *Terra*. Viimases on Tammekann tutvustanud nt Iivari Gabriel Leiviskä, Vladimir Obrutševi, Emmanuel de Martonne'i, Fritz Machatscheki, Ragnar Hulti, Matti Sauramo, Siegfried Passarge ja Max Grotewahli elutööd.

KARTOGRAAFILISED TÖÖD

Professor Tammekann oli sõjaeelse Eesti väljapaistvamaid kartograafe. Teatavasti tegutses ta juba üliõpilasena kaardijoonestajana ning andis välja õppevahendi kaardiprojektsioonidest (Tammekann 1922b). Tema esimeseks praktiliseks sammuks oli Harjumaa kaardi joonestamine 1921. aastal Gustav Vilbergi koostatud maateaduslikule lugemikule *Harjumaa*. Edaspidi oli ta vastava ala õppejõuks, kes juhendas ka kartograafiapraktikumi, ning hiljem, pagulaspõlves Rootsis, oli Tammekann ametis kindralstaabi litograafiaasutuse kaarditoimetajana. Väärtuslik pärand on tema 1934. aastal ilmunud Eesti seinakaart. Tammekann tundis hästi seinakaartide puudust koolides ning aitas ise seda kõrvaldada. Kaart mõõtkavas 1:200 000 trükiti Riigi trükikojas neljal suurel lehel. Üheksa värvivarjundiga kaart rahuldab täiesti kooliõpetuse nõudeid. Tammekann viis oma Eesti seinakaardi ka rahvusvahelisele geograafide kongressile Varssavis 1934, kus see pakkus osavõtjatele suurt huvi (Parts 1959: 154). Tammekannu kaarti kasutati ka suure maailmaatlaste koostamisel Venemaal (*Bolšoj...* 1937). Põhiliselt *Eesti entsüklopeedias* juba varem avaldatud kaartidest koostas ta uue koolikaardistiku (Tammekann 1937b). Selles olid Eesti looduskaardid mõõtkavas 1:1 000 000.

Anekteeritud Eestis asuti 1950. aastate alguses Tammekannu seinakaardi hävitamisele, ent samal ajal tunti selle vastu suurt huvi vabasse maailma pääsenud eesti õpetlaste hulgas. Nii pöördus sama aastakümne lõpus J. G. Granö poja Olavi Granö (sünd. 1925) poole järelepärimisega Tammekannu kaardi säilimise kohta Soomes 1939 Saksamaale emigreerunud Eerik Inari (sünd. 1897). 1972. aastal anti Tammekannu kaart uuesti välja Rootsis. Mõõtkavas 1:300 000 seinakaarti peeti kooliõpetuse seisukohalt eriti sobivaks, sest see sisaldas "andmeid nii kodumaa loodus- kui ka kultuurigeograafia õpetamiseks" (Kajasaar 1974). Geograafist kirjanik Karl Ristikivi (1912–1977), kes ka ise ajuti teenis elatist kaartide joonistamisega, kirjutas uustrüki kohta: "Meie, kes me seisame valmis kaardi ees, võime vaevalt kujutella seda suurt tööd, mida sellise kaardi koostamine on nõudnud. See eeldab süstemaatilist valikut ja lihtsustamist, et topograafiliste kaartide

üksikasjade rägastikust välja noppida olulist, saavutada tasakaalu täpsuse ja ülevaatlikkuse vahel. Professor Tammekann, kellele kartograafia oli eriti südamelähedane, on siin teinud suure ja tänuväärse töö, mis jääb püsima kauaks, eriti nüüd, mil kaardi uustrükk selle uutele põlvedele edasi pärandab. Ei või siinjuures unustada ka Ed. Orase tööd joonistajana." (Ristikivi 1974.) Sellisel kaardil oli hindamatu väärtus eesti rahvusliku identiteedi säilitajana. (Kui nende ridade kirjutajal õnnestus 1989. aastal esmakordselt Stockholmis käia, kinkis kirjanik ja ajaraamatute autor Arvo Mägi (sünd. 1913) talle just selle Rootsis väljaantud Tammekannu kaardi.) Lisaks seinakaardile anti Rootsis välja ka tema koostatud Eesti ülevaatekaart mõõtkavas 1:1 500 000 — kirjastus Esselte AB 1946. a ja Kindralstaabi litograafia osakond 1954. aastal. (Eeva-Maija Tammekannu teade.)

Teadusliku (temaatilise) kartograafia alal on Tammekannu silmapaistvaimaiks saavutusiks pinnakatte ja rahvastiku leviku kaardid. Pinnakattekaart valmis koostöös LUSi geoloogia ja geograafia sektsiooniga 1930. aastate lõpus (Varep 1962). Kaardist on ilmunud aga vaid üldistatud koopia mõõtkavas 1:2 000 000 (Tammekann 1939). Tammekannu esimeseks rahvastiku-alaseks uurimuseks oli habilitatsioonitöö rahvastiku levikust Kirde-Eesti rannikulavamaal (Tammekann 1927). Hiljem avaldas ta ülevaate rootsi asustusest Eestis (Tammekann 1935a). 1922. aasta rahvaloenduse andmeile toetudes koostas Tammekann punkt-ehk nn absoluutmeetodil rahvastiku leviku kaardi kogu Eesti kohta. See avaldati trükis 1929. aastal mõõtkavas 1:1 000 000 (Tammekann 1929) ning oli esimene sellelaadne kaart Balti riikides; 1935. a koostas samalaadse kaardi Läti kohta Gederts Ramans (Kant 1970). Samasuguse kaardi koostas Tammekann ka 1934. aasta rahvaloenduse andmete põhjal. See kaart aga ei ole säilinud (Varep 1962). Nende töödega esines ta rahvusvahelisel geograafide kongressil Varssavis 1934 ning kaartide lühiiseloostumus on ilmunud kongressi väljaannetes (Tammekann 1937a). 1938. aastal valmis tal, vastavalt rahvusvahelise geoloogiakomitee ettepanekule, Eesti kvaternaargeoloogiline kaart (mõõdus 1:200 000) (Parts 1959).

1936. aasta lõpus oli moodustatud LUSi juurde kartograafia-komisjon, esimeheks August Tammekann ning liikmeiks Edgar

Kant, Kaarel Kirde (1892–1953), Teodor Lippmaa (1892–1943), Andrei (alates 1938 Andres) Mathiesen (1890–1955), Heinrich Riikoja (1891–1988) ja Armin Öpik (1898–1983). Kavandati umbes 400 kaarti ja kartogrammi 40 lehel. Eesti asendist ja haldusjaotusest oli ette nähtud 5, loodusest 12, rahvastikust ja maastikest 6, majanduselust 13 ja haridusoludest 4 lehte. Eeskujuks oli võetud *Suomen Kartasto* (Tammekann 1938c). Teise maailmasõja puhkemine ja N. Liidu anneksioon takistasid ürituse läbiviimist. Valmis küll mitu kaarti (kõrgussuhted, pinnakate, rahvastiku levik), kuid trükkis suudeti välja anda vaid kõrgussuuhete kaardileht mõotkavas 1:750 000 (Jagomägi, Mardiste 1994).

1943. aastal alustas Tammekann ettevalmistust soomekeelse maailmaatlase väljaandmiseks. Atlase *Kotien maailmankartasto* (107 lk) avaldas kirjastus Werner Söderström Oy aastal 1952. See oli esimene suurem atlas Soomes.

KOKKUVÖTE

Kaasaegsete mälestustes oli August Tammekann lahke ja distsiplineeritud iseloomu ning hubase meelelaadiga õpetlane, kes võitis kergesti inimeste sümpaatiat. Käitumises ja väljendustes oli ta järelemõtlik ja kindel, õpilastesse suhtus heatahtlikult. Tema elu parimad ja viljakamad aastad olid seotud esimese iseseisvusaaja Eestiga. Eestikeelses ja -meelses Tartu ülikoolis hariduse saanud maateadlaste esimese põlvkonna silmapaistvaima esindajana ning eesti soost geograafiaprofessorina on August Tammekannul suured teened Eesti maa-ala uurimisel, eestikeelse maateadusliku sõnavara loomisel, kartograafia arendamisel ning eestikeelse maateadusliku kirjanduse väljaandmisel. Tema teeneks on ka geomorfoloogia kui teadusharu rajamine Eestis.

Et ligikaudu kolmandik tema elust möödus hõimumaal Soomes, millega ta oli perekondlikult seotud, siis on ta sinnagi oma jälje jätnud, eriti just teadusliku mõtte vahendajana ja soomlaste tundmatute keelepiirkondade looduse ja rahvastiku tutvustajana. August Tammekannu püüdlused enesetäiendamisel ja järjekindel töö valitud erialal on eesti noorema põlve maateadlastele kahtlemata eeskujuks.

Kirjandus

- Bolšoj ...* 1937 = *Большой советский атлас мира*, т. I. Москва
- Gastdozenten in Geographie für das Sommersemester 1948.* 1947. Universität Zürich, Archiv
- Gastdozentur in Geographie, Sommersemester 1948.* 1948. Universität Zürich, Archiv, Dekanatsakten
- Jagomägi, J., H. Mardiste 1994. Maps and Mapping in Estonia. — *GeoJournal*, 5
- Kajasar, Aadu 1974. Eesti kaardi kasutamise maateaduse õpetamisel. — *Eesti Kool: Eesti Gümnaasiumiõpetajate Ühingu aastaraamat*. Stockholm, lk 108–111
- Kant, Edg. 1959. August Tammekann 14.9.1894–23.2.1959: Några minnesord. — *Svensk geografisk årsbok*, 35, s. 71–77
- Kant, Edg. 1970. Über die ersten absoluten Punktkarten der Bevölkerungsverteilung: Bemerkungen zur Geschichte der thematischen Kartographie. — *Lund Studies in Geography*. (Ser. B. Human Geography. No. 36), S. 1–12
- Kurs, Ott 1990. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. — *Akadeemia*, lk 1252–1259
- Kurs, Ott 1992a. August Tammekann Soomes ja mujal välismaal. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat*. 27. köide. Tallinn: Valgus, lk 155–159
- Kurs, Ott 1992b. Eesti rahvusliku maateaduse algusaastaist. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat*. 27. köide. Tallinn: Valgus, lk 149–154
- Kurs, Ott, Vello Paatsi 1990. Eesti linnageograafia lätteil. — *Eesti Loodus*, lk 98–104, 124–125, 126–127, 190–197, 205–207
- Miidel, Avo, Anto Raukas 1993. August Ferdinand Tammekann — Eesti tuntuim ja teenekaim geomorfoloog. — *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. IX kogumik: Geoloogia rajajooni Eestis*. Tallinn: Eesti Loodusuurijate Selts Eesti Teaduste Akadeemia juures, lk 139–157
- Okko, Veikko 1959. August Tammekann. — *Terra*, vuosik. 71, n:o 2, s. 47–49
- Parts, Anton 1959. Professor August Tammekann in memoriam. — *Tulimuld*, nr 2, lk 151–154
- Ristikivi, Karl 1974. Pilk kaardile. — *Eesti Kool: Eesti Gümnaasiumiõpetajate Ühingu aastaraamat*. Stockholm, lk 33–35
- Tammekann, A. 1922a. Eesti piirjoone kurvimeetriline mõõtmine. — *Loodus*, lk 246–247

- T a m m e k a n n , A. 1922b. *Lühike kaardiprojektsiooni-õpetus: Seletused, näited, ülesanded*. Tartu
- T a m m e k a n n , A. 1923. Purkse jõe suu (geomorfoloogiline selgitamiskatse). (Magistritöö.) Tartu
- T a m m e k a n n , A. 1924a. Eesti diktüüneemikihi uurimine tema tekimise, vanaduse ja levimise kohta. — *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis/Dorpatensis*, A V, 6
- T a m m e k a n n , A. 1924b. Koillis-Viron rannikkomaa. — *Terra*, s. 258–268
- T a m m e k a n n , A. 1924c. Viirsavide uurimine Läänemeremail. — *Loodus*, lk 595–596
- T a m m e k a n n , A. 1926a. Die Oberflächengestaltung des nordostestländischen Küstentafellandes. — *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis*, A IX, 7
- T a m m e k a n n , A. 1926b. Koillis-Viron rannikkolaakioseutukunnan rajat. — *Terra*, s. 101–107
- T a m m e k a n n , A. 1927. Rahvastiku levimine Kirde-Eesti rannikulavamaal. (Habilitatsioonikiiri.) Tartu
- T a m m e k a n n , A. 1929. Outlines of the Distribution of Population in Estonia. With a Population Map 1:1 000 000. — *Tartu Ülikooli j.a. Loodusuurijate Seltsi Aruanded*, XXXV, pp. 372–379
- T a m m e k a n n , A. 1930a. Euroopan maantieteellinen suurjako. — *Terra*, s. 199–211
- T a m m e k a n n , A. 1930b. Maastiku päevapildistamine lennukilt. — *Loodusevaatleja*, lk 161–163
- T a m m e k a n n , A. 1931a. Otepää kõrgustik Lõuna-Eesti maastikuna. — *Loodusevaatleja*, lk 130–137
- T a m m e k a n n , A. 1931b. Väike-Munamäe kõrgus. — *Loodusevaatleja*, lk 137–139
- T a m m e k a n n , A. 1933. Eesti maastikutüübid. — *Tartu Ülikooli j.a. Loodusuurijate Seltsi Aruanded*, XXXIX (1, 2), lk 3–21
- T a m m e k a n n , A. 1934a. *Eesti (kooliseinakaart)*. Joonestanud Ed. Oras. Tallinn—Tartu
- T a m m e k a n n , A. 1934b. Tallinna aseme pinnamoest. — *Eesti Loodus*, lk 34–37
- T a m m e k a n n , A. 1934c. Liivakandi järvest. — *Loodusevaatleja*, lk 129–131
- T a m m e k a n n , A. 1935a. Estlandssvenskarna: Demografiska upplýsingar pa grundval av folkräkningerdén 1 mars 1934. — *Svio-Estonica*, s. 50–79
- T a m m e k a n n , A. 1935b. Põhja-Eesti paekaldast. — *Loodusevaatleja*, lk 2–5

- Tammekann, A. 1936a. Die Entwicklung des nordestländischen Kliffküste während der spät- und postglazialen Zeit. — *Comptes rendus du Congrès International de géographie Varsovie 1934*, tome II. Varsovie
- Tammekann, A. 1936b. Kroodi. — *Eesti Loodus*, lk 45–49
- Tammekann, A. 1937a. Erläuterungen zu den Karten der Bevölkerungsverteilung in Estland: C. R. du Congrès International de géographie Varsovie 1934, tome troisième, travaux de la section III. Varsovie
- Tammekann, A. 1937b. Uus Koolikaardistik. Tartu: Kool
- Tammekann, A. 1938a. Die Endmoränen in Estland: C. R. du Congrès International de géographie Amsterdam. Union Geographique Internationale. Leiden
- Tammekann, A. 1938b. Eesti iseseisvuse aegseid saavutusi geograafia alal. — *Eesti Loodus*, lk 4–7
- Tammekann, A. 1938c. Eesti kaardistik. — *Eesti Loodus*, lk 35–38
- Tammekann, A. 1939. Eesti pinnakattekaart. Mõõt 1:2 000 000. — *Põllumajanduslik entsüklopeedia*, 2, IV tahvel. Tallinn
- Tammekann, A. 1940a. *The Baltic Glint. Part I: Morphology of the Glint. A Geomorphological Study.* (Publicationes Instituti Universitatis Tartuensis Geographici, 24.) Tartu
- Tammekann, A. 1940b. Mannerjää viimane retsessioon ja otsmoreenid. — *Neljas Eesti loodusteadlaste päev 18. ja 19. märtsil Tartus: Ettekannete kokkuvõtteid.* Tartu, lk 30–33
- Tammekann, A. 1940c. Tallinna välisilme areng. — *Neljas Eesti loodusteadlaste päev 18. ja 19. märtsil 1940 Tartus: Ettekannete kokkuvõtteid.* Tartu, lk 11–15
- Tammekann, A. 1942. Euroopan maantieteellinen suuraluejako. — *Terra*, s. 199–211
- Tammekann, A. 1949. Die präglazialen Züge in der Oberflächengestaltung Estlands. — *Apophoreta Tartuensia.* Stockholm, S. 440–452
- Tammekann, A. 1952. Die morphologische Synchronisierung von Strandterrassen. — *Proceedings of VIIIth General Assembly of VIIIth Congress International Geographical Union.* Washington
- Tammekann, A. 1953a. Etelä-Amerikan mantereen tektonisesta rakenteesta. — *Terra*, s. 45–55
- Tammekann, A. 1953b. Maantieteellinen aluejako. — *Terra*, s. 117–125

- Tammekann, A. 1955. Salpausselkä — die Hauptendmoräne Finnlands im Lichte der neueren Forschung. — *Geographische Rundschau*, S. 94–100
- Tammekann, A. 1958. Dynaamista ilmastoaluejakoa. — *Terra*, s. 199–202
- Varep, E. 1962. Professor A. Tammekannu teaduslikust pärandist. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1960/61*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 346–354

OTT KURS (sünd. 1939), lõpetas Tartu ülikooli geograafiaosakonna 1963. aastal. 1971. aastal sai Tartus geograafiakandidaadiks. Tartu ülikooli inimgeograafia dotsent. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest” (1990, nr 6, lk 1252–1259), “Ingeri põliselanike saatus” (1990, nr 7, lk 11484–1499), “Krimmitatarlased” (1991, nr 2, lk 321–344), “Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas” (1992, nr 1, lk 120–136), “Edgar Kanti teaduspärand” (1992, nr 3, lk 578–606), “Euroopa ruumiline taassünd” (1992, nr 5, lk 899–911), “Halduspoliitilised ruumid” (1992, nr 12, lk 2613–2630), “Eesti piirid Euroopa riikide taustal” (1993, nr 3, lk 451–468), “Sakslased Venemaal” (1993, nr 7, lk 1452–1483), “Poliitgeograafia arengulugu” (1993, nr 12, lk 2640–2666); lisaks 6 arvustust ja järelsõnu.

JA KELLE SÜDA JA UNELMAD EI KUTSUKS MEID TAGASI KODUMAALE...

Valik Eduard Rüga kirju

14. Eduard Rüga Arno Vihalemmale — 18. märts 1978. a (masinakiri).

Kallis kooliveli Arnu!

Kevad naeratab akna taga, pühad hõlma all. Olgu Sinu ja Su abikaasa südames külluses pühaderõõmu. Toogu kevadhaldijad tervist, edu ja õne! Seda soovime teile.

Aeg kõnnib meie põlvkonnast üle. Küsime eneselt — kuhu on jäänud need ajad, kus meil oli palju huvitavaid sõpru, koolikaaslasi? Mälestusteudust kerkib omapärane krahv Elmar Leppik, kuldaväärt sõber Uutmaa, Elmar Kits, kes ihaldas kõigest hingest saada suure rahva kunstnikuks. Ei tea, kas tema hing leidis selle pärli. Lubasin Sinule kunagi varem vesta mõnest seigast "Pallase" päevades. Irvitati ja hurjutati, kui andsin oma tööde nimekirja ja hinnad Aino Bachi kätte. Kuna tuusad Laigo, Bach oma graafikalehtede hinnaks olid pannud 30–40 krooni, siis ei jõudnud naeru hoida, kui nägid, et minu tööde hind oli mitte vähem ega rohkem kui 100 krooni. Sagrits, ninatark, tuli ja küsis, et kas hind on 10 krooni, et ma olla rängalt eksinud. Elu irvitas irvitajate üle, kui mina Roomas müüsin ja nemad ei müünud oma odavate hindadega. "Pallases" oli kunstinäitus, kui minu sõber Uutmaa tuli lõunalt ja vibutas "Päevalehte" ja hüüdis mind. Ka suuruste salk oli näitusel. "Ets, sina müüsid jälle Antverpenis muuseumile." Lehe esiküljel oli Massakase eriteade, et kuninglik muuseum ostis enne näituse avamist H. Mugasto ja E. Rüga tööd. Suuruste suu oli suletud.

Algus eelmises numbris.

Minu hellitatud unistus purunes kildudeks, kui prof. Peeter Arumaa ei ostnud minult ühtki tööd. Oli ju see kooli lõpetajate näitus. Ja iga lõpetaja esitas oma paremad teosed. Arumaa ostis teistelt, kuid mitte minult. Olin lõõdud mees ja päeva rõõm muutus südames piinaks. Siiski oli päeval varuks üllatus. Üks tundmatu daam võttis minul ümber kinni ja sõnas: "Tere, Rüga." Vaatasin kohmetult võõrale ja ma ei aimanud, kes see küll võib olla. "Kas sina ei tunne mind!" Raputasin pead. "Kas sina ei tunne oma õpetajat?" Minupoolne vaikus. "Kes oli sinu õpetaja Tagula algkoolis?" Vastasin kähku: "Preili Kalamees!" "Mina see olen." Ta ostis minult ühe rannamotiivi, mille ma pidin talle koju viima. Vestlesime siis tema kodus kohvi maitstes vahepealsest elust. Ja järgmisel päeval ostis P. Arumaa minult töid ja palus, et ma ta nime mitte tööde alla ei paneks. Kuid hiljem selgus asja tuum. Proua Veeber rääkis minule, et Bach, Sagrits ja Lukats olid Arumaale minu tööd maha materdanud, nii kuidas keegi neist oli osanud. Neid mineviku kilde on mälestuste kirstus veel külluses. Tausin Ainole siin maapaos teistsorti "rahadega", kui kaitsesin teda Ranniti kallaletungi puhul. Tõde tuleb kaitsta! Juutide moraal tuleb maha tallata. Kõik, kes julgevad neile tött öelda, on juutide mõistes natsid. Selline ühekülgne rada viib inimkonna kõdunemisele.

Olen nüüd Sinule minevikust küllalt pajatanud. Kuidas on lood oleviku-tuleviku hingamisruumis? Kas seda tulevikku vanal inimesel veel ongi?? Juba aastaid tagasi Sina laulsid, et rüapõld on küllaltki kollane ja tera küps, et aeg oleks teda viia kolumatsi veskisse. Nüüd siis rabate tõsiselt terakesi kogudes. Egas vana "Pallase" vaim pole veel verevae-seks kahvatanud. Mis jääb minul muud öelda kui aitäh, aitäh!! Ootan põnevusega seda "uutseleiba"! Kes küll tasub teile hoole ja vaeva?! Vaevu oli ilmale tulnud 1978, kui minu kallis torilane teatas, et temal on minule suur üllatus just aasta esimesel tunnil. Siis tõi ta lagedale Endeli kirja ja luges. Olin hulga aega uimane ja arvasin, et näen lahtiste silmadega und. Bajadeer kirjutas, et kõik head ja toredad pallaslased on surnud. Aga näe, ei olnud! Et olla ka teie vääriline, siis piinan südant unetuil õil. Püüan siis sellel puhul teha ühe kuuajalise näituse, andes läbilõike tehtust.

Elan vaikselt, üksinda. Abikaasa elab vanema tütre juures ja tuleb minule külla nädala lõppudel. Kasvatab türetütart Liisa Kaid, et tüdruk õpiks selgeks emakeele. Tervis pole just laita, kuid ei saa ka just kiita. Läbi saab, arste just ei vaja. Lisan ühe foto kirja, siis näed ise, kui küürus on vana 74 aastane Rüga. Pildistatud 24. dets. 77. a. tütre Kersti kodus, kuhu kogume iga jõulu ajal, et suguvõsa oleks kord aastas koos.

Valik Eduard Rüga kirju

Näitusi siin maal enam ei toimu. Vanast ikka tegime ühiselt. Kultuuri-barbareid ei huvita kunst!

Kõike hääd Sinule, Su abikaasale soovime.

Elmwood Park, 18. märtsil 1978

Sinu Ets.

15. Eduard Rüga Juhan Raudsepale — 10. veebr. 1979. a (masinakiri).

Armas kolleeg.

Vahetevahel kirjasõna lugedes süda hakkab imelikult rabelema, sest "inimest on raske mõista," ütleb see kauge külaline. H. Visnapuu laulis hingevalus oma puuslikkudest, milledest ta püüdis vabaneda. Kas tema neist vabanes, seda selgitagu kirjatargad, prohvetid. Kahe vana eide omavaheline kahekõne on kah puuslikkudega maadlemine, kuid loominguprobleeme ei lahendata enesekiitmisega. Konrad Mägi virutas kunstiteel kõik puuslikud uperkuuti. Ei laskunud kipsikujude kopeerimise, kivisilla ega tornideväljaku võludesse. Ulja julgusega rajas ta tee vabade kunstide Mekasse Pariisi ja tuli säält tagasi oma rahva juurde ainulaadse omapärase eesti kunstnikuna. Hästi mahlakalt joonistab Mägi Tuglas oma artiklis "Loomingus", kui Mägi oli läinud Manalasse. Jah — maine Mägi läks, kuid vaimne Mägi särab oma rahva vaimuloomingus ainulaadse elutööga.

Erksalt, nooruslikult liigud Sina pealinna tänavatel ja Nõmme mändide varjus. Sinu väsimatu vaim lisab väärtusi kunstikangasse. Seda ei kata ajatolm.

Möödunud laupäeval käisime New Yorgis Moodsa Kunsti muuseumis Henri Matisse näitust vaatamas. Näitus toimus muuseumi näitussaalides, kuna muuseumi alalised väljapanekud on hoone teises tiivas. Rahvast oli muuseum puupüsti täis. Esimene, suur saal esitas USA skulptuure. Näitus kandis nime "Sõprus". Teosed olid paigutatud põrandale, samuti teose nimetused. Seisin keset saali ja imestasin seda kujude "sõprust" ehk inimvaimu totrust. Kirjast kuulsin, et siin maal tehakse kujusid päris ärimehe moodi, et võetakse vormid kohe inimese kehal. Oleksin kohe rõõmustanud, kui sarnast realistlikku näitust oleksin saanud näha. Oleksin uurinud neegrinaise ümaraid kõhuvorme, peenikesi jalgu, mis neid kõhuvorme vapralt ülal hoidsid. Võibolla oleksin olnud

vaimustuses konksninast või pilusilmsest. Kolleeg Karl P. tahtis siin rikkaks saada surnumaskide võtmisega, kuid matusebürood ei saanud Karla ideest mõhku ja rikkus jäi unistuseks. Teised olid leidlikumad ja panid kehad mängu. Nägin, põrandale asetatud vanadele lauajuppidele oli pandud neli roguskist kotti. Need olid täidetud millegagi ja jämeda nõõriga suud seotud kinni. Kotid olid üksteise ligi. Põrandal lamas kottide tiitel: "RAHU". Sületäis kaikaid oli kokku seotud traatvitsaga ja asetatud püsti põrandale ja seda nimetati "Koostöö". Kahte puupakku oli ühendatud ketiga ja sellist totrust kutsuti "Sõprus". Viskasin põlastava pilgu üle sellise juhmuse ja läksin teise ruumi hingele lohutust otsima Henri teostest. Matisse leegitsev värvirõõm ja teostest hoovav dekoratiivne ilu haarasid sügavalt meeli. Meil oli kaasas noor "kunstihuviline" Liisa Kai, kes lasteaias teeb hoolsasti "fingerprinte" ja koju saabudes nõuab, et need tulevad "raami sisse seina peale". Pärast näituse külastamist viis Kersti-Joe meid hiina restorani sööma. Oli üks kaunis päev ja andis meile Leidaga terveks õhtuks ainet kunstist rääkida.

Kunsti hooaeg on siin vaikne. Paar naist korraldasid eesti kogas näituse. Need rahvakunstnikud ei paku huvi, et neid sõita siit New Jerseyst vaadata N. Yorki. Nende väljapanekud on maalitud fotode järele, enamus kodumaistel motiividel — Oleviste, Tornide väljak jne. Mälestuste kraam, millega saab kinni püüda mõned dollarid.

Ilmad läksid meil äkki pakaseks ja sadas ka umbes kuus tolli lund. Kevad on varsti siin ja see teadmine lisab uut hoogu päevadesse. Raadio on minu ustav sõber ja maailma sündmustega olen hästi kursis. Nagu mingi needus lasub inimkonna üle. Käib paugutamine siin ja sääl. Juudid on tänapäeva isandad. Nende ainus siht — äri teiste rahvaste arvel.

Tänu kirjasõna eest! Vaimule sitkust ja loomingule nõtkust!! Koolivennad muud kui lahkuvad. Lepost on kahju, et nii noorelt kadus. Oli tore kaaslane Triigi ateljees.

Kõike hääd Sinule!

Eduard

Laupäeval 10. veebr. 1979

Jääge terveks! Samuti tervitusi perele — Leida.

16. Eduard Rüga Juhan Raudsepale — 28. märts 1982. a (masinakiri, päiskujundus ülal vasakul: E. Rüga puulõige 1949).

Kallis kolleeg, kuldaväärt kunstnik!

Täna on viimane talve päev ajaraamatus ja homme algab kevad, millal loodus pühib minema talve vägivalla ja linnusuu hõiskab vabanemise hümmi ja uus vaba elu tärkab taas. Ka inimene ärkab, hõõrub silmi, hakkab mõtlema ja saab nägijaks. Aimab, kuhu on sattunud selles magamise mugavuses ja mis ähvardab minna kaotsi, kui loota ainult Issandale. Varjamatult öelda, kevadrõõmu tikub varjutama hallaöö, mis trügib lõuna poolt. Vast sellelegi leiab peremees tõrje.

Sinu sünnipäeva mürinad on seljataga ja otsiv vaim ei malda magada, vaid sukeldub uutesse sekeldustesse otsimis-leidmisrõõmu rüüpama. Otsija, avastaja oled Sina alati olnud, nagu loen mitmest allikast. Neli kunstnikku — neli ilmet Kaalu Kirmelt aitavad täiendada E. Pütsepa pajatust. Eduard Ole loomingut lahastav kirjeldus. See ilus lehekülg Sinu eluraamatus õhutab noori otsingule, vaimu seikluste rajale.

Väikene inimene paneb lapsena sõrme suhu ega tema mõistus suuda leida lahendust sellele, mida ta kuuleb eetris ja näeb tv. kasti ekraanil. Lainetavad üle ta mõistuse magusad rahujutud ja sääl samas õudsed sõjakolelused, ähvardused ja meelitused. Kui sellele kõigele lisada lumetormid, uputused, lennuõnnetused, streigid, rongikäigud ja püsipaugud mitmes kohas maamunal, siis ei aita enam miski ja hakkad enam veendumata, et XX sajandi inimene võib kaotada tasakaalu ja hakkab rõõmu otsima alkoholist ja uimastavatest mürkidest. Kõik muutub, kaotab külgetõmbe veetluse. Kunstis me näeme, kuidas ismid tekkisid ja kadusid. Ismide võlu asendab nüüd isiku kultus. Varisenud Picasso on nüüd troonil ja paljud igatsevad saada järglaseks. Mare Ruus ülistas Elmar Kitse Eesti Picassoks ja nüüd on kerkinud uus, Hispaania sündinud prantsuse kunsti vigurivänta ei ületa need kodumaised. Ühele on loominguteerajal õhu ja valguse vibreerumine, impressionistidele omane pintslilöökk ja teisele bravuurne pääliskausus. Mõlemad on kaugel suursaavutuse omapärast. Nii võime julgelt öelda — Eesti Picasso pärja pärib siiski Kristjan Raud. Olen käinud, olen palju näinud — Picasso pole ainus üllatus ega jää viimaseks. Pablolle annab sära juudi päritolu ja nende ajakirjandus oskab reklaami mõju kasutada.

Hea kuulda, et kõik areneb võimsalt. Eks üks probleem, millega kõigil tuleb tegemist teha, on elukalliduse tont, [mis] ähvardab tõsiselt. See haarab väikest tööinimest kõige valusamalt. Toidumure on iga perenaise mure, mida tõsta lauale. Araabia maailm vibutas õlihinnad kõrgele,

kuid see sundis otsima vahendeid ja probleem lahenes. Nüüd juba kisavad ja õlihinnad langevad tõhusalt, aga rahvas tahab leiba ja see mure murrab nende meele. Las õpivad kõrbes elu mõistma, kui dollar ei veere kotti. Meil on siin lõõnud lõkkele uus liikumine kunstis. Naisolevused, kes jõudnud easse, kus armumine maisesse ei tõmba, on avastanud, et maalimine on õilis tegevus, kui oled pensioni ikka tõugatud. See on võimas, vägev liikumine ja Vello Salo paneb kõik oma väikeses kunstnike leksikonis kirja — nende õpingud “kuulsate meistrite” juures. Kalevipojale ei anta siin võõrsilgi puhkust. Haamer algas ja välja kukkus lüüriline soss. Saarniit siis ise kargas vägilase kallale, sest sellega lootis loomingu edu ja raha taskussevoolu. Richard Antik lõpetas selle kibeda kriitikaga. Aga Saarniit leidis uue nõksu — sumeri. Kanadast levines tõbi siia ja õllekappade meister Sööt lõi Kalevipoja äri lahti rahvusliku kunsti nimel. Nüüd kuuldub, et Lõunaristi all olevat uus geenius Kalevipoja ainete kallal. Kristjan muheles Toonelas nende sellide üle, kui teda kohtasin säääl hiljuti. Sellest pajatan järgmises kirjas, aga tõi on, ära säääl käisin ajalehe “Välis-Eesti” sunnil. Aitäh toreda kirja ja kataloogi eest! Kogun neid. Kui raamatud jõuavad, siis kirjutan. Leida on haiglas, elan üksinda ja ootan kevadist sooja.

Erksat töö tuju, rõõmsat meeleolu ja ikka ja alati head tervist!

Kevadtervitustega tänulikult

28/3/82

Eduard

17. Eduard Rüga Aleksander Vardile — 14. nov. 1982. a (masinakiri, päiskujundus ülal vasakul: E. Rüga puulõige).

Armas

Kallis Aleksander, mu armas õpetaja.

Täna mõte rändab jälle tagasi noorusradadele nagu ikka iga aasta viimasel kuudel enne uue aasta saabumist. Eks neid pallaslasi polegi kuigi palju järel, kelle uksele ihaldaksin koputada enne aasta kadu. Kindlasti astuksin Sinu juurde sisse, et imetleda, soojendada rännuretkedest väsinud südant Sinu meisterteostest hõõguvaist koloriidivõludest.

Peaaegu pool eluiga olen võõrsil eluraamatusse kirjutanud ja üks kooliõde “Pallasest” andis minule aunimetuse tuuletallaja. Troostisin teda, et pärituult pole minul kombeks komberdada, sest julge lind lendab ikka

vastu tormi — kõneleb mehiselt vanasõna. Juba kolm kuud olen mehiselt rühkinud kaheksakümnenda poole ega küsi, kas tuul on vastu või päri. Ikka leidub päevades midagi, mis paelub hinge ja annab julgust lootusele. Vanadus, aastatekoorem pole veel suutnud minu leegitsevat südant jahutada elujanust. Nõrdimust arstin mitmekülgses huvides, mis reaalsus ja lahedad olukorrad võimaldavad harrastada. Kultuurihuvi varjutab kõik muud nõrkused, mida sinne ühiskond rängalt põeb. Dollar on selle maa inimese ainus jumal ja kirikki on ainult nädalalõpu äri. Nooruspäevadest kaasatoodud huvid hoiavad tervena mõtte nendest pahedest, mis sind meelitavad ühiskonnas ja ka kultuurielus. Sügisene kunstinäituste hooaeg on suurlinnas küllaltki haarav. Eesti majas esinevad ikka endiselt ainult eestlased. Korporatsioon F. A. avas hooaja. Värvimütside alla on koondunud Vold. Pätsi õpilased R. Tööstuskoolist ja nende auliikmeks on Peet Aren, kuigi ta on maise teekonna ammu lõpetanud. Kutsuti ka esinema, kuid loobusin. See võte, mida korp. kasutab, et osavõtjal tuleb tasuda viis dollarit iga töö eest, mis ta näitusele esitab, on mulle vastuvõtmatu. Kunstiseltse ehk ühinguid on siin nagu seeni sooja sügisese vihma järele, sest nende ühingute abil saab hõlpsasti teha raha. Nupumehed korraldavad näitusi raamatukogudes, pangahoonetes ja üritustesaalides kunstnikele, kus võib igaüks esineda, makstes teatud summa esinemise eest. Asjaarmastajaid leidub külluses, sest igaüks loodab olla Grama Mooses. Isegi Ameerika Graafikute Ühing töötab sellisel äri põhimõttel. Ka hangivad nad liikmeid, kes tasuvad kõrget liikmemaksu ja selle eest saavad nad jury vabalt esineda ühe tööga. Ka kingivad nad oma liikmetelt saadud tasuta töid muuseumidele. See nõks meelitab liikmeksastumist. Esinesin alul paaril korral, kuid liikmeks ei astunud, sest mulle ei meeldinud see koosseis, kus amatöörid olid ülekaalus ja näituste korraldamine lohakas. Seinad töödega tapetseeritud ja osa töid laudadel ja seina ääres põrandal. A. Veeber oli ja vist on veelgi liige. Nüüd on see äritõbi juba Eesti majas. Kavatsen tuleval sügisel korraldada ühe pallaslaste näituse. Minul omal on E. Lepsi, Wiiralti, Metsa, Karin Lutsu, Pehapi, Kõksi, Jõesaare, Nõmmiku, Haameri, Agaate Veeberi ja R. Uutmaa töid. Nendele KK "Pallase" lõpetajatele lisan ka enda töid. Muidugi on minul Vihalemma, Leitu, U. Tamme, Tanki teoseid. Kui vaja, saan lisa hankida laenutamisega. Püüaksin teha korraliku kataloogi, sest KK "Pallase" asutamisest möödub 84. aastal kuuskümmend viis aastat. Loodame, et saame ka kirjastada seks ajaks raamatu õpilaste poolt teostatuna.

Meil on veel praegust kuldne sügis. Nädal tagasi oli ehtne indiaani suvi, kraadiklaas näitas +25 C. Läänepoolsetes osariikides on juba lumetormid möllamas. Meil ahi juba öösiti täidab oma kohustusi ja kõeb, kui

majas temperatuur langeb 65 kraadile. Kas sünnipäevaks saadetud kiri jõudis Sinuni?

Soovime Sinule lapsepõlve südantsoojendavat rõõmu ja halja kuuse vaigust lõhna. Toogu uus saabuv aasta Sinule ikka head tervist, loominguedu ja õnne argipäevases elus. Olgu kõik eesti muinasjutu haldijad Sinuga.

Kõige paremat soovides Sinu Eduard, Leida.

ARVUSTUS

RAAMAT MÄLUST

Endel Tulving. *Mälu*. Inglise keelest tõlkinud Jüri Allik. Tallinn: Kupar, 1994. 244 lk.

Selle raamatu läbi lugenud, tulevad retsensendile pähe kahesugused mõtted. Kõigepealt aktiva poolelt. Tegu on meie kirjastamispraktikas millegi erakordsega: eesti keeles on kirjastatud valik eesti rahvusest maailmakuulsa teadlase inglise keeles kirjutatud originaalartikleid. Miks ma arvan, et tegu on erakordse sündmusega? Sellepärast et möödunud aastate (aastakümnete) jooksul on Eesti massiteabevahendite esindajatega suheldes kahetsusväärset sageli tulnud kokku puutada nähtusega, mida võiks nimetada publiku alahindamise sündroomiks. Kui püüda mõnd teadusliku uurimistöö seisukohast olulist probleemi hakata avalikkusele lahti seletama, väljendub kõne all olev sündroom katsetes tõkestada mis tahes sisutihedamat arutelu põhjendusega, et "kuulaja/lugeja ei saa aru", "tal pole huvitav" jms. Sellesama sündroomi teiseks väljendusvormiks tuleks pidada olukorda, kus õppejõud sunnib üliõpilasi eksamiks ettevalmistamisel kasutama sellist kirjandust, mis ilmselt alahindab üliõpilaste intellektuaalseid võimeid ("aga nad ei oska ju inglise/saksa keelt!"). Retsensent võib eksida, aga tema teadvuses tuleb sellise intellektuaalse mannapudru serveerimise prototüüpe otsida 1950. aastatel vene keelest eesti keelde tõlgitud pseudopopulaarteaduslike raamatute nagu *Jutustusi asjadest*, *Lugusid sellest, mis meid ümbritseb* (mõlema raamatu autoriteks, kui mälu ei peta, olid M. Iljin ja J. Segal) hulgast. (Nendes raamatutes kirjutati näiteks sellest, millised tunded valdavad vanaema, kui too satub Moskva metroosse viivale eskalaatorile. Minu kadunud vanaema käis saatuse tahtel 1930. aastatel Eestist mõned korrad Leningradis, aga tema jutud sealsest eluolust olid mõnevõrra teistsugused.)

Niisiis. Vähemasti on psühholoogiat õppival üliõpilasel nüüd emakeeles käepärast mõned hea kvaliteediga tekstid mälu uurimise alalt

professor Endel Tulvingu sulest professor Jüri Alliku tõlgituna. Nime-tan Tulvingu ja Alliku nime meelega kõrvuti. Kui Soome silla metafoori kasutatakse Eesti kultuurilise edenemisega seoses tihti, siis pärast Teist maailmasõda on analoogilises osas selle silla kõrval olnud teinegi, Kodu-ja Välis-Eesti vaheline sild. Nende ridade autorile ilmutas Välis-Eesti sild omal ajal end eelkõige Tulvingu ja Alliku vaheliste professionaalsete kontaktide näol. 1980. aastate keskel (kui siinkirjutaja alustas oma psühholoogia-alast tegevust) oli Alliku kodu Tartus ainus koht Eestis, kus sai lugeda maailma üht prominentsemat tajupsühholoogia-alast ajakirja *Perception and Psychophysics*. (Kole mõelda, ent see olukord püsib vist tänaseni selline.) Minu teada tellis seda ajakirja Tartusse professor Tulving. Ei tohi nimetamata jätta ka Endel Tulvingu osa Tartu Ülikooli fondi rajamisel Kanadas, mis mõned aastad tagasi täitis hindamatut missiooni ülikooli arvutustehnika kaasajastamisel. Nii et paljude parameetrite osas on Allik olnud kõige sobivam isik Tulvingu tekstide eestindamiseks.

Siit aga jõuamegi sujuvalt passiva rubriiki. Juba ei-tea-mitmes kord meie uusaegse raamatukirjastamisbuumi juures olen ma sunnitud tõdemata: see raamat on toimetamata. Iga tekst, mis trükkis ilmub, vajab toimetamist. Mis ilmtingimata ei tähenda, et kirjastuses/toimetuses tuleks sel otstarbel pidada kümnet inimest palgal. On kaduvväike hulk autoreid (tõlkijaid), kes omaenese tekstide toimetamise tööga iseseisvalt hakkama saavad. Nende ridade autor töötab praegu ühe ingliskeelse artikli käsikirja kallal, mille ta loodab ilmutada ühes neli korda aastas ilmuvast keeleteaduslikus ajakirjas. Selle ajakirja 1992. aastakäigu maht oli 473 trükitud A5-formaadis lehekülge, ja vähemasti kõne all oleva artikli kogu toimetamistöö on senini ära teinud üks inimene — selle ajakirja peatoimetaja, ülemaailmselt tunnustatud lingvist ja psühhoakustik. Olen mõningase kõhedus- ja piinlikkustundega jälginud, kuidas ta kannatlikult punase tindiga parandab autori trükivigu, paneb komasid, korigeerib stiili ning ühtlustab viiteid. Analoogiline töö on Endel Tulvingu artiklitekogu tõlke juures tegemata. Ja sellest on kahju.

Et mitte kurjustades lõpetada, tulgem tagasi positiivsemate emotsioonide juurde, mida võib saada Jüri Alliku eessõnast kõne all olevale artiklivalimikule. Selles tekstis leiavad asjatundlikku käsitlemist mitmed tänapäeva teaduse funktsioneerimisega seotud küsimused nagu teaduse üldisemad funktsioonid ühiskonnas, (kuri)kuulsa tsiteeritavuse olemus ning toimemehhanism jt. Need küsimused vajavad selgitust. Eriti kui lugeda siin-seal aeg-ajalt esitatavaid seisukohti selle kohta, et nn rahvusteaduslikud publikatsioonid eestikeelsetes ajakirjades tuleks oma kaalukuselt võrdsustada ingliskeelsetes retsenseeritavates ajakirja-

des ilmunud artiklitega, või et paremad eestikeelsed ajakirjad tegelikult juba ongi retsenseeritavad. Ei ole. Ajakirja retsenseeritavus ei tähenda seda, et toimetaja artikli enne avaldamist ka läbi loeb. Retsenseeritava ajakirja mõistet (*a peer-reviewed journal*) on võimalik määratleda väga täpselt, ja eestikeelseid ajakirju, mis sellele määratlusele vastaksid, ma ei tea ühtegi. Artikli ilmumisele sellises ajakirjas eelneb poole kuni terve aasta pikkune autori suhtlemine toimetaja ja retsensentidega, mille käigus käsikiri tihtipeale algusest lõpuni uuesti ümber kirjutatakse. Niisiis võib üheainsa artikli avaldamisküpsuse saamine moodustada ühe inimese terve aasta töö.

Jüri Alliku eessõna lugedes jäi mind painama mõte, et tegu on hoopistükkis teises žanris looga. Nimelt päevalehe juhtkirjaga. Tõepoolest, näiteks *Helsingin Sanomatest* võiks sellelaadse, küll pisut lühema juhtkirja leida küll. Eesti ajakirjandust köidavad seni veel rohkem prominentide magamistoad ja muu selline.

Jaan Ross

EDITORIAL NOTE

Nicolai Hartmann (1882–1950) is probably one of the most renowned philosophers who can be connected with Tartu University. He began his academic career here in the autumn of 1902 as a medical student. Although he spent in Tartu only one academic year, the studies of medicine can be considered the starting point of Hartmann's extensive work in natural philosophy. He found application for his calling of a lecturer and philosopher as the head of the Department of Philosophy at Marburg University, where one of his students was Hans-Georg Gadamer, and at the universities of Cologne, Berlin and Göttingen. He died leaving us writings in all branches of traditional and modern philosophy. The ties between Tartu University and Hartmann's thought did not break with the end of his physical presence in Tartu at the beginning of the present century. Hartman's ideas found their way back to Tartu in the 1920s and 1930s through the theories, lectures, books and personal contacts of three philosophers who worked at Tartu University. These were Walter Schmied-Kowarzik (1885–1958, in Tartu 1921–1927), Alfred Koort (1901–1956), who later became the Rector of Tartu University (1944–1951), and Walter Freyman (1883–1960, in Tartu 1918–1939). As a specimen of text we publish an essay by Nicolai Hartmann on human personality. Hartmann's life and work have been summed up by Wolfgang Drechsler, visiting professor at the Faculty of Social Studies at Tartu University, and Rainer Kattel, student at the same faculty.

Linnar Priimägi, head of the Laboratory of Experimental Aesthetics at Tallinn Pedagogical University, analyses Albrecht Dürer's pen-and-ink drawing "Apolo" which dates from around 1500, and studies the "ideographic" evolution of Apollo's image in the artist's oeuvre.

On the following pages Thomas Mann dubs Franz Kafka a religious humorist and gives his interpretation of Kafka's autobiographical novel *Das Schloß* in whose protagonist he sees a grotesque attempt to unite the practical and divine aspirations of the artist. The account is followed by Franz Kafka's story "Gespräch mit dem Beter".

This year seventy years will pass since the beginning of the study of deviant behaviour in Estonia. The deviant's social background and the present-day situation in the research of the problem are discussed by Lembit Auväärt, senior researcher at the Estonian Academy of National Defence.

From the end of World War II to the revolutions of 1989 the borders of Europe and different forms of "European" identities were determined mainly by two factors: by the division of the continent at Yalta, and by the endeavours on both sides of the border to forget the recent past and to create a new continent. In his article Tony Judt, professor of European history at New York University, discusses what the deliberate and abrupt break in dealing with the immediate past of Europe and the replacement of this past with all kinds of "euphoria" will cost. He claims that the special character of the war experience in continental Europe and the intentional distortion, sublimation and instrumentalization of the memories about it has created during the postwar years a particular identity which is thoroughly wrong because it depends on creating an unnatural and indefinable border between the past and the present. The way how the official versions on the war and the postwar period have recently vanished enables the author to pay attention to the unsolved problems which form the core of the present continental crisis. This is true about both Western and Eastern Europe, although in different ways.

The article by Tiiu Paas, professor of economics at Tartu University, informs the reader about the essence of economic modelling and about the possibilities of its application for planning the economic development and at quantitative evaluation of the possible results of the measures of economic policy. Econometric modelling could be used in Estonia as well. The issues needing quick quantitative evaluation here are: to what extent can tax rates be changed and what changes will this cause in the revenues

and expenditures of the budget; if the interest rate changes, what changes can it cause in the amount of production and consumption; how will changes in the income of the population influence consumption and demand for imports, how will the tightening international competition influence the prices and inflation; how will the decrease of inflation influence the unemployment rate and what gains and losses will inflation bring about?

Robert Nerman's article is devoted to the areas of wooden buildings in our cities. He states that the factors obstructing the studies of wooden architecture are our political and economic heritage as well as the stereotyped research methods which derive material from historical records censored and canonized by the higher authorities. Practical research which aims at the appreciation and preservation of the monuments of wooden architecture demands a more detailed approach. The author discusses the feasibility of the new approach on four levels: of the city plan, urban space, everyday life and urban milieu.

August Tammekann (1894–1959) was one of the best-known geographers in pre-war Estonia. He made a remarkable contribution to the investigation of the territory of Estonia, to creating Estonian geographical terminology, to the development of cartography and to publishing of geographical literature in Estonian. He also laid foundations to geomorphology in Estonia. To mark August Tammekann's centenary, we reprint an article by him where he divides Europe into zones according to the climatic conditions and outward appearance. The three major zones are Atlantic Europe, the European Mediterranean countries and Continental Europe which, in its turn, is divided into three subzones from north to south: the Baltic countries, Central Europe and the Danube countries. A survey of the scientist's life and work has been written by Ott Kurs, associate professor of human geography at Tartu University.

The following material concerns cultural history — we publish some letters by Eduard Rüga, a graphic artist and painter born in Estonia in 1903 and now living in the USA. His work has been exhibited from time to time, and in 1987 a permanent exhibition was opened in the "Rüga" restaurant-gallery in Oakland. The artist has played an innovatory role in the development of Estonian

Editorial note

polychromatic graphics and colour-based abstract painting. The letters published here were sent to his schoolfriend from the higher art school "Pallas" (founded in 1924) — the artist and poet Arno Vihalemm (1911–1990), to a member of the Group of Estonian Artists Juhan Raudsepp (1896–1984) and to his tutor in "Pallas" Aleksander Vardi (1901–1983).

In the section of criticism Jaan Ross reviews the Estonian translation of Prof. Endel Tulving's book on the theories of memory.

In the three previous issues we published Sigmund Freud's *Civilization and its Discontents*. As a logical appendix to it we present Alo Jüriloo's short glossary of psychoanalysis. By this we hope to enrich and standardize the usage of corresponding terms in Estonian.

Indrek Ude

Translated by Ilmar Anvelt

Apollo — Christus: Zur Federzeichnung "Apollo" Albrecht Dürers

Linnar Priimägi

Die Abhandlung befaßt sich mit dem Kupferstichentwurf "Apollo und Diana" im British Museum (L. 233). Das dargestellte Götterpaar hat die "planetare" Bedeutung vom entsprechenden Kupferstich Jacopo de' Barbaris übernommen: Diana präsentiert sich als der untergehende Mond (Luna), Apollo als die aufgegangene Sonne (Sol). Das gepaarte Auftreten der beiden Himmelsleuchten stellt aber zugleich eine mittelalterliche ikonographische Formel dar, die seit dem VIII. Jh. zur Darstellung der Kreuzigung Christi gehört hat. Nach dieser interpretatio christiana symbolisiert der Mond das zur Neige gehende Zeitalter des Alten Gesetzes, die Sonne aber das mit dem Erlösungsakt angebrochene Zeitalter der Gnade (vgl. Gillet 1912: 118). Im Korpus der Apollo-Zeichnungen Dürers (es werden eingehender die ehemals der Sammlung Poynter angehörige und die beiderseitige Konstruktionsfigur der Dresdener Landesbibliothek betrachtet) zeichnet sich der Londoner Apollo vor allem durch das Zepter aus, das die Umfunktionalisierung der leuchtenden Sonnen-/Himmels-/Weltkugel in seiner Linken zum Reichsapfel als dem Zeichen der höchsten Macht be-

wirkt. In mehreren Werken Dürers ab 1493 tritt Christus mit diesen Regalien auf. Die seit dem Altertum latente Gleichsetzung von Apollo und Christus ist zur Zeit der Renaissance (z.T. dank Petrus Berchorius) wiederbelebt worden in der Form: Apollo = Himmelskönig/Sol Justitiae = Christus als Weltenrichter (vgl. Lüdecke 1970: 14). Eine äußerst gewichtige Aussage findet sich bei Dürer selbst: "Dann zu gleicher Weis, wie sie (die Alten) die schonsten Gestalt eines Menschen haben zugemessen ihrem Abgott Abblo (Apollo), also wollen wir dieselb Moss brauchen zu Crysto dem Herren, der der schönste aller Welt ist" (Dürer 1962: 237). In der idealen (konstruierten) äußeren Erscheinung sind Apollo und Christus Dürer also deckungsgleich. Für die Bartlosigkeit Apollos, die dem durchgängigen Christustyp Dürers zu widersprechen scheint, findet sich gerade in der Apollo-Periode seines Schaffens ein weiteres Beispiel im Kupferstich "Die (Sonne der) Gerechtigkeit". Es wird u.a. die Nacktheit Apollos Dürer davon abgehalten haben, seine Zeichnung als Kupferstich zu vervielfältigen und zu vertreiben, da er es mit der gut verfolgbaren mittelalterlichen Bestrebung zu tun hatte, die Blöße des Herrn aus der religiösen Vorstellung zu verbannen. So hat Dürer seinen Apollo-Christus zum Adam des bekannten Kupferstiches von 1504 umfunktionalisiert.

Deviant behaviour and its research

Lembit Auväärt

In 1994 seventy years will pass since the beginning of the study of deviant behaviour in Estonia. It was in 1924 when H. Madissoo began to gather data on youths who were interned in the Harku penal colony. Deviance is a divergence from the norm, i.e. from the prevailing attitude in social consciousness. Deviances can be either positive (approaching the ideal) or negative (nearing the anti-ideal). The existence of deviances is a normal phenomenon in the functioning of society.

Economic modelling

Tiiu Paas

Economy is a complicated dynamic system. In order to understand this system and predict its development it is important to use modelling. A model represents a compromise between reality and manageability. It must be a reasonable representation of the real-world. The importance of modelling usually increases in situations where great economic restructurings are taking place. Political and economic decisions have to be empirically checked and generalized.

Econometrics and its applied branch — econometric modelling,

which connects economics, statistics and mathematics — creates the theoretical basis and practical possibilities for empirical estimation of economic relationships and generalization of the economic transition process. The aim of this article is to give a survey of the essence of econometric modelling and its implementation in modelling the economic development and transition process of post-socialist countries including Estonia.

Econometric modelling can be efficient only if its results are used as additional information for the decision making process. The professional model makers should have the experience and abilities to observe the economic processes. The people preparing and making economic decisions, should be able to make efficient use of the additional information derived from econometric modelling.

Die geographischen Grossräume Europas

August Tammekann

Europa wird auf Grund der klimatischen Erscheinungen und ihrer sichtbaren landschaftlichen Auswirkungen in drei Grossräume eingeteilt:

1) Das atlantische Europa — das Gebiet der feuchtigkeitbringenden atlantischen Westwinde an dem Westrande des europäischen

Kontinents mit dem eisfrei Meere, milden winter, den reichlichen Niederschlagen, dem Hauptregen in Herbst. Die Ostgrenze des atlantischen Europas wird längs einer Linie gezogen — das Skandinavische Gebirge, Südostteil der Nordsee, Nordwestdeutschland, Westrand des Rheinischen Schiefergebirges, der Vogesen und des Jura-Gebirges, die Cevennen, die Pyrenäen und das Kantabrische Gebirge.

2) *Das mediterrane Europa — der Südsaum des europäischen Kontinents am Mittelmeer, zugleich das Gebiet des sommertrockenen Etesien-Klimat mit den immergrünen Hartlaubgehölzen. Die Nordgrenze — das Kantabrische Gebirge und die Pyrenäen, die Cevennen, der Südhang der Alpen, auf der Balkanhalbinsel der ungefähre Verlauf der 0°-Januarisotherme (das bosnisch-serbische Gebirgsland und die Rhodopen).*

3) *Das kontinentale oder pontische Europa — der rest des Kontinents zwischen dem atlantischen und mediterranen Europa. Als Ostgrenze des eigentlichen Europas wird dabei eine konventionelle Linie betrachtet, die sich vom Weissen Meere bis zum Schwarzen Meere hinzieht. Infolge der grossen meridionalen Erstreckung des kontinentalen Europas wird es weiter in drei Unterräume aufgeteilt: a) die Ostseeländer = der Länderkranz um den Nord- und Mittelteil der Ostsee, mit der winterlichen Meereisbildung in den Küstengewässern,*

mit den borealen Nadelwäldern und dem Birkenmischwalde. b) Mitteleuropa — das hauptsächlich Gebiet der sommergrünen atlantischen Laubwälder und der Gebirgsnadelwälder, mit der winterlichen Schneedecke. c) die Donauländer — von der Donau als Hauptwasserader entwässerter Südostteil des kontinentalen Europas mit den Grassteppen in den Niederungen.

August Tammekann as a scientist and cultural figure

Ott Kurs

August Ferdinand Tammekann (until 1921 Jürgenson) was born in Tallinn on 14 September 1894 as the son of the keeper of Kadriorg Park. In 1919 he entered the Faculty of Mathematics and Natural Sciences at Tartu University where he specialized in geography. His teacher was Prof. Johannes Gabriel Granö (1882–1956), a well-known Finnish explorer of Asia. Tammekann graduated from the University in 1923 with a MSc degree, after that he got a three-year stipend for working in Finland where he concentrated on terrain studies and received his licentiate's degree at Helsinki University in 1926. Then he worked as a lecturer, associate professor (from 1927) and professor extraordinary (1930) at Tartu University. After defending his PhD de-

gree at Helsinki University in 1932, Tammekann became full professor of geography at Tartu University (1934). He participated in a number of academic organizations and research programs, supervising also the compilation of the Atlas of Estonia. In 1940, together with his Finnish wife and children, he fled the Soviet occupation to Finland where in 1942 he became associate professor at Helsinki University. Fearing extradition to the Soviet Union, he lived in Sweden from 1945-1949. In 1950-1953 he was acting professor at Helsinki University. In 1953 he became full professor of geography at the same University and in 1955 editor of the periodicals *Terra* and *Fennia*. August Tammekann died on a field trip to Heinola on 20 February 1959.

August Tammekann was a versatile scientist. He can be considered the founder of geomorphology as a branch of science in Estonia. His studies of the North-East Estonian plateau and of the Baltic Glint are of permanent value. Having extended his geomorphological and paleogeographic studies over the whole territory of Estonia,

he made a distinction between Lower and Upper Estonia. He inspired local amateur geographical studies, made a noteworthy contribution to the development of the Estonian-language terminology of terrain studies and to the determination of Estonian landscape regions. He paid great attention to the geographical classification of the countries of Europe and the world. One of his major achievements is the publication of the series *Countries and Peoples of the World* (Tartu 1930-1932, together with Edgar Kant). August Tammekann was an outstanding cartographer. He published a study aid on cartographic projections, a physical wall-map of Estonia (1:200,000), a school atlas and a number of special maps. His activities in investigating the Estonian terrain, in creating Estonian-language terminology of his speciality, in the development of cartography and in publishing geographical literature in Estonian make him a prominent figure in the history of Estonian science and culture. In Finland he was known mainly as a mediator of scientific ideas and popularizer of the nature and peoples of less-known regions.

VÄIKE
PSÜHHOANALÜÜSI
SÕNARAAMAT

Koostanud Alo Jüriloo

|

Aluseks: Jean Laplanche, Jean-Bertrand Pontalis. *The Language of Psycho-Analysis*. London: Karnac Books, 1988. (Originaal prantsuse keeles: *Vocabulaire de la psychanalyse*. Presses Universitaires de France, 1967.)

EESSÕNA

Ajal, mil Eestis on taas hakatud psühhoanalüüsiga lähemalt tutvuma, mil Freudi tõlkimisega on algust tehtud ja väljaõpe psühhoanalüütilises teraapias ning koguni psühhoanalüüsis on meilgi võimalikuks saanud, seisavad saksa või inglise keeles psühhoanalüütilist kirjandust lugevad eestlased sageli tõsiasja ees, et ühel või teisel mõistel ei ole eesti keeles kujunenud vastet, ei ole psühhoanalüütilist terminoloogiat.

Psühhoanalüüsi keel on aga märksa rikkam kui need üldiselt tuntud mõisted "Oidipuse kompleks", "libiido" ja "alateadvus" (viimase asemel soovitaksin küll keeleliselt kohmakamat, kuid sisuliselt täpsemat "mitteteadvust"). Loodan, et sellest väikesest sõnaraamatust, mida mõni aasta tagasi oma õpinguid alustades kokku hakkasin panema, on ühe või teise mõiste definitsiooni otsides abi.

Selle 180 märksõnaga sõnaraamatu aluseks on klassikaline Laplanche'i ja Pontalis' 500-leheküljeline *The Language of Psychoanalysis*, mis sisaldab peale lühikeste ja keerulisevõitu definitsioonide ka näiteid, seletusi ja iga mõiste arenguloo. Ehk tõlgitakse edaspidi eesti keelde see sõnaraamat tervikuna või hoopis mõni uuema aja sõnaraamat (näiteks viimane väljaanne Burness E. Moore & Bernard D. Fine'i *A Glossary of Psychoanalytic Terms and Concepts* (New York: American Psychoanalytic Association, 1990)), mis ei ole enam nii üksainumalt Freudile rajatud. Kuid alustagem Freudist, sest — alguses oli ju Freud.

"Ma poleks kunagi osanud arvata... et psühhoanalüüs võiks kellegi jaoks nii palju tähendada või et keegi võiks minu sõnadest nii palju välja lugeda," märkis Freud ilmse rahuoluga kirjas Lou Andreas-Saloméle aastal 1915.

Koostaja

ABITUS. (*Hilflosigkeit; helplessness.*) Seda igapäevast sõna kasutatakse Freudi teoorias imiku abituse taolise seisundi tähistamiseks, kelle vajaduste (nälg, janu jne) rahuldamine on täielikus sõltuvuses teistest inimestest, sest ta ise on võimetu oma seesmise pinge leevendamiseks midagi ette võtma.

Täiskasvanu jaoks on abitusseisund ärevust tekitava traumaatilise situatsiooni prototüübiks.

AFEKT. (*Affekt; affect.*) Mõiste, mille psühhoanalüütikud laenasid saksa psühholoogidelt tähistamaks kõiki erutusseisundeid, olgu need siis meeldivad või ebameeldivad, ebamäärased või selgesti tajutavad, ülitugevalt vallanduvad või üksnes teatud meeleolu kujul avalduvad. Freudi järgi avalduvad kõik tungid* nii afektide kui ideedena*. Afekt on tungide kvantitatiivse energia hulga ja selle ümberpaigutamise kvalitatiivne avaldus.

AGRESSIIVSUS (AGRESSIOON). (*Aggression, Aggressivität; aggressiveness (aggression, aggressivity).*) Tendents või rühm tendentsi, mis avalduvad inimeste tegudes või ka üksnes nende kujutlustes kavatsusena teha kurja või hävitada, alandada ja piinata teisi inimesi. Füüsiline vägivald ja destruktsioon pole ainus agressiivsuse avaldumise vorm — õigupoolest pole olemas ühtegi käitumisviisi, mis ei võiks kanda agressiivset funktsiooni, olgu see "positiivne" või "negatiivne" (näiteks keeldumine abist), sümboolne (näiteks ironia) või reaalne. Psühhoanalüüs on hakanud agressiivsust üha tähtsamaks pidama, näidates selle olemasolu juba väga varastes arengufaasis ning tuues esile agressiivsuse keerulised tõusud ja mõõnad oma segunemistes ning eraldumistes seksuaalsusest*. Agressiivsuse kontseptsiooni järjekindla rõhutamise kulminatsiooniks Freudi poolt oli katse luua üht ning fundamentaalset üldistust agressiivsusest surmatungi* (*thanatos**) näol.

AGRESSIOONITUNG. (*Aggressionstrieb; aggressive instinct.*) Mõiste, mille 1908. a tõi psühhoanalüüsi Alfred Adler ja mida Freud kasutas välismaailma poole pööratud surmatungide* tähistamiseks. Agressioonitungi otseseks eesmärgiks on objekti hävitamine.

*Tärniga märgistatud mõisted esinevad siinses sõnastikus ka märksõnana.

AKTUAALNEUROOS. (*Aktualneurose; actual neurosis.*)

Neuroos*, mille Freud eristas psühhoneuroosist* järgmiste tunnuste põhjal: a) aktuaalneuroosi lätted on olevikus, mitte aga lapseeas pärit konfliktides, b) aktuaalneuroosi puhul on sümptomid seksuaalse rahulduse puudumise või selle eba- piisavuse otseseks tagajärjeks, mitte aga psüühilise konflikti sümboolseks ja mitmeti määratud väljendusviisiks, nagu see on psühhoneurooside korral.

Aktuaalneurooside hulka luges Freud esmalt ärevusneuroosi* ja neurasteenia*, hiljem lisas veel hüpochondria.

ALATEADVUS, ALATEADVUSLIK. (*Unterbewusstsein, unterbewusstse; subconsciousness, subconscious.*)

Mõisted, mida eestikeelses kirjasõnas on pikemat aega kasutatud "mitteteadvuse*" ja "mittetead(vus)liku" sünonüümidenä. Psühholoogias mõistetakse "alateadvuse" all kõike seda, mis on vähem teadvuslik, väljaspool teadvuse* ulatuvust või isegi täiesti teadvusele kättesaamatu. Kuigi Freud kasutas mõnes oma varasemas kirjutises "alateadvuse" mõistet, loobus ta sellest peagi, sest "alateadvus" ei võimalda teha vahet, kas mõeldakse topograafilist* või kvalitatiivset aspekti.

ALAVÄÄRSUSKOMPLEKS. (*Minderwertigkeitskomplex; inferiority complex.*)

Keskseid mõisteid Alfred Adleri individuaalpsühholoogiategoorias: üldistus kõigist ideedest, suhtumistest ja käitumisviisidest, milles alaväärsustunne rohkem või vähem peidetult avaldub.

Erinevalt Adlerist ei rõhutanud Freud alaväärsustunde orgaanilist alust ega pidanud seda ka oluliseks etioloogiliseks faktoriks. Freud tõlgendas alaväärsustunnet sümptomina.

ALLANEELAMINE (INKORPORATSIOON). (*Einverleibung; incorporation.*)

Protsess, milles subjekt rohkem või vähem oma fantaasiate tasemel lubab mõnel objektil tervikuna oma kehasse tungida ja sinna püsima jääda. Allaneelamine seisneb instinktiivsetes püüdlustes ja teatud objektisuhete* laadis, mis on omased oraalsele arengujärgule* ning kuigi allaneelamine on seotud eelkõige suu ja toidu suhupanemisega, võib see väljenduda ka teiste erogeensete tsoonide ning kehatalitluste kaudu. Allaneelamine on sisseviimise* ja samastamise* kehalik koondmudel.

ALLASURUMINE. (*Unterdrückung; suppression.*) Üsna sageli kasutatav mõiste psühhoanalüütilises kirjanduses, millel aga puudub täpne definitsioon.

1. Laiemas tähenduses on allasurumine psüühiline toiming, mille abil püüavad inimesed kõrvaldada teadvusest* kõiki eba-meeldivaid ja ebasoovitud mõtteid, afekte* jms. Sellise käsitluse korral tuleb väljatõrjumist* (*Verdrängung*) mõista ühe spetsiifilise allasurumise viisina.

2. Kitsamas tähenduses on allasurumine teatud tüüpi psüühiline toiming, mis erineb väljatõrjumisest selle poolest, et: a) see protsess on teadliku iseloomuga, allasurutud mõtted paigutuvad ümber üksnes eelteadvusse*, mitte mitteteadvusse*; b) allasurutud afekt ei kandu üle mitteteadvusse, vaid toimub hoopis selle pärssimine või isegi täielik kustutamine. Niisiis on allasurumine kitsamas mõttes koguni väljatõrjumise vastandiks ja seda eriti topograafilisest* seisukohast.

AMBIVALENTNE, PRE-AMBIVALENTNE, POST-AMBIVALENTNE. (*Ambivalent, prä-ambivalent, post-ambivalent; ambivalent, pre-ambivalent, post-ambivalent.*) Mõisted, mis võttis objektisuhtega seoses kasutusele Karl Abraham, iseloomustamaks libidinoossete faaside* evolutsiooni. Oraalse arenguastme* esimest (imemise-) faasi kirjeldas ta pre-ambivalentsena; ambivalents* kerkib esile oraalse faasi teises (hammustamise-) perioodis, jõuab haripunkti anaalse arengufaasis*, püsib muutumatuna kogu fallosefaasi* jooksul ning kaob alles pärast latentsiperioodi*, s.t pärast genitaalset ihalusobjekti leidmist.

AMBIVALENTS. (*Ambivalenz; ambivalence.*) Mõiste, mille Freud laenas Eugen Bleulerilt, tähistamaks üheaegset vastandlike tendentside, suhtumiste ja tunnete olemasolu mingi objekti suhtes, eriti aga märkimaks armastuse ja vihkamise üheaegset eksisteerimist.

ANAAL-SADISTLIK FAAS. (*Sadistisch-anale Stufe (Phase); anal-sadistic stage (phase).*) Teine faas inimese libidinoosset arengus; hõlmab perioodi teisest kuni neljanda eluaastani. Seda faasi iseloomustab libiido koondumine anaalse erogeense tsooni* juhtrolli alla. Objektisuhted* on sel perioodil seotud defekatsioonitungi (väljutamise ja tagasihoidmise) ning välja-

heite sümboolse väärtusega. Vastavalt tahtelise lihaskontrolli arengule tugevnevad anaal-sadistlikus faasis ka sadomasohistlikud tendentsid.

AUTOEROTISM. (*Autoerotismus; auto-erotism.*) 1. Laiemas tähenduses (mis on lähedane Havelock Ellise algsele käsitlusele) on autoerotism seksuaalkäitumise vorm, mille puhul subjekt otsib rahulduse saamiseks abi üksnes omaenese kehalt, vajamata selle juures väliseid objekte. Selles tähenduses tuleb ka masturbatsiooni autoerootiliseks käitumisviisiks pidada.

2. Kitsamas tähenduses on autoerotism väikelapsea seksuaalkäitumise vorm, mille puhul mõni osatung*, mis on seotud mingi organi või erogeense tsooni* stimuleerimisega, leiab rahuldust *in situ* — s.t: a) ilma välise objekti abita; b) toetumata terviklikule kehakujutisele (-kujundile) või mingile muule embrüonaalsele ego'le*, mis on iseloomulik nartsissismile*.

BISEKSUAALSUS. (*Bisexualität; bisexuality.*) Mõiste, mille Freud võttis psühhoanalüütilises teoorias kasutusele Wilhelm Fliess'i mõjul. Biseksuaalsus tähendab loomiku meheliiku ja naiseliku eelsoodumuse tunnistamist igas inimeses. Eriti selgesti ilmneb biseksuaalsus konfliktides, mida inimene kogeb oma sugupoole omaksvõtmisel.

BORDERLINE (PIIRISEISUND). (*Grunzfall; borderline case.*) Väga laialt kasutatav mõiste neuroosi* ja psühhoosi* piirimail olevate psühhopatoloogiliste nähtuste tähistamiseks.

DEPRESSIIVNE POSITSIOON. (*Depressive Einstellung; depressive position.*) Melanie Kleini järgi on depressiivne positsioon liik objektisuhteid, mis kujunevad välja pärast paranoilist positsiooni*. Depressiivsesse positsiooni jõuab laps umbes neljandal elukuul ja saab sellest üle esimese eluaasta lõpuks, kuid see võib leina või masendusena taas ilmuda ka hilisemas lapsepõlves ning koguni täiskasvanueas.

Depressiivsele positsioonile on iseloomulik, et 1. sellest alates on laps võimeline tajuma oma ema tervikobjektina; 2. objektide* lõhestamine "headeks objektideks"* ja "pahadeks objektideks" hakkab taanduma ning nii libidinoossus kui ag-

ressiivsed tungid koonduvad edaspidi samadele objektidele; 3. ärevus, millel on depressiivne varjund (ängistus), seostub kujutlustega subjekti ähvardavast pahast ning ohust jääda oma sadistlike mõtete pärast ilma oma emast; 4. ärevust hoitakse vaos kaht liiki kaitsemehhanismide* abil (maanilised kaitsed ehk täpsemalt, agressiivsuse mahalaadimine või mahasurumine) ja ängistustundest saadakse üle alles siis, kui ihalusobjekt viiakse sisse püsival, kindlustundeks põhjust andval viisil.

DESTRUKTSIOONITUNG. (*Destruktionstrieb; destructive instinct.*) Mõiste, mida Freud kasutas surmatungide* tähistamiseks siis, kui ta vaatles neid nii bioloogilisi kui psühholoogilisi seaduspärasusi silmas pidades. Teatud juhtudel on destruktioonitung ühitatav ka surmatungiga — siis, kui surmatung on suunatud välismaailmale. Viimases, üsna spetsiifilises tähenduses kasutas Freud ka agressioonitungi* (*Aggressionstrieb*) mõistet.

DÜNAAMILINE. (*Dynamisch; dynamic.*) Tähistab seisukohata, mille järgi kõik psüühilised ilmingud on vaimuelule teatud survet avaldavate instinktiivsete jõudude omavaheliste konfliktide ja koosmõju tulemus.

Üheks psühhoanalüüsiteooria tähtsamaks saavutuseks on mitteteadvuse* staatilise kontseptsiooni asendamine dünaamilisega.

EBATEADVUS, EBATEADVUSLIK. Vt mitteteadvus, mitteteadvuslik*.

EELTEADVUS, EELTEADVUSLIK. (*Das Vorbewusste, vorbewusst; preconscious (sb. & adj.).*) 1. Freudi esimeses topograafilises teoorias tähistas "eelteadvuslik" seda psüühilise aparaadi osa, mis on selgesti erinev mitteteadvuslikust süsteemist (*Unbewusste*), "eelteadvus" aga eelteadvusliku süsteemi (*Vorbewusste*) sisu ja ilminguid. Et eelteadvuse operatsioonid ning sisu on väljaspool teadvuse* piire, on nad rangelt võttes mitteteadvuslikud (vt mitteteadvus*), kuid erinevad siiski mitteteadvuse süsteemist, sest on põhimõtteliselt teadvusele kättesaadavad (nt teadmised ja mälestused, mis meenutamise käigus esile tulevad).

Metapsühholoogilisest seisukohast on eelteadvuse süsteemis valitsevaks sekundaarsed protsessid. Eelteadvus on mitteadvusest eraldatud tsensuuri* abil, mis ei luba mitteteadvuslikke mõtteid ja protsesse eelteadvusse ilma nõutavaid "parandusi" läbi tegemata.

2. Freudi teises topograafilises teoorias leiab kasutamist "eelteadvusliku" mõiste, mis tähistab kõike teadvusest kõrvale jäävat, mis pole samal ajal mitteteadvuslik sõna otseses mõttes. Eelteadvuslikud protsessid seostuvad peamiselt *ego*'ga*, vähemal määral ka *superego*'ga*.

EGO (MINA). (*Ich; ego.*) Üks psüühilise aparadi kolmest osast, mida Freud oma teises topograafilises* teoorias eristas *id*'ist* ja *superego*'st*.

Topograafiliselt* on *ego* ühtviisi sõltuv nii *id*'i püüdlustest ja *superego* nõuetest kui ka välisest reaalsusest. Kuigi *ego* kannab vahendaja rolli ning vastutust isiksuse kui terviku huvide eest, on tema autonoomia üsnagi piiratud.

Dünaamilisest* seisukohast on *ego* eelkõige isiksuse kaitsepooluseks neurootilise konflikti korral; ebameeldiva afekti (ärevussignaali) tajumisel laseb *ego* käiku terve kaitsemehhanismide* arsenalis.

Ökonoomiliselt* on *ego* psüühilisi protsesse "siduvaks"* faktoriks; kaitseoperatsioonide käigus lükatakse *ego* püüdlused tungide* energia sidumiseks aga ümber tüüpiliste primaarprotsessiliste tendentside poolt, mistõttu need omandavad sundusliku, korduva ja ebaloomuliku iseloomu.

Ego tekkelugu seletab psühhoanalüütiline teooria kahelt üsna erinevalt tasandilt lähtudes. Esimese seisukoha järgi on *ego* adaptatsiooniorganiks, mis areneb *id*'ist kokkupuudete kaudu välise reaalsusega. "Kus on *id*, seal saab olema ka *ego*," on Freud öelnud. Teise seisukoha järgi kujuneb *ego* identifitseeringute kaudu, mille kulminatsiooniks on *id*'i poolt hõivatud ihalusobjekti kujutluspildi moodustumine isiksuse struktuuri sees.

EGO-IDEAAL (MINA-IDEAAL). (*Ichideal; ego-ideal.*) Mõiste, millega Freud oma hilisema psüühilise aparadi teooria kontekstis tähistas seda isiksuse osa, mis kujuneb nartsissismi* (*ego** idealiseerimise) ja oma vanemate, nende asemike või kollektiivsete ideaalidega samastumiste* tulemusena.

Ego-ideaal kui omaette vaimne üksus on mudeliks, millega inimene end kohandada püüab.

Daniel Lagache on sidunud *superego** ja *ego-ideaali* mõisted ühte süsteemi järgmiselt — *superego* on inimesele autoriteediks ja *ego-ideaal* teenäitajaks, kuidas ta end üleval peab pidama, et *superego* ootusi täita.

EGOISM. (*Egoismus; egoism.*) Huvi, mille *ego** enesele suunab.

EGO-LIBIIDO / OBJEKTLIBIIDO. (*Ichlibido / Objektlibido; ego-libido / object-libido.*) Mõisted, millega Freud tähistas libidinoossete hõivangute* eri tüüpe: libiido objektiks võib saada kas subjekti enese "mina" (*ego-libiido* ehk nartsissistlik libiido) või mõni väline objekt (*objektilibiido*). Freudi järgi on need kaks hõivanguviisi omavahel tasakaalus — kui objektilibiido väheneb, siis *ego-libiido* suureneb ja vastupidi.

EGO LÕHESTUMINE. (*Ichspaltung; splitting of the ego.*) Mõiste, millega Freud tähistas üht väga spetsiifilist ilmingut, mida ta märkas fetišismi ja psühhooside juures: kui instinktiivne sund ja väline reaalsus on teineteisega vastuolus, võib *ego** lõheneda välise reaalsuse suhtes kaheks. Üks pool võtab reaalsust arvesse, ent teine lükkab selle kõrvale ja asendab soovunelmaga. Need kaks hoiakut võivad eksisteerida kaua kõrvuti ja üksteist mõjutamata.

EGO-SÜNTOONNE (**EGO-OMANE, MINA-OMANE**). (*Ichgerecht; ego-syntonic.*) Mõiste, mis tähistab tunge* või mõtteid, mis on *ego*'le* vastuvõetavad, s.t ühtivad kontseptsioonidega *ego* terviklikkusest ja *ego* olemusest. "*Ego-süntoonse*" vastandiks on "*ego-düstoonne*".

EGO-TUNGID (**MINATUNGID**). (*Ichtriebe; ego-instincts.*) Oma esimeses tungideteoorias (1910–15) nimetas Freud *ego-tungideks* sellist tüüpi tunge*, mille energiat saab *ego** kaitsekonfliktide puhul käsutada. *Ego-tungid* on samastatavad enesesäilitustungidega* ning vastandatavad seksuaalungidele*.

EITAMINE. (*Verneinung; negation.*) Toiming, mille käigus isik, sõnastanud endale mõne oma seni tõrjutud soovi, mõtte

või tunde, otsustab, et ei tunnista seda omaks, ning jätkab enese kaitsmist. "Eitamisele" lähedane mõiste on "keeldumine*", mis tähistab mõne välisilmast pärit tõsiasja tagasilükkamist.

EKSITEOD. (*Fehlleistungen; parapraxes.*) Teod, mis ei jõua oma eesmärgini ja mis osutuvad mitteteadlike kavatsuste väljenduseks. Eksitegudeks ei saa pidada kõiki mälu-, keele- või käevääratusi, vaid üksnes neid eksimusi, mida teo sooritajal tavaliselt elus ette ei tule. Eksitegudele on iseloomulik, et isik ise paneb oma vääratuse hajameelsuse või juhuse arvele.

Freud näitas, et eksiteod, nii nagu ka psühhopaatoloogilised sümptomid, on olemuselt kompromissreaktsioonid* väljatõrjutud* ja teadlike kavatsuste vahel.

ELEKTRA KOMPLEKS. (*Elektrakomplex; Electra complex.*) Mõiste, mille Jung 1913. a võttis kasutusele naistüüpi Oidipuse kompleksi* tähistamiseks, rõhutades sellega analoogiat mõlemast soost laste suhtumises oma vanematesse.

Freud pidas seda mõistet väheväärtuslikuks, kuna ta täheldas kastratsioonikompleksi* erinevat mõju poistele ja tüdrukutele, tüdrukute preoidipaalsete* suhete suurt tähtsust oma emaga ja falloose juhtivat rolli mõlemast soost laste varasel arenguperioodil.

ELUTUNGID. (*Lebenstriebe; life instincts.*) Suur grupp tunge*, mille Freud oma hilisemas tungideteoorias surmatungidele* vastandas. Elutungide eesmärgiks on üha suuremate seoste ning ühenduste loomine ja säilitamine, surmatungide eesmärgiks aga kõigi seoste lõhkumine ning elusa hävitamine. Elu- ja surmatungide suur vastasseis on täheldatav nii elavas kui elutus maailmas ja anabolismi ning katabolismi kujul on see elu enese aluseks.

Elutungid (teisiseõnu *eros**) ei hõlma mitte üksnes seksuaal- tunge*, vaid ka enesesäilitustunge*.

ENESEANALÜÜS. (*Selbstanalyse; self-analysis.*) Iseene rohkem või vähem süstemaatiline uurimine psühhoanalüütilise meetodi abil (vabade assotsiatsioonide*, unenägede ja käitumise tõlgendamine* jne).

Freudi eneseanalüüsi on peetud psühhoanalüüsi alguspunktiks. Küsimusele "Kuidas saada psühhoanalüütikuks?" vastas Freud: "Oma unenägusid uurides."

ENESESÄILITUSTUNGID. (*Selbsterhaltungstrieb; instincts of self-preservation.*) Mõiste, millega Freud tähistas kõiki inimesele eluliselt olulisi kehalisi vajadusi. Enesesäilitustungi tüüpudeliks on nälg.

Oma esimeses tungideteoorias vastandas Freud enesesäilitustungid seksuaaltungidele*.

ERAPOOLETUS. Vt neutraalsus*.

EROGEENNE TSOON. (*Erogene Zone; erotogenic (erogenous) zone.*) Mis tahes piirkond nahal või limaskestal, mis võib anda alust seksuaalsele erutusele.

Kitsamas tähenduses nimetatakse erogeenseteks tsoonideks suu, päraku, suguelundite ja rinnanibude piirkondi.

Erogeensete tsoonide kontseptsiooni formuleeris Freud juba aastail 1896–97 oma kirjades Fliessile ja hiljem ta seda enam peaaegu ei muutnud.

EROS. (*Eros; Eros.*) Vana kreekakeelne sõna armastuse ja armastusejumala tähistamiseks. *erose* mõiste võttis Freud kasutusele oma hilisemas tungideteoorias kõigi elutungide* üldnimetusena. *Erose* vastandiks on *thanatos** (surmatung*).

FALLILINE NAINE (EMA). (*Phallische Frau (Mutter); phallic woman (mother).*) Naine, kellel kujutletakse olevat falloos. Sel mõistel on kaks erinevat vormi: naine, kes ise falloos või selle atribuuti omab, ja naine, kes mehe falloos enda sees kannab.

FALLOS. (*Phallus; phallus.*) Mehe jäigastunud suguelundi nimetus antiikajal.

"Falloos" mõistega rõhutatakse psühhoanalüüsis mehe suguelundi sümbolset, "peenise" mõistega aga anatoomilist aspekti.

FALLOSEFAAS. (*Phallische Stufe (Phase); phallic stage (phase).*) Periood lapse libidinoosses arengus, mis järg-

neb oraalsele* ja anaalsele* faasile ning mida iseloomustab osatungide* koondumine genitaalide juhtrolli alla. Erinevalt puberteedieale omasest genitaalsest organisatsioonist tunnevad nii poisid kui tüdrukud fallosefaasis vaid üht suguorganit — peenist, tajudes sugupooltevahelist erinevust kas peenise omamise või mitteomamise (kastratsiooni) alusel. Ajaliselt kattub fallosefaas Oidipuse kompleksi* kulminatsiooni ja taandumise ning kastratsioonikompleksi* domineerimise perioodiga.

FANTAASIA (UNISTUS). (*Phantasie; phantasy (fantasy).*) Kujutletav sündmus, milles subjekt on ise peategelane ning mis väljendab tema mitteteadliku soovi täitumist viisil, mis on kaitseprotsessidest rohkem või vähem moonutatud.

Fantaasiatel on mitmesuguseid vorme: teadlikud fantaasiad ehk unelmad*, mitteteadlikud fantaasiad ning ürgfantaasiad*.

FIKSEERUMINE. Vt kinnistumine*

FRUSTRATSIOON. (*Versagung; frustration.*) Inimese seisund siis, kui talle keelatakse või kui ta ise endale keelab oma instinktiivsete impulsside rahuldamise.

GENITAALNE FAAS. (*Genitale Stufe (Genitalorganisation); genital stage (organisation).*) Periood inimese psühhoseksuaalses arengus, mida iseloomustab osatungide* koondumine genitaalide tsooni juhtrolli alla. Genitaalse faasi valitsemisega katkestab latentsiperiood*, mis kestab puberteedieani, mil kujuneb välja täiskasvanulik genitaalne sättumus.

Freud nimetas latentsiperioodile eelneva genitaalse faasi fallosefaasiks*, mõned autorid peavad aga fallosefaasi hoopis pregenitaalseks* organisatsiooniks, seostades genitaalse faasi nimetuse üksnes puberteedijärgse eluperioodiga.

HAJUTATUD TÄHELEPANU. (*Gleichschwebende Aufmerksamkeit; attention, (evenly) suspended or poised.*) Viis, kuidas psühhooanalüütik peab Freudi järgi analüüsivat kuulama: ta ei tohi osutada mingit erilist *a priori* tähelepanu ühelegi seigale patsiendi jutustatud loos. See tähendab, et analüütik peab jätma kõrvale motiivid, mis tavaliselt tema tähelepanu ärataksid ja lubama oma mitteteadlikul aktiivsusel vabalt

kulgeda. See analüüsitehnika reegel analüütikutele täiendab vabade assotsiatsioonide* reeglit analüüsitavatele.

HEAKSTEGEMINE. (*Wiedergutmachung; reparation.*) Melanie Kleini kirjeldatud mehhanism, mille abil subjekt üritab parandada oma destruktiivseid fantaasiaid oma ihalusobjekti suhtes. See mehhanism on seotud depressiivse ärevuse (ängistuse) ja süütundega*: fantaasia välise ja sisemise emakujundi taaselustamisest teeb võimalikuks depressiivsest positsioonist üle saada ja kindlustada *ego*'le* püsiv samastumine* soodsa objektiga.

"HEA" OBJEKT / "PAHA" OBJEKT. (*"Gutes" Objekt / "böses" Objekt; "good" object / "bad" object.*) Mõisted, millega Melanie Klein tähistas kõige varasemaid instinktuaalseid osaja tervikobjekte, mis on omased imiku fantaasiamaailmale. Kvaliteedid "hea" ja "paha" nende objektide juures võivad tähendada nii nende heameelt valmistavat või frustratsiooni tekitavat iseloomu kui ka subjekti libidinoossete või agressiivsete tungide projitseerimist neile. Kleini järgi on osaobjektide* (nt rind, peenis) lõhestumine "heaks" ja "pahaks" objektiks imiku algeline kaitse* ärevuse vastu. Ka tervikobjekti võib lõhestada samal viisil ("hea" ema ja "paha" ema jne).

"Head" ja "pahad" objektid on alid sisseviimise* ja projitseerimise* protsessidele.

HÕIVANG (KATEKSIS). (*Besetzung; cathexis.*) Ökonoomiline* kontseptsioon, mis kirjeldab teatud hulga vaimse energia kinnitumist mõnele ideele, mõtlemisviisile, kehaosale, objektile jne.

Hõivangu mõistet kasutas Freud esimest korda juba 1895. a (*Uuringud hüsteeriast, Projekt psühholoogiateadusele*) ja hiljem sai sellest üks keskseid mõisteid psühhoanalüüsi teoorias. Kuid nagu mitmele teiselegi ökonoomilist hüpoteesi iseloomustavale mõistele, Freud sellele täpset definitsiooni ei andnud.

Ingliskeelses kirjanduses levinud kreeka sõna *cathexis* võttis 1922. a kasutusele Freudi töid tõlkinud James Strachey, kuid Freud ise selle sõnaga rahul ei olnud. *Besetzen* kuulub saksa keeles üsna igapäevasesse kõnepruuki ja tal on mitu tähendust, esikohal neist "hõivama".

HÜSTEERIA. (*Hysterie; hysteria.*) Grupp neuroose*, mille kliiniline pilt võib olla vägagi mitmekesine. Sümptomite järgi võib selgesti eristada kaht hüsteeria alaliiki: a) konversioonihüsteeriat*, mille puhul psüühiline konflikt avaldub sümboolselt somaatiliste sümptomitena, mis võivad varieeruda — alates hetkelistest hoogudest (nt teatraalsed emotsionaalsed kriisid) kuni püsivalt kestvateni (nt anesteesiad, hüsteerilised paralüüsid, "tükitunne" kurgus jne) ja b) ärevushüsteeriat*, mille puhul ärevus seostub rohkem või vähem kinnistunud viisil mõne kindla välise objektiga (nt foobiad).

Konversioonihüsteeria peamiste etiopatogeneetiliste mehhanismide avastamine Freudi poolt tegi võimalikuks mitme varem kirjeldatud isiksuse- ja käitumishäirete koondamise ühtsesse struktuuri, kaasa arvatud need hüsteeria vormid, millel puuduvad ilmsed foobia- või konversioonisüptomid.

Hüsteeria spetsiifilisus seisneb kindlat tüüpi samastumiste* ja kaitsemehhanismide* (eeskätt väljatõrjumise*) ning oidiipaalkonflikti esilekerkimises ja seda ennekõike fallilises ning oraalises libidinooses sfääris.

ID (TEMA; MISKI). (*Es, id.*) Mõiste, mille Freud laenas Friedrich Nietzsche ja Georg Groddeckilt tähistamaks oma hilisemas psüühilise aparaadi teoorias (1923) üht kolmest psüühilisest üksusest kõrvuti *ego** ja *superego*'ga*.

Freudi järgi on *id* tungide* päris kodu, arhailine ja kaootiline psüühiline maailm, millel inimese isiksus rajaneb. *Id* on impulsiivne ja irratsionaalne, enesekeskne ja kõikvõimas. Oma instinktiivse olemuse tõttu on *id* mitteteadvuslik, osa temast on kaasasündinud ja päritud, osa aga väljatõrjutud ja omandatud.

Ökonoomilisest* seisukohast on *id* psüühilise energia primaarseks reservuaariks, *id*'i energia on liikuv, valmis otsekohe vallanduma või ümber paigutama. Dünaamilisest* seisukohast vastandub *id ego*'le ja *superego*'le — oma arengu-loomistele järglastele.

IDEAAL-EGO (IDEAALMINA). (*Idealich; ideal ego.*) Intra-psüühiline formatsioon, mida mõned autorid *ego*-ideaalist*

eristavad, kirjeldades seda infantiilse nartsissismi* mudelil põhineva nartsissistliku kõikvõimsustunde ideaalina. Freud *ego*-ideaalil ja ideaal-*ego*'l vahet ei teinud.

IDEALISEERIMINE. (*Idealisierung; idealisation.*) Psüühiline protsess, mille kaudu objekti omadustele ja väärtustele antav hinnang tõuseb täiuslikkuseni. Samastumine* idealiseeritud objektidega teeb võimalikuks indiviidi nn ideaalüksuste (ideaal-*ego**, *ego*-ideaal*) tekkimise ja kujunemise.

IDEE (KUJUND). (*Vorstellung; idea (presentation, representation).*) Klassikaline mõiste filosoofias ja psühholoogias, "see, mis on näha"; see, mida inimene endale ette kujutab; see, mis moodustab teo või mõtte sisu, eriti aga mõne varasema tajumuse taaselustumine. Freud vastandab idee afektile*, mõlemal elemendil on psüühilistes protsessides oma kindel staatus.

IHA. Vt soov*.

IMAGO. (*Imago; imago.*) Mitteteadlik prototüüpkuju, mis mõjutab viisi, kuidas üks subjekt teist subjekti tajub. *Imago* kujuneb esimeste tõeliste ning ka kujutletud perekonnasiseste suhete alusel.

Imago-kontseptsioon pärineb Carl Gustav Jungilt, kes 1911. a kirjeldas oma raamatus *Wandlungen und Symbole der Libido* ema-, isa- ja vanemate *imago*'t.

INKORPORATSIOON. Vt allaneelamine*.

INSTINKT. Vt tung*.

INTELLEKTUALISEERIMINE. (*Intellektualisierung; intellectualisation.*) Üks kaitsemehhanisme*, mille abil inimene püüab oma konflikte ja emotsioone ohjeldada, üritades neid suruda loogilisse vormi.

Analüütilises raviprotsessis tähistab intellektualiseerimine abstraktse mõtlemise valitsemist afektide ja fantaasiate valdääsemise ning omaksvõtu üle.

Anna Freud pidas intellektualiseerimist üheks *ego** kõige üldisemaks, varasemaks ja vajalikumaks omaduseks.

INTROVERSIOON. (*Introversion; introversion.*) Mõiste, mille võttis kasutusele Carl Gustav Jung, tähistamaks libiido* iridumist välistelt objektidelt ning pöördumist sissepoole, s.t tagasitõmbumist subjekti sisemaailma.

Freud mõistis introversiooni all libiido tagasitõmbumist intrapsüühilistele kujutluspiltidele, mitte aga *ego*'le* tervikuna (sekundaarne nartsissism*).

ISOLEERIMINE. (*Isolieren, Isolierung; isolation.*) Kaitsemehhanism*, mis on eriti iseloomulik sundneuroosile* ja mis seisneb mõne mõtte või käitumisviisi lahtirebimises ja eraldamises subjekti kõigist teistest mõtetest või ülejäänud elust. Isoleerimise toimepanemise levinumad võtted on pauside tegemine mõttelõngas ning mitmesuguste valemite, rituaalide jms kasutuselevõtmine, mis aitab katki rebida mõtete või tegude ajalist järgnevust.

JUHENDATUD ANALÜÜS (JUHENDUSANALÜÜS). (*Kontrollanalyse; control analysis (supervised analysis, supervisory analysis).*) Psühhoanalüüs, mida analüütikukandidaadid ise oma koolituse raames sooritavad, pidades teatud ajavahemike järel nõu vilunud psühhoanalüütikuga, et saada näpunäiteid raviprotsessi mõistmiseks ja suunamiseks ning jõuda arusaamisele oma vastuülekande olemasolus. Juhendatud analüüsi eesmärgiks on aidata kandidaatidel mõista neid psühhoanalüütilise raviprotsessi iseärasusi, mis teda teistest psühhoteraapia* viisidest eristavad ja anda neile soovitusi, nõuan-deid, juhtnööre, selgitusi ning toetust.

Tänapäeval peetakse juhendatud analüüsi alustamise eelduseks kandidaadi piisavalt kaugele arenenud koolitusanalüüsi.

KAITSE. (*Abwehr; defence.*) Grupp psüühilisi operatsioone, mille eesmärgiks on kõikide biopsühholoogilist ühtsust ja stabiilsust ähvardavate ohtude vähendamine ning kõrvaldamine. Et selle stabiilsuse saavutamise ja hoidmise aluseks on *ego**, võib *ego*'t käsitada ka kaitseoperatsioonide tunnuseks ja nende teostajana.

Üldiselt on kaitse suunatud sisemise erutuse (*tungi**) vastu, praktiliselt ulatub selle mõju aga kõigi erutust esile kutsuvate kujutluste, mälestuste ja fantaasiateni ning olukordadeni,

mis on *ego*'le ebaseeldivad ja kokkusobimatud isiksuse tasakaaluga. Ka ebaseeldivad afektid*, mis on motiiviks ning signaaliks kaitsele, võivad saada kaitse objektiks.

Konkreetselt avaldub kaitse kaitsemehhanismidena*, mis on rohkem või vähem integreeritud *ego* struktuuri.

Kaitset märgib ja saadab tema otsene objekt — tung, mistõttu see operatsioon on suures osas mitteteadlik ja saab tihti sundnähu iseloomu.

KAITSEMEHCHANISMID. (*Abwehrmechanismen; defence mechanisms.*) Mitut tüüpi psüühilised operatsioonid, mille kaudu kaitse* spetsiifiliselt avaldub. Milline kaitsemehhanism konkreetsel juhul esiplaanil on, sõltub psüühilise häire vormist, isiksuse arenguastmest, kaitsekonflikti väljaarendatuse tasemest jne.

Üldiselt on levinud seisukoht, et kaitsemehhanismid käivitavad *ego**, kuid teoreetiline küsimus, kas nende mobilisatsioon ikka alati eeldab nende ülalhoidmisega toime tuleva *ego* olemasolu, on veel lahtine.

Anna Freud on kirjeldanud järgmisi kaitsemehhanisme: väljatõrjumine*, regressioon*, vastandreaktsioon*, isoleerimine*, tühistamine*, projektsioon*, allaneelamine*, pöördumine enese vastu, pahupidipööramine*, sublimatsioon*, idealiseerimine*, samastumine agressoriga* jt.

KAITSE-PSÜHHONEUROOSID. (*Abwehr-Neuropsychose; neuro-psychosis (psychoneurosis) of defence.*) Mõiste, mida Freud kasutas ajavahemikul 1894–96 tähistamaks teatud psühhoneurootilisi seisundeid — hüsteeriat*, foobiaid, sundnähte ja mõningaid psühhose* —, mille kõigi aluseks on sama tüüpi kaitsekonflikt mis hüsteeria puhul.

Pärast seda, kui kaitset* hakati tunnistama kõigi psühhoneurooside* alusena, kaotas "kaitse-psühhoneurooside" mõiste oma heuristilise tähenduse ja loovutas koha "psühhoneuroosidele".

KARAKTERNEUROOS. (*Charakterneurose; character neurosis.*) Neuroosi* tüüp, milles kaitsekonflikt ei avaldu mitte selgesti märgatavate sümptomitena, vaid iseloomujoonte, käitumisviisi või isegi kogu isiksuse patoloogilise organisatsioonina.

Karakterneuroosi mõiste leiab kaasaja psühhoanalüütilises praksises üsna laialdast kasutamist, kuid täpne definitsioon tal puudub.

KASTRATSIOONIKOMPLEKS. (*Kastrationskomplex; castration complex.*) Freudi poolt 1908. a kirjeldatud kompleks, mille tuumaks on kastratsioonihirm, mille põhjustab lapse hämmastus naise ja mehe anatoomiliste erinevuste üle (peenise olemasolu või selle puudumine) — laps teeb sellest järelduse, et tüdrukul on peenis ära lõigatud.

Kastratsioonikompleksi struktuur ja tähendus on poistel ning tüdrukutel erinev. Poisid kardavad kastreerimist, sest näevad selles isa ähvarduse — “Lõikan noku ära!” — täideviimist vastusena oma seksuaalsele uudishimule ning tulemuseks on tugev kastratsioonihirm. Tüdrukud tajuvad aga peenise puudumist ülekohtuna endi suhtes, mida nad kas keelduvad omaks võtmast või üritavad mingil viisil tasa teha.

Kastratsioonikompleks on väga lähedalt seotud Oidipuse kompleksiga*, eriti selle keelava ja normeeriva funktsiooniga. Poistel märgib kastratsioonikompleks Oidipuse kompleksi kõrgpunkti, tüdrukutel aga selle algust.

KASU HAIGUSEST. (*Primärer und sekundärer Krankheitsgewinn; gain from illness, primary and secondary.*) Üldmõistena haarab “kasu haigusest” kõiki otseseid ja kaudseid eeliseid, mis patsiendile tema haigusseisundi tõttu osaks saavad.

Esmane kasu seostub tihedalt neuroosi* motivatsiooniga üldse: sümptom pakub patsiendile rahuldust ja seetõttu ta põgeneb* haigusse ning talle langevad osaks privileegid oma ümberkaudsete suhtes.

Teisest kasu eristavad esmasest kasust järgmised asjaolud:

- a) teisene kasu avaldub lisasoodustusena juba väljakujunenud haiguse või haiguse mõne uut viisi kasutamise puhul.
- b) teisesel kasul ei ole otsesest seost haiguse algpõhjuste ja sümptomite tähendusega.
- c) teisesest kasust saadud rahuldus on kas nartsissistliku või enesesäilitusliku, mitte aga otseselt libidinoosse iseloomuga.

KATARTILINE (RAVI-) MEETOD. (*Kathartisches Heilverfahren (kathartische Methode); cathartic method (therapy).*)

Psühhoterapeutiline meetod, mille raviefekt seisneb "puhas-tumises" patogeensete afektide adekvaatse lahenemise läbi. Katartiline meetod annab patsiendile võimaluse esile kutsuda ja isegi taas läbi elada neid traumaatilisi sündmusi, millega afektid seotud olid, ning nii viisi neist vabaneda.

Ajalooliselt kuulub katartiline meetod perioodi 1880–95, mil Freud ja Breuer hakkasid järk-järgult lahti ütleva hüpnootravist ja sugestiivteraapiast, et minna katarsiseni jõudmiseks üle vabade assotsiatsioonide* meetodile.

KEELDUMINE. (*Verleugnung; disavowal (denial).*) Üks kaitsemehhanismidest*, mis seisneb keeldumises traumaaatilist elamust reaalseks tunnistada; eriti tüüpiline on lapse keeldumine ema või õe peenise puudumist omaks võtta. Freud seostas seda kaitsemehhanismi eeskätt fetišismi ja psühhoosidega.

KINNISTUMINE (FIKSEERUMINE). (*Fixierung; fixation.*) Libiido* tugev kinnistumine inimesele või *imago*'le*, mis annab teatud tüüpi rahuldust ning hoiab alal libiido mõne varasema arenguastmega seotud organisatsiooni. Kinnistumine võib olla ilmne ja vahetu või ka latentne, s.o potentsiaalselt kõige tõenäolisem tee regressioonile.

Tavaliselt käsitletakse kinnistumise mõistet libiido arengu- loo kontseptsiooni raamides, räägitakse "kinnistumisest teatud faasile", kuid kinnistumist võib käsitleda ka Freudi mitteteadvuse* teooria seisukohast, nimelt koondnimetusena teatud mõtteloomingulise tegevuse avaldustele (kogemused, *imago*'d, fantaasiad), mis jäävad muutumatuna püsima mit- teteadvusse ja seovad püsivalt tunge*.

KOHKUMINE. (*Schreck; fright.*) Reaktsioon ohu või väga tu- geva välisärrituse korral, mis tabab subjekti ootamatult het- kel, kui ta ei ole ette valmistatud ei võitlemiseks ega põgene- miseks.

Freud eristas kolme mõistet, "kohkumine" (*Schreck*), "hirm" (*Furcht*) ja "ärevus" (*Angst*): "ärevus" iseloomustab seisundit, kus on põhjust ohtu oodata ja ennast selleks ette valmistada, ehkki oht ise võib subjektile ka tundmatu olla. "Hirm" seostub mingi kindla ohuallikaga, mida on põhjust karta. "Kohkumi-

ne" rõhutab üllatusmomenti — oht on subjekti ette kerkinud täiesti ootamatult.

Freud pidas kokkumist traumaneurooside kujunemise aluseks.

Eesti keeles on ärevuse sünonüümina laialt levinud ka "ängistuse" mõiste, mis rõhutab depressiivset varjundit ärevus seisundi juures. *Angst* on aga adekvaatselt üldse raskesti tõlgitav — nt *Angstneurose* on "ärevusneuroos", *Kastrationsangst* aga "kastratsioonihirm".

KOMPLEKS. (*Komplex; complex.*) Suure afektiivse tähendusega osaliselt või täielikult mitteteadlike ideede ja mälestuste organiseeritud grupp. Kompleksid kujunevad lapseas kogitud inimestevaheliste suhete alusel ning nad võivad kanda hoolt kõigi psüühikatasandite — emotsioonide, hoiakute, õpitud käitumisviiside — liigendamise eest.

Kompleksidest kirjutas Josef Breuer juba 1895, kuid enamasti seostatakse selle mõiste kasutuselevõttu Jungi ja Bleuleri nimedega.

Kompleksi mõiste väga kiire ja lai populaarsus ning kergekäeline kasutamine leidis Freudi poolt taunimist. Kuigi kompleks on kirjeldatud juba üle 50 ja väljend "Oh, tal on ... kompleks" on rahva seas laialt levinud, kasutavad psühhoanalüütikud ise tavaliselt vaid Oidipuse* ja kastratsioonikompleksi* mõistet.

KOMPROMISSLAHENDUS. (*Kompromissbildung; compromise-formation.*) Väljatõrjutud mälestustele antav kuju, et need saaksid vastuvõetavaks teadvusele* siis, kui need ilmuvad uuesti sümptomites või unenägudes, üldisemalt aga üldse kõigis mitteteadvuse* avaldustes; selle protsessi käigus moonutatakse väljatõrjutud ideid kaitse* abil sedavõrd, et need ei ole enam äratuntavad. Nii võivad nii mitteteadlikud soovid kui ka kaitsete nõuded leida lahendust ühe ja sama kompromissi kujul.

KONSTANTSUSPRINTSIIP. (*Konstanzprinzip; principle of constancy.*) Üks põhiprintsiip Freudi ökonoomilises* teoorias, mille järgi psüühiline aparaat püüab endas sisalduvat ärrituse hulka hoida alati võimalikult väiksena või vähemalt konstantsel tasemel. Konstantsuse saavutamine toimub ühelt poolt

olemasoleva energia mahalaadimise ning teiselt poolt kõigist uutest ärritustest hoidumise ning kaitsega* igasuguse erutusnivoo tõusu vastu.

Oma hilisemates kirjutistes nimetas Freud "nullpunkti" poole pürgimise "nirvaanaprintsiibiks*".

KONSTRUKTSIOON. (*Konstruktion; construction.*) Mõiste, millega Freud tähistas sellist analüütilist seletust, mis on tõlgendusest* laiaulatuslikum ja materjaliga* kaudsemalt seotud ning mille eesmärgiks on subjekti lapsepõlveloo mingi etapi taaselustamine nii selle tõelistes kui fantaseeritud aspektides.

KONVERSIIOON. (*Konversion; conversion.*) Sümptomi kujunemise mehhanism, mis on iseloomulik hüsteeriale*, eriti konversioonihüsteeriale*.

Konversioon tähendab katset vabaneda psüühilisest konfliktist selle muundamise kaudu somaatilisteks sümptomiteks, mis võivad olla nii motoorse (nt paralüüsid) kui sensoorse (nt anesteesia- või valutsoonid) iseloomuga.

Freudi konversioonikäsitlus on ökonoomiline* — väljatõrjutud mõttest eraldatud libiido* muudetakse innervatsioonienergiaiks. Spetsiifilisteks teeb konversioonisümptomid aga nende sümboolne tähendus — nii avalduvad väljatõrjutud ideed keha kaudu.

KONVERSIIOONIHÜSTEERIA. (*Konversionshysterie; conversion hysteria.*) Hüsteeria* alaliik, mille puhul on esiplaanil konversiooni* sümptomid.

KOOLITUSANALÜÜS (OMAAANALÜÜS). (*Lehranalyse, didaktische Analyse; training analysis.*) Psühhoanalüütiline protsess, mille psühhoanalüütikuks pürgijad kogunud psühhoanalüütikute juures läbi teevad ja mis on kandidaatide analüütilise koolituse aluseks. Freudi järgi aitab koolitusanalüüs otsustada sobivuse üle edasisteks õpinguteks ning see on saavutanud oma eesmärgi, kui kandidaat on jõudnud kindlale veendumusele mitteteadvuse* olemasolus.

Koolitusanalüüsi kohustuslikkuse nõudeni jõuti Rahvusvahelise Psühhoanalüütilise Assotsiatsiooni VII kongressil 1922. a Berliinis.

KORDAMISSUND. (*Wiederholungszwang; compulsion to repeat (repetition compulsion).*) 1. Psühhopatoloogia seisukohalt on kordamissund mitteteadvusest* pärinev juhitamatu protsess, mille käigus subjekt tahtlikult otsib ebaseaduse, korrates oma varasemaid kogemusi neid ise seejuures mäletamata. Seejuures on ta kindlalt veendunud, et antud situatsioonis on määrav üksnes selle sisemine loogika.

2. Freud, töötades välja kordamissunni kontseptsiooni, käsitles seda nähtust lahus dünaamilisest* konfliktist naudingu* ja reaalsusprintsipi* vahel. Freud mõistis kordamissundi kui üht tungide* kõige üldisemat ja konservatiivsemat omadust.

LATENTNE SISU. (*Latenter Inhalt; latent content.*) Rühmitatud mõtteid ja tähendusi, mis tulevad esile mitteteadvusest* pärinevate ilmingute, eriti unenägude üksikasjaliku analüüsi teel. Tõlgendamise järel ei ole unenägu enam seotud pildirida, vaid üht või mitut soovi väljendavatest mõtetest koosnev sisemonoloog.

LATENTSIPERIOOD. (*Latenzperiode (Latenzzeit); latency period.*) Ajavahemik, mis ulatub lapsea seksuaalsuse perioodi lõpust (s.o viiendast-kuuendast eluaastast) puberteedie alguseni ning märgib peatust inimese seksuaalse arengu teel. Latentsiperioodile on omane seksuaalse aktiivsuse langus, objektisuhete ja emotsioonide deseksualiseerumine (eriti õrnuse domineerimise näol seksuaaliha üle) ning häbi ja vastutustunde esilekerkimine kõrvuti moraalse ja esteetiliste kaalutlustega.

Psühhooanalüütilise teooria järgi on latentsiperioodi aluseks Oidipuse kompleksi* taandarenemine, mis toob kaasa nii väljatõrjumise* intensiivistumise ja sellega amneesia varasemate eluaastate suhtes kui objektihõivangute asendumise enda samastamisega* oma vanematega ja sublimatsiooni arengu.

LEINATÖÖ. (*Trauerarbeit; work of mourning.*) Psüühiline protsess, mille subjekt teeb läbi pärast armastatud objekti kaotust, vabanedes järk-järgult sellest objektist.

LIBIDINOOSNE FAAS. (*Libidostufe (-phase); libidinal stage (phase).*) Ajavahemik lapseas, mida iseloomustab libiido roh-

kem või vähem väljendunud koondumine mingi erogeense tsooni* juhtrolli alla, samuti teatud tüüpi objektisuhete domineerimine.

Freud kirjeldas lapse libidinoosses arengus järgmisi faase: oraalne, anaal-sadistlik, falloose- ja genitaalne faas. Viimast kahte eraldab latentsiperiood.

LIBIIDO (LIIBIDO). (*Libido; libido.*) Teatud liiki psüühiline energia, mis Freudi järgi on aluseks kõigile seksuaaltungi* avaldumisviisidele, olenevalt seksuaaltungi objektist (s.o objektide hõivamine) või eesmärgist (nt sublimatsioon) või seksuaalse erutuse allikaist (erogeensete tsoonide rohkus).

Freud märkis, et mõnedel inimestel on suurem osa libiidost paigutatud *id*'i* (erootiline tüüp), mõnedel *ego*'sse* (nartsisistlik tüüp) ja mõnedel *superego*'sse* (obsessiivne tüüp).

Jungi järgi tähistab "libiido" kogu psüühilise energia sfääri, kõiki ihasid ja "kalduvusi millekski".

Lõpuks: "libiido" või "liibido"? Viini kõnepruugi järgi on õigem "liibido".

LIBIIDO ADHESIIVSUS. (*Klebrigkeit der Libido; adhesiveness of the libido.*) Mõiste, millega Freud tähistas libiido viskoossust ehk inertsust ehk erinevat kinnitumistugevust erinevatele objektidele või arengufaasidele ning libidinoossete hõivangute* vaheldumise erinevat hõlpsust pärast seda, kui hõivang on juba välja kujunenud. Libiido adhesiivsust on tavaks pidada individuaalseks omaduseks.

LÖBUPRINTSIIP. Vt meeleheaprintsiip*.

LÄBITÖÖTAMINE. (*Durcharbeitung, Durcharbeiten; working-through.*) Protss, mille kaudu analüüsitav võtab omaks tõlgendusi ja saab üle oma vastupanust psühhoanalüüsile. Läbitöötamine on töö, mis teeb võimalikuks tunnistada omaks tõrjutud elemente ja vabastada end kordamismehhanismidest. Läbitöötamine toimub ravi käigus kogu aeg, kuid eriti oluline on see ajal, mil ravi näib ummikusse jäävat ning vastupanust ei saada tõlgendustest hoolimata üle.

Tehnika seisukohalt kergendavad läbitöötamist märgatavalt sellised analüütiku tõlgendused, mis osutavad võimalusele antud asjast erinevas kontekstis erinevalt aru saada.

MANIFESTNE SISU. (*Manifester Inhalt; manifest content.*)

Unenäo pealispind, see, mida inimene unes on näinud, teadmata mingisuguseidki analüütilisi tõlgendusi nähtu kohta.

Laiemas mõttes tähistab manifestse sisu mõiste kõikide verbaalsete ilmingute — unistustest ilukirjanduseni — omadust alluda analüütilise tõlgendamise meetodile.

MASOHHISM. (*Masochismus; masochism.*)

Seksuaalperversoon, millele andis Sacher Masochi järgi nime Krafft-Ebing, kirjeldades seda kui seksuaalse rahulduse saamist subjekti kannatuste, piinamise või alandamise abil.

Freud laiendas masohhismi mõiste piire. Ühelt poolt näitas ta masohhistlikke elemente paljudes seksuaalkäitumise viisides ning avastas masohhistlikke jooni lapsea seksuaalsuses. Teiselt poolt kirjeldas ta mitmesugused masohhismi tuletisi, sealhulgas "moraalset masohhismi", mille puhul subjekt otsib ise oma mitteteadliku süütunde* tõttu ohvri rolli, saamata oma tegevusest otsest seksuaalset naudingut.

Freud eristas primaarset ja sekundaarset masohhismi. Primaarne masohhism on seisund, mis on iseloomulik inimese varastele arenguastmetele ja mille puhul surmatung* on suunatud subjektile enesele. Sekundaarne masohhism on aga pahupidi pööratud sadism, hilisem pöördumine subjekti enese vastu.

MATERJAL. (*Material; material.*) Mõiste, mida psühhoanalüüsis kasutatakse tähistamiseks patsiendi sõnu ja käitumist tervikuna, kuivõrd see on toormaterjaliks tõlgendustele* ja konstruktsioonidele*.

MEELEHEAPRINTSIIP (LÖBUPRINTSIIP; on kasutatud ka: NAUDINGUPRINTSIIP). (*Lustprinzip; pleasure principle.*) Üks kahest printsiibist, mis Freudi järgi vaimuelu juhivad. Meeleheaprintsiip märgib tähelepanekut, et kogu psüühilise aktiivsuse eesmärgiks on meelehea otsimine ja meelepaha (norutunde) ärahoidmine. Niivõrd kui piin ja meelepaha on seotud ärritusaistingute rohkenemise ning lõbu, meelehea nende vähenemisega, on kõnealusel printsiibil ka ökonoomiline* tähendus.

MEHELIKKUS / NAISELIKKUS (MASKULIINSUS / FEMINIINSUS). (*Männlichkeit / Weiblichkeit; masculinity / femininity.*) Vastandus, mida psühhoanalüüsis peetakse märksa keerulisemaks, kui üldiselt arvatakse: viis, kuidas subjekt end *vis-à-vis* vastassugupoole suhtes paigutab, on tema sisekonflikti tulemus.

METAPSÜHHOLOOGIA. (*Metapsychologie; metapsychology.*) Mõiste, mida Freud kasutas oma psühholoogilise teooria üldnimetusena. Metapsühholoogia on kogum hüpoteese ja kontseptuaalseid mudeleid, mille kohta ei ole otsest empiirilist tõestusmaterjali. Siia kuulub kontseptsioon kolmeks alauksuseks jaotatud psüühilisest aparaadist*, tungide* teooria, väljatõrjumise* (*Verdrängung*) hüpotees jne.

Klassikaliselt seostub metapsühholoogia kolme põhilise — dünaamilise*, ökonoomilise* ja topograafilise* — käsitlusviisiga. Hartmann, Kris ja Loewenstein on neile hiljem lisaks pakkunud veel neljandaks geneetilist ja viiendaks adaptatsioonilist käsitlusviisi.

“METSİK” PSÜHHOANALÜÜS. (*Wilde Psychoanalyse; wild psychoanalysis.*) Laiemas tähenduses tähistab “metsik psühhoanalüüs” isehakanud või väheste kogemustega “analüütiku” katsetusi tõlgendada patsiendi sümptomeid, unenägusid, sõnu ja tegusid psühhoanalüütiliste kontseptsioonide järgi, mida ta on tihti peale vääralt mõistnud.

Kitsamas tähenduses nimetatakse analüütilisi tõlgendusi “metsikuks” siis, kui konkreetse analüütilise situatsiooni dünaamikat ja omapära on valesti hinnatud (eriti kui väljatõrjutud sisu vaadeldakse patsiendist lahus ja ei pöörata tähelepanu vastupanule* ega ülekandele*).

MITMETIMÄÄRATUS. (*Überdeterminierung, mehrfache Determinierung; over-determination, multiple determination.*) Mitteteadvuse* ilmingute (sümptomid, unenäod jne) määramine paljudest asjaoludest. Seda võib mõista kahel viisil:

1. Ühel ilmingul on mitu erinevat põhjust, ühestainsast selle tekitamiseks ei piisa.
2. Üks ilming on seotud mitme mitteteadvusliku elemendiga, mis võivad olla ühendatud eritähenduslikeks, kuid tõlgenda-

mise seisukohalt loogiliselt järjekindlateks jadadeks. Üldiselt tunnustatud on viimane käsitlusviis.

MITTETEAADVUS, MITTETEAADVUSLIK (EBATEADVUS, EBATEADVUSLIK). (*Das Unbewusste, unbewusste; unconscious (sb. & adj.)*.) 1. Omadussõna "mitteteadvuslik" kasutatakse kõige selle tähistamiseks, mis pole antud ajahetkel teadvustatud. Siin topograafilist* vahet eelteadvuse ja mitteteadvuse vahel ei tehta.

2. Nimisõnana tähistab "mitteteadvus" üht kolmest topograafilisest süsteemist Freudi esimeses psüühilise aparadi teoorias, mis sisaldab tõrjutud mõtteid, elamusi ja unistusi, mille pääs süsteemi eelteadvus*—teadvus* on väljatõrjumise* poolt takistatud.

Mitteteadvuse kui psüühilise süsteemi põhiomadusteks on: a) selle sisuks on tungid* kõigis oma väljendusviisides; b) mitteteadvuse sisu üle valitsevad primaarprotsessilised* mehhanismid, eeskätt tihendamine* ja nihkumine*; c) tungide energiast tugevasti hõivatud mitteteadvuse sisu püüab aktiivselt tagasi teadvusse murda, kuid suudab jõuda pärast tsensuuri-moonutuste* läbitegemist vaid kompromisslahenduste* kujul süsteemini eelteadvus—teadvus; d) eriti tugevasti kinnistuvad* mitteteadvuses lapseast pärit soovid.

3. Freudi teises, hilisemas topograafilises teoorias kasutatakse rohkem mõistet "mitteteadvuslik", s.t omadussõna, kuna mitte ainult *id**, vaid ka osa *ego*'st* ja *superego*'st* loetakse mitteteadvuslikuks. Kuid tuleb tähele panna, et kuigi esimese teooria "mitteteadvuse" omadused langevad üldjoontes kokku teise teooria *id*'i omadega, ei säili teises teoorias endisena ka eelteadvuse ja mitteteadvuse vaheline piir, sest *ego* ja *superego* loetakse osalt eelteadvuslikuks, osalt mitteteadvuslikuks.

Eesti keelde on saksa *das Unbewusste* tõlgitud mitmeti: "teadvusetu", "alateadvus*", "ebateadvus" ja "mitteteadvus". Päris rahuldav ei ole neist vastetest ükski.

MOONUTUS. (*Enstellung; distortion.*) Unetöö lõpptulemus — latentsete mõtete transformeerumisel manifestseks ähmas-tub ja muutub nende varasem kuju. Latentsed mõtted mitte üksnes ei asu unetöö käigus ümber uude rüüsse, vaid ka moonduvad tundmatuseni, nii et neid on võimalik taastada vaid psühhoanalüütilise tõlgendamise* käigus.

MÄLÜJÄLG. (*Erinnerungsspur, Erinnerungsrest; memory-trace, mnemonic trace.*) Mõiste, millega Freud tähistas viisi, kuidas sündmused meile meelde jäävad. Freudi järgi vajutuvad mälujäljed mitmesse psüühilisse süsteemi ja jäävad sinna püsima, kuid elustuvad üksnes nende taashõivamise korral.

NAALDUMINE. (*Anlehnung; anaclisis.*) Mõiste, millega Freud tähistas seksuaal- ja enesesäilitustungide* omavahe-
lisi seoseid varastel arenguperioodidel: seksuaaltungid*, mis saavad hiljem iseseisvaks, on algselt sõltuvad nendest elutähtsatest funktsioonidest, mis varustavad nad orgaanilise aluse, orientatsiooni ja objektidega*. Laiemalt tähendab naaldumine ka seda, et subjekt võtab ihalusobjekti valikul aluseks enesesäilitustungide objekti — seda nähtust nimetas Freud naalduslikku tüüpi objektivalikuks*.

NAALDUSLIKKU TÜÜPI OBJEKTIVALIK. (*Anlehnungstypus der Objektwahl; anaclitic type of object-choice.*) Objektivaliku* tüüp, mille puhul ihalusobjekte valitakse oma vanemate mudeli alusel senikaua, kuni vanemad kindlustavad lapsele toidu, hoolduse ja kaitse. Sellist tüüpi objektivalik põhineb tõsiasjal, et seksuaaltungid* on algselt sõltuvad enesesäilitustungidest*.

NAISELIKKUS. Vt (vastandust) mehelikkus / naiselikkus*.

NARTSISSISM. (*Narzissmus; narcissism.*) Narkissose-müüdi järgi on nartsissism armastus iseenele, oma *imago** vastu.

Primaarse nartsissismi mudeliks on looteperiood, mil puuduvad veel sidemed välismaailmaga ning pole veel *ego** ja *id*'i* diferentseerumist. Enam-vähem sarnane selle seisundiga on ka uni.

Sekundaarse nartsissismi puhul voolab libiido* välistelt objektidelt tagasi *ego*'le, s.t libiido hõivab uuesti *ego*. Objektilibiido väheneb ja tema arvel kasvab *ego*-libiido*. Selline seisund on iseloomulik psühhoosidele ja homoseksualismile.

Freud eelistas esteetilistel põhjustel "nartsismi" (*Narzissmus*) "nartsissismile".

NARTSISSISTLIK OBJEKTIVALIK. (*Narzisstische Objektwahl; narcissistic object-choice.*) Objektivaliku* tüüp, mis on

vastupidine naalduslikku tüüpi* objektivalikule ja põhineb subjekti haaratusel iseendast või mõnest objektist, mille mõni aspekt talle ennast meenutab. Freudi järgi on nartsissistlik objektivalik rohkem omane naistele, kuna meestele on omane naalduslik tüüp.

NAUDINGUPRINTSIIP. Vt meeleheaprintsiip*.

NEGATIIVNE RAVITOIME. (*Negative therapeutische Reaktion; negative therapeutic reaction.*) Mõnedes psühhoanalüütilistes raviprotsessides esinev ilming; teatud liiki vastupanu paranemisele, mis on eriti raskesti ületatav: alati, kui raviprotsessis võiks oodata edasiminekut, jääb patsient haigemaks, otsekui eelistaks ta kannatusi terveks saamisele. Freud seostas seda ilmingut teatud masohhistlikele struktuuridele omase mitteteadliku süütundega*.

NEURASTEENIA. (*Neurastenie; neurasthenia.*) Psühiline seisund, mida esimesena kirjeldas Ameerika arst George Beard. Beardi järgi on neurasteenia kliinilise pildi tuumaks "närvinõrkusest" tulenev füüsiline kurnatus, millele võib lisanduda väga erinevaid sümptomeid.

Freud juhtis ühena esimestest tähelepanu neurasteeniasündroomi liiga laiale tõlgendatavusele. Ta arvas, et neurasteenia tuleb jagada mitmeks nosograafiliseks alaühikuks, millest nii mõnigi peaks kuuluma teistesse nosograafilistesse lahtritesse. Kuid ta pidas neurasteeniat siiski omaette neuroosiks*, mille puhul on tüüpilisteks kaebusteks füüsiline kurnatus, raskustunne peas, kõhulahtisus või -kinnisus, paresteesiad ja seksuaalse aktiivsuse langus. Freud liigitas neurasteenia koos ärevusneuroosiga* aktuaalneurooside* rühma, nähes neurasteenia etioloogiat libidinoosse pinge ebaadekvaatse maandamisega (nt masturbatsioon) seotud suguelus.

NEUROOS. (*Neurose; neurosis.*) Psühogeenne haigus, mille sümptomid on subjekti lapsepõlvest pärineva psühilise konflikti sümboolseks väljenduseks. Neurootilised sümptomid on kompromiss* soovi* ja kaitse* vahel.

Tänapäeval hõlmab neuroosi mõiste põhiliselt selliseid kliinilisi ilminguid, mida kirjeldatakse sund-, foobia- ja hüsteerianeuroosi nimede all. Kaasaegne nosograafia teeb selget va-

het neurooside, psühhooside, seksuaalperversioonide ja psühhosomaatiliste häirete vahel, teiselt poolt on aga "aktuaalneurooside", "traumaneurooside" ja "karakterneurooside" nosograafiline staatus veel küsimuse all.

Psühhoanalüütilises nosograafias on neuroosikontseptsioon teinud läbi järgmise arengu:

1915	aktuaalneuroosid	psühhoneuroosid		
		ülekan-	nartsissistlik	
		neuroos	neuroos	
1924	aktuaalneuroosid	neuroosid	nartsissistlikud neuroosid	psühhoosid
tänapäev	psühhosomaatilised häired	neuroosid	psühhoosid	
			mania-kaal-depressiivne	paranoia skisofreenia

NEUTRAALSUS (ERAPOOLETUS). (*Neutralität; neutrality.*) Üks kõige olulisemaid jooni analüütiku hoiakus psühhoanalüütilise raviprotsessi vältel. Analüütik peab olema erapooletu patsiendi religioossete, eetiliste ja sotsiaalsete tõekspidamiste suhtes — s.t ta ei tohi juhtida teraapiat mingi kindla ideaali suunas ega patsiendile nõu anda; ta peab olema erapooletu ülekandemlingute suhtes (seda reeglit väljendatakse sageli ütlusega "Ära mängi patsiendiga kaasa"); lõpuks peab ta olema erapooletu ka patsiendi jutustatud loo suhtes — teisisõnu: ta ei tohi oma teoreetilise ettevalmistuse põhjal osutada *a priori* erilist tähelepanu ühelegi seigale selles loos ega omistada mõnele neist erilist tähendust. Vt ka hajutatud tähelepanu*.

NIHKUMINE. (*Verschiebung; displacement.*) Mingi idee rõhu, tähtsuse või intensiivsuse eraldumine sellest ideest ja üleminek teisele, väiksema intensiivsusega ideele, mis on algse idee ga assotsiatiivseis seoseis.

Eriti selgesti ilmneb nihkumine unenägusid analüüsid, kuid on jälgitav ka psühhoneurootiliste sümptomite kujunemisel ja üldse kõigis mitteteadvuslikes* ilminguis.

Nihkumise psühhoanalüütiline kontseptsioon rajaneb ökonoomilisel* hüpoteesil psüühilisest energiast, mis on võimeline end juba hõivatud ideedest lahti rebima ning kulgema mööda assotsiatiivseid radu teistele ideedele.

Hõivanguenergia "vaba" nihkumine ehk ümberpaiknemine on mitteteadvuse süsteemis valitsevate primaarprotsesside* üheks peamiseks omaduseks.

NIRVAANAPRINTSIIP. (*Nirwanaprinzip; nirvana principle.*) Mõiste, mille Freud võttis üle Barbara Low'lt tähistamiseks psüühilise aparadi* tendentsi endas sisalduvat erustust, olgu see sisemise või välise päritoluga, alati vaibumiseni viia või vähendada niipalju kui võimalik.

OBJEKT. (*Objekt; object.*) Psühhoanalüüsis käsitletakse objekti mõistet põhiliselt kolmest vaatepunktist:

1. Korrelatsioonis tungidega*: objekt on see, mille suhtes ja mille kaudu tungid oma eesmäärke (teatud tüüpi rahuldust) saavutavad. Tungi eesmärgiks võib olla tõeline, kujutletud või osaobjekt*.

2. Korrelatsioonis armastuse ja vihaga: vaadeldakse inimese kui terviku (või üksnes tema *ego**) ja objekti kui terviku (isik, iseloomujoon, ideaal jne) omavahelisi suhteid.

3. Traditsioonilises filosoofilises ja psühholoogilises käsitluses, korrelatsioonis tajuva ja mõtleva subjektiga: objektiks võib olla ükskõik mis, millel on põhimõtteliselt kõigi subjektide poolt (hoolimata nende endi soovidest ja arvamustest) ühtviisi tajutavad kindlad ja püsivad (objektiivsed) omadused.

OBJEKTILIBIIDO. Vt *ego*-libiido / objektilibiido*.

OBJEKTI LÕHESTAMINE. (*Objektspaltung; splitting of the object.*) Melanie Kleini kirjeldatud psüühiline mehhanism; kõige primitiivsem viis kaitseks ärevuse vastu: objekt, millele on suunatud nii erootilised kui destruktiivsed tungid, lõhestatakse "heaks" ja "pahaks" objektiks; mõlemal osapoolel on küllaltki kindel roll sisseviimise* ning projitseerimise protsessides. Objekti lõhestamine on eriti iseloomulik paranoi-

lis-skisoidsele positsioonile, kus see tabab osaobjekte*. Ka depressiivses positsioonis võib objekti lõhestamist ette tulla, kuid siis tabab see objekti tervikuna.

Objekti lõhestamise paralleeliks on *ego** (mis klainiaanide arvates moodustub objektide sisseviimise teel) lõhestumine "heaks" ja "pahaks" osapooleks.

OBJEKTISUHTED. (*Objektbeziehungen; object relations.*)

Mõiste, mis on tänapäeva psühhoanalüüsis väga laialt kasutusel tähistamaks subjekti suhteid teda ümbritseva maailmaga. Need suhted on omaette kompleksne tulem isiksuse kujunemisloost, tema teatud määral fantaasiatega põimitud objektitajust ning individuaalsetest kaitsetüüpidest.

Objektisuhetest võib rääkida seoses kindla subjektiga, kuid ka seostades teatud objektisuhete tüüpe mõne arenguastme (nt oraalsed objektisuhted) või psühhopatoloogiaga (nt melanholised objektisuhted).

Freudi teoorias polnud objektisuhete kontseptsioon kuigi olulisel kohal. 1935 kutsus üles neile tähelepanu pöörama Michael Balint.

OBJEKTIVALIK. (*Objektwahl; object-choice.*) Akt, mille käigus mõni isik või isiksustüüp endale armastusobjektiks valitakse.

Tehakse vahet lapse- ja puberteedia objektivaliku vahel, kusjuures esimest peetakse teise teesillutajaks.

Freudi järgi toimub objektivalik kahel viisil — kas naalduslikul* või nartsissistlikul viisil.

OIDIPUSE KOMPLEKS. (*Ödipuskomplex; Oedipus complex.*)

Kindlapiiriline rühm armastus- ja vihkamistundeid, mida laps oma vanemate suhtes kogeb. Oma nn positiivsel kujul on Oidipuse kompleks analoogiline Sophoklese näidendis kirjeldatuga — laps soovib samast soost vanema (rivaali) surma ning tunneb seksuaalset iha teisest soost vanema vastu. Oma negatiivsel kujul tähendab Oidipuse kompleks vastupidist pilti — iha samast sugupoolest vanema vastu ning armukadedusviha teisest soost vanema suhtes. Tegelikuses esinevad need mõlemad vormid alati üheaegselt, kuid erineva osakaaluga, olles kokkuvõttes terviklikku kompleksi moodustavateks poolusteks.

Freudi järgi on Oidipuse kompleksi kulminatsiooniperioodiks ajavahemik kolmandast viienda eluaastani, s.t fallosefaasi* aeg. Kompleksi taandumine tähistab latentsiperioodi* algust. Puberteedieas elustub Oidipuse kompleks taas ning olenevalt edasiste objektivalikute* edukusest kaotab enamal või vähemal määral oma tähenduse.

Isiksuse struktuuri ja ihade orientatsiooni kujunemises on Oidipuse kompleksi osakaal väga suur. Psühhoanalüüsis peetakse Oidipuse kompleksi üheks peamiseks teljeks, mille ümber kogu psühhopatoloogia keerleb, ja püütakse identifitseerida selle kompleksi erinevaid avaldumise ja taandarenemise viise, mis on iseloomulikud erinevaile patoloogilistele tüüpidele.

Oidipaalse kolmnurga uurimisega tegelnud psühhoanalüütiline antropoloogia on leidnud, et Oidipuse kompleks on üldiselt omane ka kõige erinevamatele kultuuridele, kaasa arvatud neile, milles abielu-perekond ei ole domineeriv.

ORAALNE FAAS. (*Orale Stufe (Phase); oral stage (phase).*) Esimene faas inimese libidinoosses arengus. Sel perioodil saab imik seksuaalset rahuldust huulte ja suuõõne ärritamisest, mis toitmisega kaasas käib. Objektisuhted väljenduvad ja kujunevad, leiavad oma tähenduse siin söömisaktiivsuse kaudu; näiteks armusuhe oma emaga leiab kajastust "söömise" ja "söödud olemise" tähenduses.

Karl Abraham soovitas oraalse faasi jagada imemise- (varane oraalne) ja hammustamise (oraal-sadistlik) faasiks.

OSAOBJEKT. (*Partialobjekt; part-object.*) Osaobjekt on objekt*, millele on suunatud osatungid* ja seejuures inimene tervikuna ei pruugi olla ihalusobjektiks võetud. Enamasti on osaobjektideks inimese keha osad, olgu tõelised või ettekujutatud (rind, peenis, väljaheide jne) või nende sümbolid. Ka inimene ise võib end osaobjektina ette kujutada või teda võidakse osaobjektina ette kujutada.

OSATUNG. (*Partialtrieb; component (partial) instinct.*) Mõiste, millega psühhoanalüüsis tähistatakse kõige põhilisemaid seksuaalsuse* elemente, seksuaaltungide* peamisi komponente. Sellise elemendi spetsiifilisuse määrab tema allikas

Väike psühhoanalüüsi sõnaraamat

(nt oraalne või anaalne tung) ja eesmärk (nt piilumis- või võimutung*).

Määratlus "osa-" aga ei tähenda, et need tungid* oleksid iseisvad üksused seksuaaltungide koguhulgas — eelkõige peab siin silmas pidama arenguloolist ning struktuurilist aspekti: algselt funktsioneerivad osatungid üksteisest sõltumatuna, kaldudes hilisemates libidinoossetes organisatsioonides kokku sulama.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1989 — 7; 1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992; 1993) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartu rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 11 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*. *Akadeemia* toimetusest saab osta 1992. aastakäiku 36 krooni ja 1993. aastakäiku 48 krooni eest.

Adress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1994:

USD 30, DEM 50, FIM 171, CAD 39, FRF 175, SEK 243, GBP 20, AUD 67.

Back issues for 1989 — 7; 1990 — 10-12; 1991 — 2-12; 1992; 1993 and single issues for 1994:

USD 3, DEM 5, FIM 15, CAD 4, FRF 15, SEK 21, GBP 2, AUD 6.

Please transfer the proceeds to our account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1994

Single issues for 1994

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Ethos of personality	<i>Nicolai Hartmann</i>	1571
Nicolai Hartmann	<i>Wolfgang Drechsler, Rainer Kattel</i>	1579
Apollo — Christ: Albrecht Dürer's pen-and-ink drawing «Apollo»	<i>Linnar Priimägi</i>	1593
In honour of the creator: Franz Kafka and <i>Das Schloß</i>	<i>Thomas Mann</i>	1623
Conversation with a worshipper	<i>Franz Kafka</i>	1630
Deviant behaviour and its research	<i>Lembit Auväärt</i>	1637
The past is a different country: Political myths in postwar Europe. I	<i>Tony Judt</i>	1644
Economic modelling	<i>Tiiu Paas</i>	1674
Areas of wooden architecture as cultural environment	<i>Robert Nerman</i>	1688
General geographical division of Europe	<i>August Tammekann</i>	1706
August Tammekann as a scientist and cultural figure	<i>Ott Kurs</i>	1720
A selection of letters of Eduard Rüga. II		1738
Review: A book about memory. Endel Tulving. <i>Mälu</i> . Inglise keelest tõlkinud Jüri Allik. Tallinn: Kupar, 1994.	<i>Jaan Ross</i>	1746
Editorial note. Summaries		1749
Small lexicon of psychoanalysis. I	<i>Alo Jüriloo</i>	1757

